

63.3

М 33

134)

3

Матёкуб Матниёзов
Абдулла Сотлиқов

Жаҳон тарихи
ва маданиятида
Хоразм

05.50.1
M-33

Ал-Хоразмий номли Урганч давлат университети
Огаҳий номидаги жамғарма

Матёкуб Матниёзов
Абдулла Сотлиқов

Жаҳон тарихи ва маданиятида Хоразм

41624

«ХОРАЗМ» нашриёти

Жалолиддин Мангубердиннинг 800,
Огаҳий таъаллудиннинг 190
инлигига бағишланади

Матёқуб Матниёзов
Тарих фанлари номзоди,
профессор, Ўзбекистонда хизмат
кўрсатган халқ таълими ходими.

Абдулла Сотлиқов
Тарих фанлари номзоди,
доцент.

М. Матниёзов, А. Сотлиқов «Жаҳон
тарихи ва маданиятида Хоразм»
«Хоразм» нашриёти. 1999 й.

Ўзликни англаш тарихини
билишдан бошланади.

И. КАРИМОВ

СЎЗ БОШИ

Хива шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган таътаналар нафақат Хива шаҳри тарихини, балки бутун қадим Хоразм тарихини чуқур ва илмий асосда ўрганиш заруриятини тугдирди.

Она шаҳримизнинг юбилейи муносабати билан Республика ва жаҳон миқёсида бир қанча илмий анжуманлар ўтказилди. Бу анжуманларнинг материаллари алоҳида китоб бўлиб чоп этилди. Бу ҳадислар тарихимизни чуқур ўрганишда қўйилган дастлабки қадам эди. 1997 йилда Ўрганч давлат университети олимлари томонидан икки жилдлик «Хоразм тарихи» китобининг чоп этилиши тарихий қадриятларимизни тиклашда қўйилган навбатдаги қадам бўлди.

Хоразм кун қиррали ва бош тарихга эга. Ҳали унинг ўрганилмаган саҳифалари кун. Республика Президенти Ислам Абдуганиевич Каримов Хива шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган таътанали маросимида сўзлаган тарихий нутқида қатор илмий тарихий муаммоларни ўртага ташлади. Булар ичида Хоразмда биринчи бор ўзбек давлатчилигига асос солиниши, бу ўлкада дунёвий динлардан бири бўлмиш—зардуштийлик динини ва унинг муқаддас китоби «Авесто»нинг пужудга келиши, инсоният тарихида дастлабки академиялардан бири бўлмиш—Маъмур академиясининг ташкил топиши ва бош ақ масалалардир. Бу илмий масалаларга Президентимиз кейинги чиқишларида, мақола ва рисолатларида ҳам такрор эътибор қаратдилар. Жумладан, 1998 йил 26 июль кунини бир гуруҳ тарихчи олимлар ва жамоатчилик вакиллари билан учрашувда, «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» номли рисоласида, «Туркистон» газетаси мухбирининг саволларига берган жавобда, «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда» деб номланган Республика Олий Мажлиси XIV сессиясида қилган маърузасида ва бошқа чиқишларида миллий тарихимизни ҳолисона манбалар асосида яратишнинг долзарб илмий муаммоларига тарихчи олимлар диққатини жалб қилдилар.

Бу бежиз эмас. Ҳаққоний илмий тарихни билмай туриб

ўзлигини англаш, миллий қадриятларни тиклаш, маънавиятни юксалтириш ва ниҳоят ҳалқимизни, келажак авлодни патанпарварлик руҳида тарбиялаш мумкин эмас. Миллий тарих истиқлол мафкураси ва маънавиятимизни шакллантиришнинг, жамиятимиз истиқлолини белгилашнинг энг муҳим воситаларидан биридир.

Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамаси томонидан 1999 йилда Хоразмшоҳ Жалолиддин таваллудининг 800 йиллиги ҳамда буюк аллома Огаҳийининг 190 йиллигини кенг нишонлаш туғрисида қабул қилган қарорлари ўтмиш тарихимизга нақадар жиддий эътибор берилаётганининг яна бир далилидир.

Ушбу китоб Президентимиз олдинга сурган баъзи бир тарихий муаммоларни илмий жиҳатдан таҳлил қилиб, ҳалқимизга бой тарихимиз ва миллий қадриятларимизни чуқурроқ англаб олишга ёрдам беришга бағишланган.

Хоразм Маъмун академияси раиси, академик.

А. САДУЛЛАЕВ,

1-БОБ. ХОРАЗМ ДИЕРИДА ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИГА АСОС СОЛИНИШИ.

1. Хоразм воҳасида илк давлатчилик ва Хоразм элатининг шаклланиши.

«Ўзбек давлатчилигининг тарихи,— дейди Президентимиз И. Каримов,— Миср, Хитой, Ҳиндистон, Юнонистон, Эрон каби қадимий давлатлар тарихи билан бир қаторда туради».

Хива шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган тантанали маросимда (20 октябрь 1997 й) сўзлаган нутқида у «Ўзбек давлатчилигининг тамал тошлари бундан 2700 йил муқаддам айнан Хоразм воҳасида қўйилган», деб таъкидлаган эди.

Ҳақиқатан ҳам илк ўзбек давлатчилигига асос солинганлигига 2700—3000 йил бўлганлигини тарихий манбалар исботлаб турибди.

Миср ва Вавилонда илк қўлдорлик давлатлари мил. авв. IV минг йилликда, Хитойда мил. авв. II минг йиллик ўрталарида, Хоразмда мил. авв. I минг йиллик бошларида, Юнонистонда мил. авв. VII асрда вужудга келган.

Хоразмда давлатчиликнинг шаклланиши ҳақида дастлабки ёзма маълумотларни биз зардуштийларнинг муқаддас китоби бўлмиш «Авесто» дан ва улуғ бобомиз Абу Райҳон Беруний-

нинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» номли бебаҳо асаридан топамиз. Хоразм давлатчилигининг шаклланиши ҳақидаги узоқ йиллар давом этган. Унинг илдиэлари мил. ав. XII асрга бориб туташади. Абу Райҳон Берунийнинг хабар беришича, Сиёвушнинг ўғли Кайхусрав ва унинг авлодларини Хоразмга кўчиб келиши (Хоразмнинг колонизация қилиши) билан аста-секин бу ерда ягона подшоҳликка асос солина бошлаган. Маълумки Сиёвушлилар Хоразмга келишига қадар бу ерда Сак-массагет қабилалари иттифоқи (конфедерация) мавжуд бўлиб, унинг таркибига бир қанча қабилалар: атасийлар, дербиклар, ас-алонлар, саклар, хоразмийлар, қанглилар кирган. Бу иттифоқда кирган ҳар бир қабила ўз доҳийсига, подшоҳига эга бўлган. Хоразм воҳасида истиқомат қилувчи сак-массагетлар иттифоқини Хоразмийлар бошқарган. Мана шу этник гуруҳлар Хоразм воҳаси ўзбек аҳолисининг қадимги илдиэларини ташкил қилган. Хоразм халқининг этногенезида асосан икки этник элемент— туркий ва форс-тожик элементлари қатнашган. Ал-Берунийнинг таъкидлашича туркий қабилалар Хоразмнинг энг қадимги этник гуруҳларидан бўлиб, Хоразм халқи ўша этносдан келиб чиққан. Шунинг учун ҳам улар қадимги туркий қабилаларини ўзининг аجدодлари деб ҳисоблайдилар. Сиёвуш бошичилигида келган форсийзабон қабилаларни эса юртининг биринчи истилочилари деб биладилар.

Хоразм воҳасида истиқомат қилган сак-массагет, дан, қангли ва бошқа қабилалар асосан ўтроқ ҳаёт кечирганлар. Аҳолининг аксарият қисми шаҳар ва қишлоқларда яшаган, савдосотик ҳўнармандчилик, деҳқончилик билан шугулланган. Воҳанинг чул-қум зонасида яшаган аҳоли эса ярим ўтроқ, ярим кўчманчи бўлиб, овчилик ва чорвачилик билан шугулланган.

Сак-массагет иттифоқига кирган қабилалар ватани «Хвайризем» деб, яъни «қуёшли ўлка» (ҳвар қуёш, зем— ер, ўлка) номланган.

Массагетларнинг бирдан-бир сигинадиган ҳудоси, Геродотнинг айтишича,—бу қуёшдир. Страбоннинг хабар беришича, ҳам массагетлар қуёшни ўзининг ҳудоси деб ҳисоблаганлар.

Ҳақиқатдан ҳам, сак-массагет қабилаларида дунёнинг иккита ибтидоси, яъни қуёш ва сув ёки олов ва сув бўлиб, ердаги ҳаёт шуларга боғлиқдир.

«Авесто»нинг Яшт, 6. «Хуршед Яшт» (қуёш мадҳияси) деб аталган бандида тубандаги сатрларни ўқиймиз:

«Биз қуёшга сизинамиз.

Қуёш абадий ёруғлик манбаи.

Қуёш чиқса, бутун олам ярқираб-яшнаб кетади.

Бутун борлиқ—ер, сувлар, ўрмонлар, одамлар, ҳайвонлар, ушдан баҳра олади».

Шунинг учун булса керак Хоразмийлар ўз юртини Хвай-разем—қуёшли ўлка деб атаганлар. Шу билан бир қаторда бу атама «Хоразмий» қабиласи номидан келиб чиққан деган тахминлар ҳам бор. Бунинг сабаби шундан иборатки, кўпинча мамлакат, ҳудуд ва жойларининг қадимги номлари этник номлари билан, яъни уруғ, қабилла, элат номлари билан боғлиқлиги бизга тарихдан маълум. Шу нуқтани назардан масалага ёндашсак «Хоразм» атамаси ҳам «Хоразмий» қабиласи номидан келиб чиққан бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Сиёвуший тар авлодининг Хоразмга кўчиб келиши тарихи қисқача шундай бўлган. Хоразмда мавжуд ривоятларга кўра турон билан Эрон оралигида чегара ҳудудида жойлашган катта ўрмондан Эрон қўшинлари адашган бир қизчани топиб олганлар. Қизча сарвиқомат ва ўта чиройли бўлган. Уни Эрон шоҳи Қайқаус олдига олиб келганлар. Бир боқибдан шоҳ қизчага ошиқ бўлиб қолган. Маълум вақт ўтгач, қизча ҳомиладор бўлиб, Сиёвушини туққан ва шу замон, бола устидан вафот этган. Сиёвуш ота тарбиясида қолган. У жуда келишган ва хушсурат йигит бўлиб етишадди. Кейин шохнинг хотинларидан бири унга ошиқ бўлиб, йигитни ёмон йўлга солишга уринади. Натижа чиқмагач ўғай она Сиёвушга тўхмат қила бошлаган. Сиёвуш эса оналигининг фитнасидан қочиб Туронга келган. Турон ҳукмдори Афросиёбнинг қизи Фарангизга ўйланиб, Кангдиз шаҳрида истиқомат қилади. Бироқ душманлар қайнота билан кўёв ўртасидаги яқин муносабатни бузишга ва уларни бир-бирига душман қилиб қўйишга муваффақ бўладилар. Қайнотаси унга қарши фитна уюштиради. Бундан хабар топган Сиёвуш Хоразмга қочиб кетади. Лекин кўп вақт ўтмай қайнотаси юборган қотиллар томонидан ўлдирилади.

Сиёвушининг ўғли Қайхусрав отасининг қотилларидан ўч олиш мақсадида Туронга қарши уруш бошлайди. Унинг саркардаларидан бири Ашқаш Хоразмни забт этади.

Қайхусрав отаси қотиллари Франхрасьян («Авесто»да, «Шохнома» да эса—Афросиёб) ва Кэрсаваздудан («Авесто»да, «Шохнома» да эса Герсивезд) уч олгач, Хоразмга келиб, ўз мустақил подшолигини тузишга киришади.

Даставвал, у Хоразм воҳасида қадимдан истиқомат қилиб келатган Сак-массагетлар иттифоқига бирлашган туркий қабилаларни ўзига бўйсундириш учун кураш олиб борган. Кейинчалик Қайхусрав (у мил. авв. 1200 йилдан то 1140 йилгача ҳукмронлик қилган) ва унинг авлодлари Тажан ва Мурғоб ҳавзасида ва Туркман-Хуросон тоғлари этакларида истиқомат қиладиган арий ва Хоразмий қабилаларини Хоразм подшолиги атрофига бирлаштириш ҳамда бу ерда мустақил кудратли давлат барпо этиш учун кўп йиллар давомида кураш олиб борган.

Бу мақсадга эришишда Сиёвушийларга ўша даврда вужудга келган тарихий шаронт ҳам анча қулай имкониятлар тугдирган. Мил. авв. II минг йилликнинг биринчи чорағи давомида, дастлаб Шарқий Туркистонда истиқомат қилган, кейинчалик Марказий Осиёнинг жануби-ғарбий ҳудудларига келиб жойлашган, ўзларини «Арья» ёки «Арийлар» («Олийжаноб инсонлар», «аслзодалар») деб номлаган ҳинд-эрон қабилаларининг дастлабки бўлиниши (ажралиши) рўй берган. х

Эрон тиллари гуруҳига мансуб арийлар Эрон ва Ўрта Осиёнинг жанубий ҳудудларига ҳамда қисман Хоразм воҳасига келиб жойлашганлар. Ҳинд тиллари гуруҳига мансуб арийлар эса Ҳиндистон ярим оролига бориб, жойлашганлар. Арийлар битан бир қаторда ўша даврда Мурғоб ва Герируд (Тажан) дарёлари ҳавзасида ҳамда Туркман-Хуросон тоғлари атрофида Герадот ва Гекатей Милетский «Хорасмий» деб атаган қабила ҳам истиқомат қилган. Бу қабилалар асосан сунъий сугоришга асосланган деҳқончилик битан шугулланганлар. «Авесто»да қайт қилинишича Қайхусрав ва унинг авлодлари ўша қабилаларни Хоразм подшолиги атрофига бирлаштиришга муваффақ бўлганлар.

Кейинчалик, мил. авв. VI асрда ҳам эрон аҳамонийлари Хоразмни ўзига бўйсундирган, ўз ҳукмронлигини мустахкамлаш мақсадида, қўли остидаги арий ва Хоразмий қабилаларини Хоразм воҳасга қўчириб, бу ерда деҳқончилик жамоатлари ташкил қилганлар.

Хоразм воҳасига кўчиб келган форсиабон қабилалар ерли аҳоли билан қўшилиб аралашиб, ўз тили ва маданиятини бироз сингдирганлар. Шунинг учун ҳам ҳалигача Хоразм тили лексикасида туркий сўзлар билан бир қаторда форс тожик сўзлари ҳам анча учрайди. Лекин антропологик нуқтан назардан қараганда улар маҳаллий аҳоли «Генетикасини» тубдан ўзгартира олган эмаслар.

Мил. авва. II асрдан милоднинг I У асри мобайнида кўп миқдорда туркий қабилаларнинг Ўрта Осиёга, жумладан Хоразмга кўчиб келиши, бу ҳудудда Турк ҳоқонлигининг ўрна тилиши натижасида тил таркибида туркий сўзлар анча кўпайган. Бу жараён XII асргача давом қилади. Айниқса сал жукийлар ҳукмронлиги даврида туркий тил Хоразмда тўла ҳукмрон бўлди.

Шундай қилиб, мил. авв. I минг йилликнинг биринчи чоракида, бронза (жез) даврининг охири ва илк темир даврида, узоқ давом этган тарихий ривожланиш жараёнида Хоразм воҳасида истиқомат қилган турли туркий ва форс тожик этник гуруҳларнинг қўшилиши, аралашishi, бир-бирига сингиб кетиши натижасида ўзбек халқи аجدодларининг илк умурий этник бирлиги сифатида дастлабки Хоразм элати шаклланади.

Сийёвувиёл о ҳудди мана шу элатга таяниб, Хоразм асофи га талайгина ҳудудларни бирлаштиришга ҳамда илк Хоразм давлатчилигига асос солишга имувазфақ бўлганлар. Лекин ўша даврда шаклланаётган давлатчилигини ҳати том маънода тўтақонли давлат деб бўлмас эди. Чунки ҳати давлат бош қаруви етарли даражада марказлашмаган, доимий ва катта қўшини бўлмаган, маъмурий аппарат шаклланмаган эди. Бу ҳол ҳукмрон доираларнинг иқтисодий қудратининг ошishi га ва уларнинг халқ устидан тўла ҳукмронлик ўрнатишга тўсқинлик қилар эди.

Кейинчалик жамиятда синфий табақаланиш руи берчб. эркин жамоатчилар битан бир қаторда қулдорлар ва задогонлар табақаси шаклланиб, улар ўртасида зиддият кучайди. меҳнаткаш табақани итовтда ушлаб туриш ҳамда патанин ташқи душманлар хуружидан химоя килиш учун қучли ва марказлашган давлат аппарати зарур бўлиб қолади.

Шундай марказлашган давлатни вужудга келтириш жараёни мил. авв. VIII асрга келиб ўз ниҳоясига етган.

Ириқ қомусий олим Геродот, таниқли немис олими Марк-варт, америкалик шарқшунос олим Ричард Фрай, инглиз тарихчи олими В. Тарн ва машҳур рус археологи С. П. Толстойларнинг таъкидлашича аҳмонийлар истилосига қадар Маркалий Осиёда қудратли Хоразм давлати мавжуд бўлиб, унинг таркибига Сўғдиёна (Зарафшон ҳавзаси) ва Хуросон (Жанубий Туркменистон, Шимолий-Шарқий Эрон ва Ғарбий Афғонистон) кирган. Хоразмликлар бошқарган бу улкан ҳарбий-сиёсий уюшма олимлар томонидан «Катта Хоразм» давлати деб аталган. Бу конфедерация Ассирия, Мидия, ва Эрон подшоҳларининг тажовузларига қарши тузилган ҳам бўлиши мумкин.

В. Маркварт, В. Бартольд, С. П. Толстов, Я. Г. Гумолов ва бошқа олимлар «Авесто»даги «Арианам Вайжа» айнан «Катта Хоразм» давлат уюшмаси ҳудудларининг ўзгинасидир, дейдилар.

Мил. авв. VIII—VII асрларда Ўрта Осиё халқлари, жумладан Хоразм халқи ҳам ўтроқ деҳқончилик маданиятига ўта бошлади, урбанизация тараққий топди, катта ирригация иншоотлари қурила бошланди. Хоразмдаги Черманёб, Ғозовот Гавхўра каби йирик каналлир фақат марказлашган давлат ёрдамида қурилиши мумкин бўлган. Ундан ташқари ўш даврга келиб давлат дини сифатида ягона зардуштийлик дини қабул қилчиди ва мустаҳкамланди. Яна шунини қайд қилиб ўтиш жоизки, Амударёнинг қуйи оқими ҳавзасида шаклланган янги эътиқод то XII асргача Хоразмий халқи номи билан аталиб келди.

XI асрдан бошлаб қўчманчи чорводор турк-мўғул қабилалари Ўрта Осиёда истиқомат қилувчи Хоразмийларга савдогарлар сифатида қараб, уларни «Сарт» деб атаганлар Баъзи бир мавжуд маълумотларга кўра «Сарт» номини фақат турклашган тожик-форс аҳолисига нисбатан ишлатишган. Ўрта асрларда «Сарт» сўзи билан тожик сўзи синоним сўзлар бўлган. «Сарт» атамаси шу ҳолда биринчи бор Алишер Навоий томонидан қўлланилган бўлиб, «форс-тожик» маъносини англатган.

Хоразмда эса Урганчдан Ҳазораспгача бўлган масофада истиқомат қилувчи аҳолининг талайгина қисми хоразмийларнинг турклашган авлодлари бўлиб, уларга нисбатан ҳам «Сарт» термини ишлатилган. Демак, «Сарт» — бу этнос бўлмасдан, балки лақаб бўлган, «Хоразмий» атамаси эса этнос номидир.

Академик Радловнинг ёзишича «Сарт» термини асли санскритча «Сартхалаха» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «Савдогар», «Карвон боши» деган маънони билдирган. Юсуф Х. Хожиб ва Маҳмуд Қашқарий асарларида («Қўтадгу бити» «Девону тугатут турк») ҳам «Сарт» сўзи «Савдогар» маъносида тилга олинган.

XVI аср бошларида Дашти—қипчоқдан келган Шайбонидлар Мовароуннахрни эгаллаб, бу ердаги ўтроқ аҳолини «Сарт» деб, узларини эса «Ўзбек» деб атаганлар.

Демак, «Сарт» атамаси даставвал савдогар ва карвонбошиларга нисбатан қўлланилган, кейинчалик савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик билан шуғулланувчиларни, ундан сунг эса ўзбек ва тожикларни ва ниҳоят фақат шаҳар ва қишлоқда ўтроқ ҳолда яшовчи ўзбекларни аниқлатган.

Хулоса қилиб шунни айтиш зарурки, одамлар Хоразм воҳрасида қадимдан истиқомат қилиб келганлар. Тарихий ривожланиш жараёнида, асрлар давомида бу дийрга турли қабилалар элатлар кўчиб келишган, истилочилар ҳам маълум из қолдиришган. Улар маҳаллий ахлқ билан аралашиб, сингишиб ягона Хоразм халқининг шаклланишига ўз ҳиссаларини қўшганлар ва биргаликда дастлабки, Хоразм давлатини барпо қилганлар.

2. ХОРАЗМ ДАВЛАТИНИ БОШҚАРГАН СУЛОЛАЛАР

1) ХОРАЗМШОҲЛАР ШАЖАРАСИ.

Мил. авв. VIII асрда вужудга келган катта давлат бирлигининг масини Сиёвушийлар сулоласидан бўлган шоҳлар бошқариб борганлар.

Качхусравдан (мил. авв. 1200 й) то Офриггача (мил. авв. 305й) бўлган Хоразмшоҳлар ҳақида тўла ва аниқ маълумотлар йўқ. Бироқ, шу ораликда массагетлар иттифоқига кирган қабилалар доҳийлар (подшоҳлари) ҳақида баъзи би маълумотлар юнон тарихчилари ва географларининг асарларида учрайди. Масалан, мил. авв. 529 йилда Эрон шоҳи Кир Пнинг массагетлар иттифоқига қарши босқинчилик ҳужуми муносабати билан юнон тарихчиси Геродот (мил. авв. V аср) массагетлар маликаси Тёмарис (Геродотда—Томирис—530—521) Ктесий—саклар подшоҳи (доҳийси) Аморг (мил. авв. 550-521) дербиклар доҳийси Азорей ва бошқаларни тилга оладилар.

Қайхусрав билан Офриг оралигида Хоразмшоҳ унвонига

са овор бўлган шоҳлардан бизга Қайхусрав (мил. авв. 1200-1140йй), саксафар (мил. авв. 519-517йй), Фарасмон (мил. авв. 329-328йй), Хусрав (мил. авв. 320.) номлари маълум, холэс

Тўта бўлмаган маълумотларга қараганда, Офрийг (мил. 305 й) сулоласидан 22 та Хоразмшоҳ ҳукмронлик қилган: Офрийг, Бугра, Шоҳассак, Аскажамук, Аралмух, Хомгарий, Шавуш, Сахр, Бузгор, Сабри, Алкажбор, Шамш фав, Сухтанг (Сахбанг), Сухар, Түрксебоса, Абдулла, Матсур, Ироқ, Муҳаммад, Аҳмад, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад

Сиёвушийлар — офрийгийлар сулоласи Хоразмда мил. авв. 1200 йилдан милодий 995 йилгача ҳукмронлик қилган.

Араблар истилосидан кейин (712йй) Хоразмда давлат ҳокимияти 2 қисмга бўлинади. Сиёвушийлар— Офрийгийлар сулоласидан бўлган шоҳ Кат шаҳрида, араблар ноибч аса, Гурганж шаҳрида давлатни бошқариб ўтирганлар.

905 йилда Гурганж воқисаи самонийлар ноибч Маъмун ибн Муҳаммад офрийгийлар сулоласининг сунгги шоҳч Абу Абдуллоҳни ўлдириб, Жанубий ва Шимолий Хоразмни бирлаштирди ва ўзини Хоразмда ҳокими мутлоқ деб эълон қилди. Шу йилданоқ Хоразмда Сиёвушлар— Офрийгийлар сулоласи тугатилиб, Маъмунийлар сулоласи ҳукмронлиги бошланади.

Маъмунийлар сулоласида 3 та шоҳ давлат ҳокимиятини бошқарган:

1. Маъмун Ибн Муҳаммад (995—997йй)
2. Али Ибн Маъмун (997—999 йй)
3. Маъмун Ибн Маъмун (999—1017 йй)

Маъмунийлар даврида Хоразм анча юксалди. Илм-фан, маданият равнақ топди. Маъмун академиялар ташкил қилди. Бироқ бу маданий юксатиш узоқ давом этмади. 1017 йилда Хоразм Маҳмуд Газнавий томонидан забт этилди. Шу билан Маъмунийлар сулоласига чек қўйилди.

Маҳмуд Газнавий ўз саркардатаридан бирин Олтинтошчи Хоразмшоҳ лавозимига тиклайди. Олтинтошлар сулоласидан ҳам 3 та Хоразмшоҳ ҳукмронлик қилган:

1. Хоразмшоҳ Олтинтош (1030—1032 йй)
2. Хоразмшоҳ Хорун Ибн Олтинтош (1032—1034 йй)
3. Хоразмшоҳ Имомч Хандан Ибн Олтинтош (1034—1038 йй).

Марказий Осиёда пайдо бўлган Салжуқ турклари билан Газнавийлар ўртасида низо чиқиб, 1040 йилда Дандонакан

шаҳри ёнида улар ўртасида қаттиқ жанглар бўлиб, Салжуқ турклари ғолиб чиқадилар. Улар Ғазнавийлар мулкини қўлга киритиб, Хоразмни ҳам ўзига қарам қилади.

Хоразм 1040 йилдан Салжуқ султонлари томонидан тайинланган ҳокимлар бошқарган. Ана шундан турк ҳокимлари дан бири, янги Хоразмшоҳлар—Ануштегинлар сулоласига асос солган Ануштегин Гирчон (1077—1097) эди.

Бу сулоладан Хоразмшоҳлар унвонига эга бўлган 7 та шоҳ ҳукмронлик қилган:

1. Қутб ад-Дин Муҳаммад (1097—1127 йй)
2. Ало ад-Дин Отсиэз (1127—1156 йй)
3. Абул Фатҳ-эл Арслон (1156—1172 йй)
4. Султон шоҳ Муҳаммад (1172—1193 йй)
5. Ало ад-Дин Такаш (1193—1200 йй)
6. Ало ад-Дин Муҳаммад (1200—1220 йй)
7. Жалолад-Дин Мангуберди (1220—1231 йй)

Хоразмшоҳлар—Ануштегинлар ҳукмронлиги даврида Хоразм янада гуллаб яшнаб, унинг ҳудудлари кенгайиб, Шарқда буюк ва қудратли давлатга айланди.

1221 йилда Хоразм Чингизхон томонидан забт қилингандан кейин Хоразм узоқ вақт Олтин Ўрда ва Чигатой улуси ҳукмдорлари томонидан, кейинчалик эса темурийлар тузган буюк давлат таркибида идора қилинди.

Хоразмнинг мустақил фаолият кўрсата бошлаши XVI аср бошларига тўғри келади. Бу даврга келиб Марказий Осиёда бир қанча хонликлар юзага келади.

2) Хива хонлари шажараси

Мавжуд маълумотларга кўра 1512 йилда Шайбонийхондан ажралиб чиққан ўзбекларнинг бир гуруҳи Элбарсхон бошчилигида Хоразмнинг Вазир шаҳрида мустақил хонлик ташкил қилганлар. Кейинчалик бу хонлик Хива хонлиги номини олган. Янги ташкил топган Хива хонлигининг пойтахти дастлаб Вазир, Кўҳна Урганч ва кейин Хива шаҳарлари бўлган.

1512—1538 йй. Хоразмда ўзбеклар сулоласига асос солган Элбарсхон ҳукмронлик қилган.

1538—1556 йй. Аванишхон ҳукмронлиги.

1557—1558 йй. Дўстхон Бучгахон ўгли ҳукмронлиги. У биринчи бўлиб 1557 йилда Хива тахтига ўтирган ва Хивани хонлиқнинг пойтахти деб расмий равишда эълон қилган.

1558—1602 йй. Ҳожиги Муҳаммадхон (Ҳожимхон) Оқтой ўгли хонлик қилган.

1603—1623 йй. Араб Муҳаммадхон Ҳожимхон ўгли ҳукмронлиги. Фарзандлари томонидан азоблаб ўлдирилган.

1623—1642 йй. Асфандиёрхон Араб Муҳаммад ўгли ҳукмронлиги.

1643—1663 йй. Абулғозий Баҳодирхон Араб Муҳаммад ўгли ҳукмронлиги.

1663—1684 йй. Анушахон Абулғозийхон ўгли ҳукмронлиги.

1684—1689 йй. Худадодхон Абулғозийхон ўгли ҳукмронлиги. Уз иниси Арангхон томонидан ўлдирилган.

1689—1695 йй. Арангхон Анушахон ўгли ҳукмронлиги.

1695—1698 йй. Жўжихон ҳукмронлиги.

1698—1699 йй. Валихон ҳукмронлиги.

1599—1702 йй. Шониёзхон Жўжихон ўгли ҳукмронлиги.

1702—1703 йй. Шобатхон. Шониёзхон ўгли ҳукмронлиги.

1703—1705 йй. Сайид Алихон ҳукмронлиги.

1706йй. Мусоҳон. Жўжихон ўгли тахтга ўтирган. Бир билга етмасдан ўлдирилган.

1706—1713 йй. Ёдгорхон ҳукмронлиги.

1713—1726 йй. Шерғозихон ҳукмронлиги. У қуллаар томонидан тошбўрон этиб ўлдирилган.

1727 йй. Абулхайрхоннинг кичик укаси Сори айғир хон тахтга ўтирган ва шу кунгёқ оддан «йиқилиб» ўлган.

1727 йй. Абулхайрхоннинг яна бир иниси Баҳодир хон 6 ой хонлик қилган ва тахтни ташлаб қочган.

1727—1738 йй. Элбарсхон Шониёзхон ўгли ҳукмронлиги. Эрон шохи Нодиршоҳ томонидан қатл этилган.

1738—1739 йй. Абулхайрхоннинг иниси Нур Али Хива тахтга ўтирган. У ҳам эронийлар томонидан ўлдирилган.

1739—1745 йй. Абулғозий Солий (иккинчи) ҳукмронлиги. Қозоқ биллари томонидан ўлдирилган.

1745—1755 йй. Гойибхон Баҳодир ўгли ҳукмронлиги.

1755 йй. Абдулла исмги Қорабий хон тахтга ўтирган ва эртаси кунгёқ ҳайдаб юборилган.

1755—1762 йй. Темир Гозий Муҳаммад Рейним Султон ҳукмронлиги Сарой амалдорлари томонидан ўлдирилган.

1762—1764 йй. Худайод исмги Тавкахон хонлик қилган.

1764—1768 йй. Шогозихон Абулғозихон ўгли ҳукмронлиги.

1768—1770 йй. Абулғозий (III) Муҳаммад Рейим Султон ҳукмронлиги.

1770—1771 йй. Нуралихон Горак султон ўгли ҳукмронлиги.

1772—773 йй. Жаҳонгирхон, Ғаибхон ўгли ҳукмронлиги. Тахтдан ҳайдаб юборилган.

1774 йй. Булакай хон, Нуралихон ўгли бир неча кун хонлик қилган ва сирли равишда «вафот» этган.

1774—1780 йй. Оқим хон, Одил султон ўгли хонлик даври.

1781 йй. Абдил Азиз, Ғойибхон ўгли. Бир ойга етар-етмас тахтдан ағдарилган.

1781—1785 йй. Абдуллахон ҳукмронлиги, сарой амалдорлари томонидан қатл этилган.

1785 йй. Ортиқ Ғозий хон бир неча ҳафта хонлик қилган ва суңгра ҳайдаб юборилган.

1786—1790 йй. Едгорбек хон (Қорақатпоқ тўраларидан) ҳукмронлиги.

1790 йй. Нулат Ғозий хон ҳам бир неча хонлик қилган ва суңгра тахтдан ҳайдалган.

1791 йй. Абулғайзхон Ғойибхон ўгли тахтга ўтирган ва кўп ўтмай чечак касалидан вафот этган.

1791—1802 йй. Абулғозий (IV), Абдуллахон ўгли ҳукмронлиги.

1802—1805 йй. Абулғозий (V), Едгорхон ўгли ҳукмронлиги.

1805—1807 йй. Элгузархон, Авзз Иноқ ўгли (Қўнғирот ўзбеклари сулоласининг биринчи вакили), Дарёга гарқ бўлиб ўлган.

1807—1826 йй. Муҳаммад Раҳимхон (I) ҳукмдорлиги.

1826—1843 йй. Оллоқулихон, Муҳаммад Раҳимхон I ўгли ҳукмронлиги.

1843—1845 йй. Раҳимқулихон Оллоқулихон ўгли ҳукмрон

1845—1855 йй. Муҳаммад Аминхон, Оллоқулихон ўгли ҳукмронлиги. Тўжм ва қабилалари билан Серахс шаҳари ёнида бўлган жангда ҳалок бўлади.

1855 йй. Абдуллахон, Қўтлимурод Иноқ ўгли ҳам ярим йил хонлик қилмасдан туркманлар томонидан қатл этилган.

1855 йй. Қўтлимусодхон, Ибодулла бей ўгли. Ярим йил хонлик қилган. Ўз тоғаси Матнийёз бей томонидан қатл этилган.

1855—1864 йй. Сайид Муҳаммад, Раҳимхон ўгли ҳукмронлиги.

1864—1910 йй. Бобожон Тура Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) ҳукмронлиги.

1910—1918 йй. Асфандиёрхон Муҳаммад Раҳимхон II угли. Ёвмуд туркманлари томонидан қатл этилган.

1918—1920 йй. Хиванинг сўнги хони Саид Абдуллохон ҳукмронлиги. У 1920 йил 1 февралда қamoққа олинган ва шу йили 12 июлда сургун қилинган. Аввало, Москва, сўнгра Украина қamoқхоналарида сақланган. 1934 йида қamoқдан озод қилинган ва Тошкент шаҳрида вафот этган.

3) ХОРАЗМШОҲЛАР ВА ХИВА ХОНЛАРИ ПОЙТАХТЛАРИ

Хоразмшоҳлар давлати пойтахтлари ҳақида тула ва аниқ маълумотлар йўқ. Бироқ машҳуд археологик ва ёзма манба-ларга кўра айри қалъалар (шаҳарлар) пойтахт бўлганлиги аниқланди.

КУЗАЛИ ҚИР. Хоразмшоҳлар давлатининг дастлабки пой-тахтлардан бири Кузали Қир қалъаси бўлган деган тахминлар бор. Бу шаҳарнинг харобалари ҳозирги Туркменистон Респуб-ликасининг Сариқамий ҳавзасида жойлашган бўлиб, унинг ёш. мил. авв. VI—V асрлар билан белгиланади. Бу шаҳар ўша даврда Сиёвушийлар сулоласи ҳукмдорларининг қарор-гоҳи бўлган.

ҚҲҲҚИРИЛГАН ҚАЛЪА. Қадимги Хоразмнинг ажойиб та-рихий ёдгорликларидан бири ҳисобланади. Қўйқирилган қалъа би Оқчадарё дельтаси текисликларида, Тўрткул шаҳридан 22 км Шимолий Шарқда. Эллиқ қалъа туманида, Қўҳна Кал-таминор ариқи ёнида жойлашган. Археологик олимларнинг маълумотларига кўра Қўйқирилган қалъада ҳаёт мил. авв. 1У—Ш асрдан милодий Ш—1У асргача давом этган. Бу қалъа Хоразмшоҳлар давлатининг илмий маданий маркази бўлган.

Доира шаклида қурилган Қўйқирилган қалъа 18 қиррага эга бўлиб, унинг деворларининг айланаси 865 метрни ташкил қилади. Қалъа икки девор билан ўраб олинган, унинг марка-зида икки қаватли цилиндр шаклидаги жой қад кўтарган; пастки қават 9 хонали уйдан иборат бўлиб, ҳамма хоналари 2 қаватли гумбазлар билан бостирилган.

Қўйқирилган қалъанинг доира шаклида қуёшга ўхшатиб қурилиши, биринчидан, қадимги Хоразмликларнинг қуёшга сингилганлигини билдирса, иккинчидан, сайёраларни кузатади-ган расатхона вазифасини ҳам бажарган бўлиши керак. Қўй-

қирилган қалъанинг ташқи деворларида 9 та бурж истеҳком бўлиб, улар айлана шаклида қурилган қалъа девори остига келиб яширинган душманин шинакларидан ўққа тутишда қулай шароит яратган. Қалъа чул зонаси чизиқи бўйлаб қурилган бўлиб, чул-даштдан бўладиган ҳужумлардан ўзларини мудофаа қилиш имкониятини яратган.

Қўйқирилган қалъадан кўп миқдорда ашёлий ёдгорликлар топилган. Шудар ичида шохли бугининг сурати солинган муҳрлар, ҳосилдорлик маъбудаси Анахитанинг ҳайкалчалари, тошдан қилинган қиёфаси ҳозирги европанд хоразмликларга ўхшаш эркак кишининг боши, мусиқа чалаётган хотин ва эркакнинг ҳайкали, орамий имлосида Шарқий Эрон тиллари лаҳжасида битилган қадимги Хоразм ёзуви, қўлда ва кулолчилик чархида ишланган турли сапол идишлар, уларга битилган белгилар, деворларга чизилган нақшлар, қўш парракли скиф камони ўқининг учи ва бошиқа илмий аҳамиятга эга бўлган ашёлар топилди. Бу топилмалар мил. авв. IУ асрда (331 й) Эрон аҳмонийлари асоратидан қутилган Хоразм давлатининг иқтисодий, сиёсий, маданий юксалиш босқичига кўчганидан дарак бериб турибди. Ўлкада бу давр экин майдонларининг кенгайиши ва сугориш тармоқларининг ривожланиши билан характерланади. Шу билан бир қаторда Хоразм ўзининг деярли минг йиллик тарихи давомида нафақат қўшни кўчманчи қабилалар билан, балки Олд ва Ўрта Шарқ ҳамда Қора денгиз атрофларидаги давлатлар билан алоқада бўлган. Хуллас, археологик топилмалар ўша замонларда Хоразм моддий ва маънавий маданиятининг юксак даражада бўлганлигидан далолат беради.

ТУПРОҚ ҚАЛЪА. Хоразм воҳасида тўртта қадимги қалъалар ўша ном билан аталади. Биринчиси, мил. авв. IV-III асрларга тааллуқли бўлиб, Шовот тумани ҳудудида, иккинчиси ҳам мил. авв. IУ—III асрларга мансуб бўлиб, Хива тумани ҳудудида, учинчиси, мил. авв. IУ—III асрлар билан белгиланиб, Янгиариқ туманида жойлашган, тўртинчиси милодий III асрда бунёд этилган бўлиб, Қорақалпоғистоннинг, Элликқалъа туман ҳудудида жойлашган.

Биз бу ерда фақат Эллик қалъа туманидаги Тупроққалъа харобалари ҳақида сўз юритамиз. Бу қалъа тўрт бурчак шаклида бўлиб, у 17,5 га майдонни эгаллаб турибди. Қалъа икки қаторли пахса девор билан ўраб олинган. Девор тўрт бурчак

ли кунгиралар билан мустаҳкамланган. Қалъанинг Шимолий-Гарбий қисмида сарой жойлашган. Археологик қазилмалар ва илмий тадқиқотлар асосан шу ерда олиб борилган. Шаҳар 8-10 маҳаллага бўлинганлиги аниқланди. Шаҳарнинг саройида бир қанча катта ва кичик уй хоналари топилди. Бу хоналарда топишган ашёларга қараб турлича ном берилди: «Подшоҳ зали», «Аскар зали», «Ғалаба зали», «Бугилар зали» ва бошқа. Тупроққалъадан тери ва ёғочга битилган 120 га яқин қадимги Хоразм тилида ёзилган ҳужжатлар топилди. Шаҳар милодий III аср охиригача Хоразмшоҳлар давлатининг пойтахти бўлган.

КАТ ҚАЛЪАСИ. Сиевушийлар—Офригийлар сулоласининг сўнгги қароргоҳи Кат шаҳри бўлиб, у милодий 305 йилдан то 995 йилгача Хоразмшоҳлар пойтахти вазифасини бажарган Араб сайёҳи Ибн Ховкалнинг маълумотларига кўра Хоразмшоҳларнинг Даржош деган пойтахти ҳам булган Бу шаҳарни дарё юзиб кетган. Кейин унинг яқинида аҳоли бошқа пойтахт бунёд қилиб, унга Кат (Кос) деб ном берган. Милодий 305 йилда Кайхусрав авлодидан булган Хоразмшоҳ Офриг Кат шаҳрининг ал-Фир қисмида дарёга яқинроқ жойида баланд қаср қурдириб, шу вақтдан бошлаб янги йил ҳисоби бошлади ва Афригийлар сулоласига асос солди.

Араб тарихчилари ва сайёҳлари ал-Боззурий, ат-Табари, Истахдрий, Ибн Ховкал, Ибн Руста ва Ибн Фадланлар Кат шаҳри 3 қисмдан иборат бўлиб, 3 ном билан—«Фил», «Кат» «Хоразм» номлари билан аталган, деб хабар берадилар. Шаҳарнинг «Хоразм» ва «Фил» қисмларини дарё юзиб кетган. 994 йилга келиб уларнинг сўнгги излари йўқ бўлиб, номлари ҳам тилга олинмай қолган. Шаҳарнинг учинчи, дарёдан узоқда жойлашган катта қисми—Кат сақланиб қолган. Ёқут (1219 йилда Хоразмга келган араб сайёҳи) Хоразмнинг энг қадимий пойтахти Фил бўлиб, кейинчалик эса Мансура део аталгани ҳақида ёзди. Ёқутнинг таъкидлашича, Кат Хоразм тилида тош ёки қарвучдан ишланган девор, даштдаги девор маъноларини билдиради. «Худуд ул-олам» асарининг номатлум муаллифи Катни «Гуз-турк мулкларининг дарвозаси» деб таърифлайди. Бу китобда ёзилишича, Катга Туркистон, Моварауннаҳр ва Хазарнинг садо аҳли келиб турар эди. Шаҳар жуда бой бўлиб; Савдогарлар бу ерда ёстиқларга ёпқичлар, кийим, жун, чит, рухбин (сут маҳсулоти) сотиб олиб кетар

эдилар. Шаҳар обод, савдо-сотиқ қизғин эди.

Кейинчалик Катинг номи ўзгариб Шайх Аббос (Шаббоз) кийим, жуи, сит; рухбин (сўт маҳсулоти) сотиб олиб кетар деб юритилган. Ва ниҳоят, 1957 йилдан бу шаҳар «Беруний» деб номланди.

ГУРГАНИЖ (ЎЎХНА УРГАНЧ) 995 йилда Сўбвушийлар—Офригийлар сулоласи тугатилиб, унинг ўрнига Маъмунийлар сулоласи келади. Шу вақтдан бошлаб Гурганиж янги сулола шоҳларининг пойтахтига айланди. Гурганиж Хоразмнинг қадимий шаҳарларидан бири ҳисобланади. «Гурганиж» номи қандай маънони англатиши ҳақида ёзма маълумот йўқ. Бизнинг фикримизча «Гурганиж» сўзи «Хурганиж» сўзининг бузилиб айтилган шакли бўлиши мумкин. Агар шундай бўлса, «Гурганиж» сўзи икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи «Хур» қисми—эркин озод деган маънони, иккинчи «Ганиж» қисми эса—бойлик маъносини англатади. Демак, Хурганиж—эркин ва бой шаҳар маъносини билдиради.

Бу шаҳарни мақаллий халқ Гурганиж деб, араблар Журжания деб, мўғиллар эса Урганч деб (XIII асрдан) атаганлар. Гурганиж шаҳри Хоразм ҳукмдорлари 4 та сулоласининг: Хоразмшоҳ унвонига эга бўлган Маъмунийлар, Олтинтошлар Анушитгинлар ҳамда турклашган мўғиллардан чиққан Олтин Ўрда хонлари томонидан қўйилган суфилар сулоласининг пойтахти бўлган. Маъмунийлар сулоласи ҳукмдорлиги даврида Гурганиж шаҳри гўзал ва бой шаҳарга айланган. Маъмун Академияси ташкил қилиниб, унда Шарқнинг буюк алломалари Абу Райҳон Беруний, Ибн Проқ, Абу Али Ибн Сино ва бошқалар ижод қилган. Улар жаҳон фани ва мамданияти тараққийсига улкан ҳисса қўшганлар.

Ануштегинлар сулоласи ҳукмронлиги даврида Гурганиж янада гуллаб яшнади. Шарқда энг йирик ва қудратли Хоразм шоҳлар империясининг пойтахти. Шарқ ва Ғарб ўртасидаги савдо-сотиқ марказига айланди. Шаҳарда меъморчилик, ҳунармандчилик юксалди, гўзал бинолар, масжит ва медресалар қурилди.

1221 йилда Хоразмшоҳлар пойтахти Гурганиж Чингизхон қўшинлари томонидан босиб олинди ва ер билан яксон қилинди. Шаҳар аҳолиси қириб ташланди, аср қилинди. Хоразм бойлиги таланди. Шундан сўнг Вазир шаҳари бир қанча йил давомида пойтахт вазифасини бажариб турди.

ВАЗИР. Вазир шаҳри XV аср ўрталарида Уст-юртда, Қўҳна Урганчдан 60 чақирим узоқликда Жўжи авлодидан бўлган Абулхайрихон исвараси Мустафоҳон томонидан Қўшонлар даврида қурилган антиқ Девкескан қалъаси харобалар устида бунёд қилинган эди. Мустафоҳон янги хонлик ташкил этиб, Вазирни пойтахт қилмоқчи бўлган, Қўҳна Урганчдан зурлик билан кўпгина аҳолини Вазирга кучирган эди. Бироқ, 1464 йилда Султон Ҳусайн Байқаро Вазирни қўлга киритиб, кучирилган аҳолини Урганчга қайтишга руҳсат этган.

Темурийлар ҳукмронлиги ниқироздан сўнг ундан ажратиб чиққан Хоразм ўз мустақиллигини узоқ сақлаб қола олмади. Дашти-қипчоқдан келган ўзбек хони Шайбонийхон томонидан истило қилинди. Кейин Катхудолар, оқсоқоллар, руҳонийлар маслаҳатлашиб, Дашти-Қипчоқдаги III йбонийхонга рақиб бўлган Берка султон уруғига мансуб Элбарс ва Билбарс султонларига мактуб йўллаб, уларни Хоразмда хонлик тахтига таклиф қилди. 1512 йилда Элбарс султон Вазир қалъасида Хоразмнинг хони деб эълон қилинди. Бир қанча йил давомида Вазир шаҳри Хоразмнинг пойтахти вазифасини бажарган. Ўша пайтларда пойтахт ўзгариб, гоҳ Вазирга, гоҳ Гурганжга, гоҳ Хивага кўчирилиб турган.

ХИВА Хива марказий Осиёнинг энг қадимий шаҳарларидан бири ҳисобланади. Археологларнинг маълумотларига кўра, Хивага мил. авв. VI аср охири V аср бошларида асос солинган. 1997 йил октябрь ойида Хиванинг 2500 йиллигига бағишланган халқаро маросим ва илмий конференция ўтказилди.

Хива шаҳри расмий равишда 1557 йилдан 1920 йилгача Хива хонларининг қароргоҳи бўлган. III давр ичида Хивада 50 дан зиёд хон ҳукмронлик қилган.

1920—1925 йилларда Хива Хоразм халқ Республикасининг пойтахти бўлган. 1925—1938 йиллардан Хоразм округининг маркази, ҳозирги кунда эса туман маркази ҳисобланади. Хива қалъаси Шарқдан Ғарбга қўзилган бўлиб, асосан икки қисмдан борат: Ичонқалъа ва Дешонқалъа.

Ичонқалъа ҳудудида мил. авв. VI—V асрларда кичкина манзил мавжуд бўлиб кейинчалик, мил. авв. IV—III асрларда эса Ичонқалъа вуждга келган. Ичонқалъа тўғри бурчак шаклида қурилган бўлиб (650x400 м), Шимолдан Жанубга қўзилган. Унинг ҳудуди 26 гектарни ташкил қилади. 2100 м. узунлик-

даги мустаҳкам мудофаа девори билан ўраб олинган. Деворнинг баландлиги 7-8 м; қалинлиги 5-6 м. ни ташкил этиб айлана шаклидаги кўнгурага эга. Кўнгурилар орасидаги масофа 30 м.ни ташкил этади. Қадимги Ичонқалъанинг Шарқ томонида битта дарвоза бўлган. Қалъа кўп маданий қатламни ташкил этиб, бир қанча қурилиш ва қайта қурилиш даврларини ўз бошидан кечирган. Масалан, Муҳаммад Амин—Иноқ даврида (1785—1794 й) Ичонқалъа қайта қурилиб, унинг ҳалди Шимол ва жануб томонларига кенгайтирилган. Битта дарвоза ўрнига тўртта дарвоза (Баҳча—Дарвоза, Полвон-Дарвоза, Даш-Дарвоза) қурилган.

Қимматбаҳо тарихий ва меъморчилик ёдгорликлари асосан Ичонқалъада жойлашган. Қадимги ёдгорликлардан Сайид Алауддин мақбараси, уч авлиё мавзолейи, Араб Муҳаммад мадрасаси, Шергозиёхон мадрасаси, Жума масжити, Кўҳна Арк, Оллоқулихон мадрасаси, Оқ Масжит, Қутлимўрод Иноқ мадрасаси, Тош ҳовти, Анушахон ҳ.м.и, Муҳаммад Раҳимхон мадрасаси, Муҳаммад Аминхон мадрасаси, Қалта мазор Ислоҳ Хўжа мадрасаси ва Минори ва бошқа тарихий обидаларни кўрсатиш мумкин. Бу подир тарихий обидалар жаҳон сайёҳларини, умуман хорижий меҳмонларни ҳайтарда қолдирмоқда.

ДЕШОНҚАЛЪА. Хива шаҳрининг мудофаа қобилиятини ошириш уни қўшни қбилалар ва кўчманчилар ҳужумидан яхшироқ ҳимоя қилиш мақсадига 18-12 йилда Муҳаммад Ёқуб Мехтор раҳбарлигида Дешонқалъа деворлари қурилган. Деворнинг узунлиги 6 км.ни ташкил қилган. Бу катта қурилишга ҳолиқ аҳолининг 4/1 қисми сафарбар қилиниб, 30 кунда амалга оширилган.

Дешонқалъа шаҳар атрофидаги аҳоли энч ўрнатилган роботларни ҳамда ҳозининг шаҳар ташқарисидagi 3 та боғини—Рифиқ, Нуриллабек, Нуриллабой боғларини ўз ичига олган. Дешонқалъа деворларида яшиган ҳаётдан 10 та дарвоза ҳам қурилган.

Хиванинг 2500 йиллик юбилейи муносабати билан шаҳарда катта бунёдкорлик ишлари амалга оширилди. Кўпгина тарихий обидалар ташмирланди, қайта тикланди. шаҳар ҳуснига ҳусн қўшилди. Асрлар оша бу муқаддас шаҳар ўз гузаллигини йўқотган эмас, бундан кейин ҳам Шарқ юлдузи каби ярқираб туради.

4. ХОРАЗМ ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАРИХИДАГИ МУҲИМ САНАЛАР

— Мил. авв. V асрга келиб, Хоразм атрофига бир қанча ҳудудлар бирлашиб «Катта Хоразм» деб ном анган ва ҳарбий демократия принципларига асосланган мустақил давлатни барпо қилганлар. Бу давлат мил. авв. VI асргача, яъни аҳмонийлар истилосигача яшаган.

— Мил. вав. VI асрдан IV асргача Хоразм давлати Эрон аҳмонийлар империясига XVI сатрапия қилиб киритилган. Уларга улпон тулаб турган.

— Мил. авв. IV асрдан I асргача бўлган давр тарихда қанг қангюй даври деб номланади. Бу даврда ҳам Хоразм мустақил давлат бўлган.

Милодий II-III асрлар даври Хоразм давлатчилиги тарихида Кушон босқинчи деб номланган.

— Милодий IV-VI асрларда Хоразм эфталлийлар давлати таркибига кирган, мустақил сифат юргизган.

— Милодий VI-VIII асрлар бошларида Хоразм турк ҳокимлиги таъсирда бўлган, мустақил давлат сифатида фаолият кўрсатган.

— Милодий VIII аср бошларидан XI аср бошларигача Хоразм давлати араб халифалигига қарам бўлган, уа давлат сифатини юргизган.

— X аср бошларидан Хоразм мустақил давлат сифатида Сомонийлар сулоласи таркибига кирган.

1017 йилдан 1040 йилгача Хоразм давлат газнавийлар давлатига қарам бўлган. Кейин селжук султонлари томонидан тасвирланган ҳокимлар, шоҳлар давлатни бошқарилган.

1158 йилдан 1221 йилгача хоразмшоҳлар—Аллуштинлар давлати мустақил давлат сифатида Шарқнинг йирик ва қудратли империясига айлانган.

— XIII аср бошларидан XIV аср охиригача Хоразм давлати мўғул босқинчилари томонидан истило қилиниб, унинг ҳудудлари қисман Олтин Ўрда ва қисман Чингачой улусига қўшилган.

— XIV аср охиридан то XVI аср бошларигача Хоразм давлати Темурийлар империяси таркибига фаолият кўрсатган.

— XVI аср бошидан то XIX асрнинг 70 йилларигача Хора

эмла ўзбек хонлари сулоласи ҳукмронлик қилган. Мустақил Хива хонлиги фаолият кўрсатади.

— XIX асрнинг 70 йилларидан то XX аср 20 йилларигача Хива хонлиги Россия империясининг мустамалакasi сифатида фаолият кўрсатади.

— 1920 йилда Большевиклар томонидан Хива хонлиги давлати Хива хонлиги давлати тугатилиб, ўрнида «Хоразм халқ Республикаси» РСФСРга қарам давлат аппарати тузилди.

— 1925 йилда бутун ўзбек миллати бирлаштири ва собиқ СССР таркибиди Ўзбекистон Республикаси ташкил қилинди.

— 1991 йил 1 сентябрдан Ўзбекистон Мустақилликка эришиб, ўзининг миллий давлатчилигини ташкил қилди.

3. ХОРАЗМДА ДАВЛАТ БОШҚАРИШ ТАРТИБИ ВА УСЛУБИНING ТАРИХАН ТАКОМИЛЛАШИБ БОРИШ

Археологик тадқиқотлар ҳозирги Хоразм воҳасига, Амударёнинг қуйи қисми, Орол денгизининг жанубий сарҳадларида, то Сирдарёгача чузилган кенг майонда милолдан аввалги VI-III минг йилликларда турли ёнғ ва қабилалар яшаб келганлиги аниқланган. Тошилан ашёвий ёдгорликлар аждодларимизни ўша замонларда чайла уйларда яшаб, овчилик ва баллиқчилик билан тирикчилик қилганликлрини тасдиқлади.

Милолдан аввал III минг йиллик охири ва II минг йиллик бошлари ибтидоий одамлар ҳаётида қадимги тош қуроллар билан бирга бронзадан ясалган меҳнат қуролларидан фойдаланиш йўлга қўйилди. Шу билан бирга чёл ва саҳроларда чорвачилик, дарё киргоқларида эса ибтидоий деҳқончилик билан шугулланишга ўтилади.

Милолдан аввалги II минг йиллик охири ва I минг йиллик бошларида Хоразм воҳасида яшаган ибтидоий ҳаётида темирдан фойдаланиш бошланади. Темирдан ясалган меҳнат ва меҳнат қуролларини иштиро қилишни билан улар ҳаётида инқилобий ўзгаришлар юзаси кетади. Меҳнат тақсими чорвачилик, чорвачилик, деҳқончилик ва хушарманчилик алоҳида касб сифатида ажралиб чиқади. Одамлар тирикчилик қилиш кўлай бўлган маълум зоналарга тўплана бошлади. Дарё киргоқларида деҳқончилик маълумлари кенгайди. Дарёлар ариқларо чиқариб, сугорми деҳқончилик маълумлари ашжудга келади. Атрофи кўрган билан ўраб олинган қаллақчилоқлар қад кўтаради. Ибтидоий чайлалар ўрнини пахса,

хом гишт ва ёғочдан қурилган уйлар эгаллай бошлайди. Бош
кача айтганда одамларнинг турмуш шароити ва маданий ҳаё
тида жиддий ўзгаришлар юз бера бошлайди.

Ишлаб чиқаришнинг ривожлана бориши, меҳнат қуролла-
рининг такомиллашуви ҳамда турмуш тарзининг ўзгариши
билан ибтидодий одамлар ҳаётини муайян даржада тартибга
солишни, уни бошқаришни тақозо этади. Бинобарин жамоа
аъзолари ҳаётини бошқаришнинг илк қуринишлари айнан
уруғ-қабилачилик давридаёқ вужудга келади.

Уруғ жамоаси қадим замонларда бир ота-онадан тарқалган
қон-қариндошларнинг дастлабки уюшмаси эди. Тирикчилик
таъминини ҳамда ташқи душман ҳужумларидан сақланиш зару-
рляти ибтидодий одамларнинг қон-қариндошликка асосланган
уюшмасини шаклланишига олиб келган эди. Уруғ жамоала-
рига уруғ бошлиқлар ёки уруғ оқсоқоллари бошчилик қилган
Уруғ бошлиқлари кундалик ҳаётини масалаларини оқсоқоллар
кенгаши аъзолари ёрдамида ҳал этган. Уруғ бошлиқлари ва оқ
соқоллар тажрибали, билимли, ва жасур кишилар-
дан сайлаб қўйилган бўлиб, улар жамоа аъзоларининг тенг
ҳуқуқлигини таъминлаш, асосий ишлаб чиқариш қуролларига
умумий эгалликни, шунингдек, жамоада меҳнат қилиш ва истеъ
молнинг умумийлигини таъминлаш каби ҳаётини вазифалар би-
лан шуғулланган. Жамоада қарор топган удум, аниқана ва
қондалар бузилганида, бундай шахсларга нисбатан оқсоқол-
лар кенгаши қарорига биноан жазо чоралари қўлланилган.

Уруғ ва қабилаларда қоҳинлар-руҳонийларнинг манқеъ юқо
ри бўлган. Хоразмликларда жуда қадимдан аждодлар руҳига
сигиниш, оловни-қуёшни, ерни ва сувни муқаддас деб билиш,
уларга топиниш одатлари бўлган. Бу диний удумлар истомга-
ча давом этган бўлиб, шуларнинг расм-русмлари қоҳинлар
оташпарастлар ибодат хоналарида доимо ёниб турган олов-
нинг ўчиб қолмаслигини таъмин этиш учун ҳам маъсул эди-
лар. Халқимизда ҳозиргача сақланиб келаётган «ўтоғаси» де-
ган тушунча узоқ тарихга эга. Бир ҳудудда яшаган, қон қарин-
дош, тили, дини, эътиқоди, урф-одатлари бир-бирларига яқин
ўнчаб уруғлар янада юксакроқ этник уюшмага-қабиллага бир-
лашдилар. Қабилалар ҳам ўз навбатида қабилла бошлиқлари

ва қоҳинлар томонидан идора қилинган. Уруг бошлиқларидан ташкил топган оқсоқоллар кенгаши бу ерда ҳам энг сбрўли маслаҳат органи ҳисобланган қабиланинг ички ва ташқи ҳаётига даҳидор масалалар ана шу кенгашда ҳал қилинган.

Бир-бирларига ёнма-ён қушни бўлиб яшайётган қабилалар замон тақозаси билан янада юксакроқ уюшмага, яъни қабилалар иттифоқига бирлашадилар. Бу уюшма айни вақтда биларнинг ҳарбий сиёсий иттифоқи ҳам эди. унинг асосий вазифаси жамоа мулкни, деҳқончилик маконларини, ййловларни муҳофа а қилиш эди. Ана шу иттифоқда кучли, жасур қабилалардан бири бошчилик қилган. Уша қабиланинг бошлиғи уз навбатида ана шу иттифоқнинг раҳномаси-подшоси ҳам ҳисобланган.

Антик юнон тарихчилари ва географлари, Геродот, Страбон, Арриан ва болқаларнинг берган маълумотларига қараганда Амударё ҳавзасида, Орол денгизининг жанубий томонларида тарихда массагетлар номи билан юритилган қабилалар иттифоқининг маълумлиги маълум. Жасур аёл Тумарис массагетларнинг олий ҳукмдори бўлган. Массагетлар иттифоқи ҳарбий демократия услубида бошқарилган.

Милоддан азвалги 1 минг йилликнинг бошларида Хоразм ҳудудида Марханий Осиёда биринчилардан бўлиб, давлатликка асос солинди. Бу давлатлар уюшмасига сиёвушийлар сулоласидан чиққан подшолар ҳукмронлик қилди. Тарихда давлат Хоразмшоҳлар давлати номи билан машҳур бўди. Хоразм атрофига бир қанча қабилалар ва элатлар бирлашиб, мил аввал УШ асрда «Катта Хоразм» давлати вужудга келган. Катта Хоразм кулгина сиёсий уюшмаарнинг ихтиёрий бирлашувидан ташкил топган конфедератция типидан давлат бўлиб у ҳам ҳарбий демократия принциплари, асосида бошқарилган.

Бизгача етиб келган ёзма миналардан Хоразмшоҳлар давлатининг уша даврдаги бошқарилиш тартиби, маҳкамалар ва ҳукмдорлари ҳақида етарли маълумотларга эга эмасмиз. Маълум маълумотларидан шу нарса маълумки, Хоразмшоҳ унвоци билан юритилган шахс давлатнинг олий ҳукмдори бўлган. У давлатнинг ҳали унчалик мураккаб бўлмаган бошқармалари

—хўжалик ишлари, молиявий, осайишталикни таъминлаш, ҳарбий мудофаа маҳкамалари ёрдамида идора қилган.

Олий ҳукумат қошидаги кенгаш бу даврда ҳам энг муҳим ҳукумат органларидан ҳисобланган. Мамлакат ҳаётининг долзарб масалалари айнаи шу кенгаш маҳкамасида ҳал этилган. Давлат муассасалари хўжалик ташкилотчилик яъни деҳқончилик, қурилиш, солиқларни ўз вақтида тўлаб ҳазинани босиштириш, савдо, ҳунармандчилик ариқ довурлар ҳамда қалъалар қурилиши мамлакатда осайишталикни таъминлаш ва мудофаа ишларини ташкил этиш вазифалари билан шуғулланган. Зардушчилик дини руҳонийлари аса диний-маърифий ишлар билан шуғулланганлар.

Давлатнинг ҳарбий кучи асосан отлик қушиндан иборат бўлиб, улар ўзларининг ботирлиги, жанговарлиги билан ажаллиб турганлар. Эрлар қаторида хоразмлик хотин-қизлар ҳам ҳарбий хизматда иштирок қилиб, жангда алоҳида қаҳрамонлик намуналарини кўрсатиб келганлар. Мил. авв УШ IX-X асрлар Хоразмда давлатчиликнинг ривож топган даврлари бўлган. Тупроққалъада, Аёзқалъа, Қўйқирилганқалъа каби тарихий обидалар ўша замонлардан бизгача етиб келган ёдгорликлардан. Ана шу қалъа харобалардан топилган археологик ёдгорликлар антик Хоразмда деҳқончилик, боғдорчилик, савдо ва ҳунармандчиликнинг илм фан ва маданиятининг нақадар юксак даражага кўтарилаганлигидан далилат беради.

Милоднинг X-XII асрлари Хоразмда давлатчиликнинг ривожланишида, хусусан маъмурий бошқарув тизимини такомиллаштиришда алоҳида босқич бўлди. Маълумки 712 йилда Хоразм араб истилочилари томонидан босиб олинди, бир асрдан кўпроқ муддат уларнинг қўли остида бўлди. Араблар истилосидан сўнг икки ҳокимиятчилик қарор топган эди. Шимо Хоразм (пойтахти Гурганж) араб халифаси томонидан таянган ноиб-амир томонидан бошқарилди. Жанубий Хоразм (пойтахти Кат) да Сибвуш-афригийлар сулоласидан бўлган ҳукмдорлар ўтирди. Уларнинг ҳар иккаласи ҳам арабларга, сўнгра самонийларга (пойтахти Бухоро) белгиланган миқдорда солиқ тўлаб турганлар. Гурганж амири Маъмун ибн Муҳаммад (995-997 й) 995 йилда Катни забт этиб, Афригийларни сўнгги шоҳи Абу Абдуллоҳни тахтдан улоқтириб, бутун Хоразмни ягона давлатга бирлаштиради. У ўзига Хоразмшоҳ ун

вонини қабул қилади. Гурганиж хоразмшохлар давлатининг пойтахти бўлди. Маъмурий жиҳатдан бу давлат илтиётларга, вилоятлар эса шаҳар ва қишлоқларга ажралиб бошқарилган. Маълумки улар даврида Хоразмда давлат бошқарувининг анча тақсимлашган тизими вужудга келтирилади.

Хоразмшох давлатининг олий ҳукмдори, ҳокими мутлақ ҳисобланган. Гурганижда шох саройи қошида марказий бошқарма—деворхона ташкил этилиб, унинг таркибида зироат, савдо тижорат, молия, солиқ ишлари, шаҳар ва қишлоқларда оқолишталикни сақлаш, ҳарбий ишлар ва бошқа давлат аҳамиятига эга вазифалар билан шугулланадиган маҳкамалар бўлган. Саройнинг энг юқори лавозимларидан бири вазирлик лавозими бўлиб, у Хўжайин-бузрук, бош хўжа унвонига эга бўлган. У деворхона ишларига жавоб берган, катта сафар пайтида подшо номидан давлатни идора қилган.

Сарой аёнлари ва бошқа амалдорларни таъинлашда вазирнинг таъин этиш ҳал қилувчи аҳамиятига эга эди. Энг юксак мартабага эришган, вазирлар Низомул—мулк фахрий унвонига сазовор бўлганлар. Вазирлик лавозимига тажрибали, билимли, бошқариш санъатини пухта эгаллаган шахслар тайинланганлар. Саройда вадирдан кейин яна бир юқори лавозим соҳиби девон деб юритилган. Соҳиби девон Марказий маҳқамадаги бошқа барча девонларнинг ишларига бошчилиқ қилган. Уларнинг ишларини назорат қилиб турган. У шох ва вазир олдида ҳисобдор эди. Девонни расмат лавозими ҳам саройдаги маъмул ва юқори лавозимлардан бўлиб, унинг вазифаси давлат ҳужжатларини расмийлаштириш, сақлаш ва тегишли жойларга ўз вақтида етказиб беришдан иборат бўлган. Давлатнинг ҳарбий ҳужалик ишлари билан девонни арз лавозимидаги амалдорлар шугулланган. У кишининг озиқ-овқат қурол-аслаҳа, от-улов билан таъминланишига жавобгар бўлган.

Булардан ташқари Маъмунийлар саройида яна хазиначи, жомий-хона (шох омборхонаси) бошлиғи фаррош (шохнинг уй рўзгор анжомлари бошлиғи), сирохсалар ва сарханг (ҳарбий лавозимлар), бош ҳожиб ёки ҳожиб каби лавозимлар ҳам бўлган. Бош ҳожиб саройнинг юқори лавозимларидан бўлиб, у дастлаб бошдарвазабон, кейинча ҳарбий бошлиқ вазифасини аниқлатади.

Девони мухтасиб эса, шаҳар ва қишлоқларда тартиб-инти-

жомга маъсул бўлганлар. Яна улар бозорларда сотиладиган маъсулотнинг сифатли бўлиши, нарх-навоини кўтарилиб кетмаслиги тош-тарези устидан қатъий назорат ўрнатганлар. Қосовсий олим Абу Абдулла Ал-Хоразмийнинг таъкидлашича яна саройда зироат ишлари ва сув тақсироти билан шугулланувчи махсус маҳкама ҳам бўлган. Диний расм-русмлар билан шугулланиш, маънавият ва маърифат ишлари ислом руҳининг қулига тупланган.

Маъмунийлар даврида давлат ҳокимиятининг марказлашуви ҳамда давлат бошқарувининг юқорида қайд қилинган тизими мамлакатнинг ҳужлик ва маданий юксалишига катта таъсир кўрсатган. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки ХП-ХШ аср бошларида Хоразм давлатчилигини ривожланишида муҳим босқич бўлди. Бу даврда Хоразмда ануштегинлар сулоласидан чиққан ҳукмдорлар давлатни идора қилди. Ануштегинлар ҳукмронлиги даврида Хоразм Отсиз, Такаш ва Султон Муҳаммад Хоразмшоҳлар ана шу улкан мамлакатни бошқаришнинг янада мукамал тизими, тартиботи ва услубларини яраганлар. Салтанатнинг энг олий лавозими вазирлик лавозими бўлиб, улар Садр, Хужайн бузург ва Низоми-мулк (мулкнинг таянчи) унвонлари билан юритилган. Вазир Хоразмшоҳни саройдаги энг ишончли ёрдамчиси бўлиб, бу лавозимга тайинланган шахс насл-насаби тоза, ақл-идрокли, билим ва тажрибали, форс ва араб тилларини мукамал билган киши бўларди. Вазир фақат олий ҳукмдор олдида ҳисобдор бўлган. У олий ҳукмдорга мамлакатдаги аҳвол, фуқароларнинг талаб ва эhtiёжлари, тинчлиги ва оқойишталиги, ҳукмдорларнинг фаолияти, қўшиннинг жанговарлик ҳолати, кайфияти ва бошқа масалаларда ҳар куни ишончли маълумотларни етказиб турган.

Салтанатнинг барча амалдорлари ва ҳарбий бошлиқлар ҳам вазирга итоат қилганлар, унинг олдида ҳиссбдор бўлганлар.

Вазир давлатнинг марказий маҳкамаси, яъни вазирлар маҳкамасига девонхона ишларига ҳам бошчилик қилган. Ҳарбий ва бошқа сафарларда у ҳамisha олий ҳукмдорга ҳамроҳлик қилган. Вазир ҳарбий юришлар пайтида қўшинга бошчилик қилган. Мамлакатнинг тинчлиги ва оқойишталиги сарой

мулозимларининг аҳиллик билан иш юритишлари вазирларнинг ақ-идроки ва донолик билан иш қўришларига боғлиқ бўлган. Шамсаддин Абул-Фатих Муҳаммад (ваф. 1156й) Адул Музаффар Сайид ибн Муҳаммад (ваф. 1163 й), Бахавуддин ал-Исфихоний ва бошқалар саройнинг ана шундай юксак мартабали вазирларидан бўлган.

Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ўз подшолигининг сўбатида саройда яна бир олий маҳкама, яъни вакиллар Кенгаши номи билан критилган давлат Кенгаши таъсис этади. Кенгаш ишида олий ҳукмдордан бошқа яна тажрибали, билимли 6 та вакал иштирок этади. Давлат Кенгашида энг долзарб масалалар муҳокама этилиб, қарорлар қўйчилик овоз билан қабул этилган. Бироқ давлат Кенгаши узоқ ишламади, у тез орада тарқатиб юборилди.

Хоразмшоҳлар давлатида уна улуг Хожиб, амир охур, амир шикор, мутасарриф, тошдор, киссадор, фонитор, давлатдор, фаррош амир ал-алам каби юқори лавозимлар ҳам бўлган. Умуман Хоразмшоҳлар саройида марказий бўшқармада давлатни идора этишда иштирок этган 12 та юқори лавозим бўлган. Ўз навбатида уларнинг ҳар бири бир неча муовинларга ва хизматчиларга эга эди. Жумладан улуг Хожиб ёки Хожиб ал-кабир қарамоғида бир неча Хожиблар хизмат қилганлар. Хожиблар шоҳнинг жуда ишончли ходимлари бўлиб, улар турк асқодадаридан тайинланганлар. Хожибларнинг ваколати жуда кенг бўлиб, улар олий ҳукмдорга саройдаги ва мамлакатдаги аҳвол ҳақида зарур маълумотларни етказиб турганлар. Хожиблар ҳатто хорижий давлат бошлиқлари ва элчилар билан шахсан музокаралар олиб бориш ҳуқуқига эга эдилар.

Мутасарриф лавозимдаги амалдорлар давлатининг молжавий ишларига, хусусан хазинанинг кирими ва харажатларига жавобгар бўлган. Ўстоздор-саройнинг хўжалик ишларига яъни сарой харажатларига, ошхона, пивнойхона, амалдорларга бериладиган маош ва мукофотларга жавоб берган Амир охур-Хоразмшоҳ ихтиёридаги ҳарбий отларга, уларнинг таъминоти тарбияси ва бошқа масалаларга масъул эди.

Бу лавозим жуда масъулчати ҳисобланган чунки, фақат Хоразмшоҳ Атовуддин Муҳаммад ихтиёридаги жанговар отларни сон 30 минг дондан зиёд бўлган Амир Шикор Хоразм-

шоҳнинг ов-шикор анжомларига, ов қушларига жавоб берган. Тошдор лавозимдаги шахс олий ҳукмдорнинг тозаллиги ювиниш ва қўмилиш ишларини татъин этган. Унинг бир неча ёрдамчиси гуломлари бўлган. Ўз вазифасини яхши адо қилган тошдорлар ҳатто вилоят ҳокимлиги лавозимигача кутарилиган.

Шарофдор ҳам саройининг юқори лавозимларидан бўлиб, у шоҳнинг турли ичимликлар ҳамда олтин-қумуш анжомлари сақланадиган омборхонасига жавоб берган, ана шу ичимликларни тайёрлайдиган шахслар ҳам унга қарашли бўлган.

Сарондаги амир ал-алам лавозимидаги амалдорлар ҳарбий юришларда давлат тугини кутариб юрган ҳамда ана шу тугини сақлаб қўйиш вазифасини бажарган.

Шундай қилиб, юқоридагилардан шу нарта маълумки, Хоразмшоҳлар салтанатида давлат ҳокимияти марказлашган ва такомиллашган бошқарув тизимига эга бўлган. Маҳаллий ва марказий ҳокимиятнинг кенг вақолатли маҳкамалари ёрдамида мамлакат идора қилинган. Давлатнинг маҳаллий ҳокимият органлари марказий ҳокимиятнинг кучли назорати остида бўлган. Билимли, тажрибали ва ҳарбий санъатдан хабардор бўлган шахслар раҳбарлик лавозимига кутарилиган. Уларнинг иш фаолияти олий ҳукмдорнинг доимий назорати остига олиниган.

• • • • •

Ёзма манбаларда хоразмшоҳлар давлатининг маъмурий тўзилиши ҳақида энг муҳим маълумотлар бор. Салтанат вилоятларга вилоятлар бўлса ноҳия (округ)ларга ажралган. Ноҳиялар ўз навбатида бир қанча шаҳар ва қишлоқларни ўз ичига бирлаштирган. Масалан, Хоразм вилояти Тохирия, Қумдор, Марағард каби ноҳияларга бўлинган. Хоразмшоҳларга қарашли вилоят, ноҳия ва шаҳарлар олий ҳукмдор томонидан танинланган малик, ҳоким ва амирлар томонидан бошқарилган. Хоразмшоҳлар саройида амир ал-уламо деб юритилган лавозим татъин этилиб, бошқа амирлар унга итоат этганлар. Маҳаллий ҳукмдорлар вилоят ва шаҳарларда осийишталик, тартибсизлик учун, солиқ мажбуриятларини ўз вақтида йиғиб олиниши, уруш пайтларида қўшин тупланиши, мудофаа истехкомлари учун жавоб берганлар. Шаҳарларда мухтасиб деб юри-

тилган амалдор ҳам бўлган. Улар шаҳарларда тартиб-интизомни, бозорларда нарх-наво ва тош-тарозиларни талаб даражасида бўлишligини таъминлаганлар. Фуқаролар ҳаётига ҳиёнат ил қилган фирибгар савдогарлар ва чайқовчи арказозланган. Мухтасилолик лавозимига нисоф ва диёнатли, обрў эътиборли кишилар тайинланганлар.

Хоразмшоҳлар ҳукмрон иғи даврида ички ва ташқи савдо ни ривожлантириш борасида ҳам муҳим ишлар қилинган. Савдо йуллари тартибга келтирилган савдо карвонларини хавфсизлигини таъминлаш чоратари қурилган. Шу мақсадда карвон йулларида куплаб карвон саройлари ва роботлар бунёд этилган. Шу ердаги махсус қуролли кучлар савдогарлар хавфсизлигини таъмин этган. Гурганиж, Хива Ҳазорасп, Самарқанд, Бухоро, Мерв, Балх ўша даврда халқаро савдонинг йирик марказлари саналган. Гурганижлик савдогарлар Ҳиндистон, Эрон, Хитой, Миср ва ҳатто Испаниягача бориб савдо-тижорат ишлари билан шугулланганлар.

Ўша даврда мамлакатда пул муомли асини яхшилаш борасида ўтказилган чора-тадбирлар ички ва ташқи савдони ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди. Маълумки X-XI асрларда Шарқнинг бошқа давлатларида бўлганидек Маворауннаҳрда ҳам кумуш пул кризиси юзага келди. Муомалада кумуш пул камайиб, унинг ўрнига сифатсиз кумуш мис арлаш ва мис пуллар қўпайиб қолди. Натижада пул қадрсизланиб, нарх-наво кўтарилиб кетди. Хоразмшоҳлар ҳукмронлиғи даврида ана шу мураккаб муаммони ҳал этиш чоралари қурилди. Отсиз Такаш ва айниқса Султон Муҳаммад амониди пойтахт Гурганиж шаҳрида зарбхона ташкил этилиб, куплаб олтин, кумуш ва мис пуллар зарб этила бошланди. Олтин тангалар диноур, кумуш тангалар дирҳам деб юритилди. Бир диноур 4.25 грамм олтин қимматиға, дирҳам эса 410-425 грамм кумуш қимматиға баробар бўлган. Яна данак деб юритилган кичик пул бирлиги бўлиб, у дирҳамнинг олтидан бир бўлагига бар-бар бўлган. Олтин ва кумуш пуллар Гурганиждан ташқари Бухоро, Самарқанд, Термиз шаҳарларида зарб этилган. Шу билан мамлакатда пулнинг қадри ошди, молиявий аҳвол яхшиланди, савдо-тижорат ишлари ривож топа бошлади. Хоразмшоҳлар дав

латида салтанат таянчи ҳисобланган ҳарбий қўшиннинг тузиллиши, бошқарилиш тартиби ҳам ўзига хос бўлган. Хоразмшоҳлар ўзларининг илғор ҳарбий техникаси билан қуролланган мунтазам армияни вужудга келтирганлар. Қўшиннинг асосий қисми жанговар турк ҳарбийларидан иборат бўлган. Бой тажрибага эга бўлган қўшиннинг таркибини отлиқ ва пиеда аскарлар ташкил этган. Ёзма манбалардан Султон Муҳаммад қўшинида 150 мингдан то 400 минггача отлиқ аскр бўлганини қайд этилади. Мунтазам армиядан ташиқари, яна Хоразмшоҳларнинг шахсий гвардияси ҳам бўлган Шахсий гвардия Тақаш томонидан ташкил этилган. Султон Муҳаммаднинг шахсий гвардиясида 10 мингдан ортиқ отлиқ нажарлар хизмат қилганлар. Улар шохни оқласи ҳамда сарой айни арини муҳофаза қилганлар Мунтазам армияда ҳамда шахсий гвардияда хизмат қилган нажарларга ва ҳарбий бошлққларга давлат томонидан ҳақ тўланган, фойдаланиш учун ИКТА тариқасиди ер ажратиб берилган.

Лағлатнинг Олий ҳарбий бошқарув сиргани-девори ал-ард ёни девони ал-жойиш деб юритилган. Шунингга бошлиқ бўлган шахс соҳиби девон ал-ард ёки соҳиби девон ал-жойиш деб номланган. Шунингдек Хоразмшоҳлар қўлида бўлган бошқарушларнинг олий бош қўмондонни ҳисобланганлар.

Қўшиннинг ҳарбий бошлиқлари қайд ёки муқаддам унвони билан юритилган. Улар олий ҳукмдор томонидан тайинланиб ҳарбий санъатни пухта эгаллаган кишилар бўлган. Ҳарбий қўшин ҳар би минг кишидан олоҳид гуруҳларга ажратилиб, уларнинг бошлиқлари малик ёки маликхон унвони билан юритилган. Ҳарбий қўшин с фнда яна жағусийа деб юритилган маҳсуе киём бўлиб, улар раъведка иши билан шугулланганлар. Шунингдек қўшинда диний лавозим-Қозини хашам ёки ал-асиам лавозими бўлиб, улар ҳарбий қисмининг судья ҳисобланганлар. Шаҳар ва қишлоқларда тартиб нитизомини сақлаш учун бузган шахсларни жазалаш яъни полициячиларни таъинлаш бажарув кишилар бўлиб, улар шохни деб юритилган.

Ҳарбий юришларга жуда катта тайёргарлик қўрилган. Олий ҳукмдор қонинда маҳсуе Ҳарбий Кенгаш таъсис этилиб,

унда ҳарбий юришга дахлдор масалалар стратегия ва тактика масалалари муҳокама этилган. Тажрибали командирлар, уламолар, ҳуқуқшунос олимлар ва мунажжимлар, ҳарбий Корағаш аъёнлари бўлган. Гарчи Хоразмшехлар ҳукмронлиги даврида матмурий давлат бошқаруви билан анча тоқомиллигини тизими шаклланиб бўлсада, у ўзининг заиф томонларидан боғлиқ тавом ҳоли эмас эди. Айниқса Султон Муҳаммад подшолигининг сўнгги йилларида маҳаллий ҳукмдор ар орасида марказдан четлашиб, ҳамда ҳарбий бошлиқлар орасида шўхнинг шахсиятгааст онаси Туркхон, хотун уругига мансуб сотқин, хиёнаткор қипчоқ аристократларининг кўпайиб қотиши, маҳаллий ҳокимиятнинг заифлашуви сабаб бўлаётган эди. Уларнинг хиёлати салтанат инқирозини тезлаштириб юборди. Бу ҳол ва бошқи сабаблар Моварауннахр, Хоразм босқинчи мўғуллар тўғрисида иттифоқчиликни олиб келади. Бир вақтлар овоз ва фаровон улка таланиб вафр ва қилинди ҳамда бир ярим аср мобайнида мўғуллар асоратига тушиб қолди.

Хоразмнинг навбатдаги юксалиши даври XVI асрнинг охири ва ХУП асрларга тўғри келади. 1501—1512 йилларда Хоразмда сиёсий ҳокимият Темурий шаҳзодалар қўлидан чиқиб Дешти-Қипчондан келган кўчманчи ўзбекларнинг Шайбоний хон уругига мансуб султонлари қўлига ўтди. Улар ўзлари ва Хоразмнинг хони деб эълон қилдилар. Улар билан бирга кўчманчи ўзбекларнинг 30 га яқин қабила уруғлари ҳам Хоразмга кўчиб келди. Ўрнатиб олдилар. Бироқ мамлакатда сиёсий тарқоқлик ўзбек султонлари орасида тахт учун кураш узол давом этади. Хоразмда сиёсий инқироз кучейти. Ушша вақтда Бухоро хони Эрон шўхлари ва туркман султонларининг кураш аренасига айланиб қолган. Араб Муҳаммадхон (1602—1623 й) ва унинг ўғли буюк давлат эрбоби, тарихчи олим Абдулғазий Бухориёхон (1643—1663 й) ана шундай мураккаб шароитда сиёсий майдонга кириб келдилар. Улар мамлакатдаги иқтисодий ва сиёсий тангликни бартараф этиш учун кўп ҳаракат қилдилар. Энг муҳими уларнинг сийёсий ҳаракати билан сиёсий тарқоқлик муайян даражада бартараф этилиб, сиёсий барқарорликка эришилди. Давлат ҳокимияти марказлашди. Хива шўх хонлик пойтахтига айланди. Тарихда Хива хонлиги номи билан машҳур бўлган марказлашган Хива

хонлигига асос солинади. Абулғози Баҳодирхон ва унинг ўғли Анушахон (1663—1687 й.)лар дав-
рида мамлакатни ободонлаштириш, қишлоқ хўжалиги, савдо
ва ҳунармандчиликни ривожлантиришга катта эътибор бер-
лади. Дарёдан йирик каналлар чиқарилиб, қўплаб янги ерлар
ёйлаштирилади. Янги Урганч, янги Кат, Ғозӣ обод, Шехабод
Чигатоӣ қалъалари айнан ўша даврда бунёд этилган эди.
Хонликда маданий ҳаёт ҳам секин аста-иста туниш бошлади.

Абулғозий Баҳодирхоннинг Хива хонлигида маъмурий дав-
лат бошқарувини янгича ташкил этиш соҳасида ўтказган иш-
хотлари алоҳида аҳмиятга эга. Маълумки XVI асрнинг охи-
ри ва XVII асрларда Хива хонлиги жанубда Туркменистон
нинг жанубий вилоятларидан то Уст-юрт қирлари ва Орол
денгизигача Ғарбдан Каспий денгизи ва Балқон тоғидан то
Сирдарёгача катта майдонни ўз ичига олади. Хонлик терри-
ториясида ерли аҳолидан ташқари ўша вақтда эндигина ўт-
роқлашган ўзбек қавмлари Туркманлар ҳамда Сирдарё ат-
рофларидан кўчирилган Қорақалпоқлар ва Қозоқлар яшаёт-
ган эди. Туркман қазоқ ва қарақалпоқларда уруғ қабилачилик
муносабатлари кучли сақланаётган эди. Тил: урф-одати, дини
бир бирига яқин ана шу элатлар ўртасида мадм-қадимдан
яқин қўшничилик алоқалари йўлга қўйилди. Туркманлар, қа-
зоқ ва қарақалпоқлар томонидан етказилган чорва маҳсуо-
тлари, юнги, гилам, полосларга Хива бозорларида талаб катта
булган. Улар ўз навбатида Хива бозорларидан ўзлари учун
зарур деҳқончилик ва ҳунармандчилик маҳсулотларини сотиб
олиб кетиб тургачлар. Чорвадор аҳолининг фарзандлари эса
Хива мадрасатларида татсиқ оқганлар. Абулғози Баҳодирхон
Баҳодирхон ўзининг маъмурий бошқаруш ислохотларини қўй-
ган экан, мамлакатдаги ана шу сиёсий ҳолатни ҳисобга олти.
Хонликдаги турли наамлар ўртасидаги азалий атоқаларни ян-
да мустахкамлашни улар ўртасидаги тинчлик ва барқарор-
ликни таъминлашни мақсад қилди. Давлатни б.шкарни иш-
латиш уларнинг қамқоллигини ҳам жалб қилати. Мувофиқ
гувоҳлик берилганича Абулғози хон давлатни илгари кетганича 60
— 70 лароғичини ташкил этиб, уларни ўзига яқин қирончар қи-
иллар билан мустахкамланган. Хивада хон саройида тузил-
ган марказий бошкармада эса 32 та юқори даражадаги ларо-

зимларни таъсис этади. Бу лавозимлар тубандагича тасдиқ-
лаган: 2 та шайхулислом; 2 қози шулардан бири қози калон,
иккинчиси қози аскар. Қози калон саратларининг қозиси
қози аскар аса ўзбек қавмлари қозиси бўлган. Яна 1 та раис
1 мутавалли, 1 та Ноиб, 4 та отатик, 4 та иноқ, 4 та бий,
1 та парваначи, 2 та оқа (оға), 2 та арбоб, 4 тачиғатоқ иноқи
шунингдек 1 та вазир, сўнгра у меҳтар деб аталган ва яна
1 та кушбегии лавозимлари таъсис этилган. Меҳтар ва кушбегии
лар бевосита хоннинг ёнида хизматда бўлган.

Анушахон даврида сарой амир Кобир дегач лавозим таъсис
этилган. Умий иноқ ана шу лавозимга бошчилик қилган.
Хонликка қарашли ерлар маъмурий жиҳатдан вилоятлар ва
шаҳар ва қишлоқларга ажратилган бўлиб, уларга ҳокимлар,
амирлар ва оқсоқоллар раҳбарлик қилган. Олий мансабдаги
32 авалдор юқоридаги маҳаллий ҳукмдорлар ёрдамида бутун
мамлакатни бошқариб турганлар.

Абулғозий Баҳодирхон ўзининг маъмурий ислоҳоти билан
яна чорвадор ўзбек қавмларини ўтроқ ҳаётга ўтказишни ҳам
режалаштирган. Шу мақсадда ўзбек уруғ қабила-лари бир
бирларига яқинлигига қараб 4 та гуруҳга (тубага) бўлиб,
уларга Дарғи отала то Орол денгизигача Амударёнинг ҳар
иккала томонидан ўтроқлаш ш. учун ер ажратиб беради. Жум-
ладан биринчи гуруҳ (тубага) кирган уйғур—найманлар Пит-
накдан то Гурганижгача, дарёнинг ҳар иккала тарафига жой-
лаштирилди. Дўнамч Юз Минг, Шайх, Бурлак ва бошқа
уруғлар ҳам уйғур—найманларга қўшилган.

Кўнгиғот қилар қавмлари иккинчи тубага бирлашганлар.
Уларга али-Эли Жалор уруғлари ҳам қўшилган. Улар даст-
лаб Хива-Янгинашк оралигига, кейинча аса Орол денгизининг
Жанубий томонларига жойлаштирилди. Учинчи гуруҳга
бирлашган Нукус Мингит қабила арига яна Кенатас ва Хўжа
эли қабила-лари ҳам қўшилган. Уларга Гурганиж калъасидан
то Дарғи янгиғача Амударёнинг сўл кўрг. т.даги ерлар ажре-
тилиб берилган. Тўтинчи гуруҳ (тубага) кирган Қонгли-
Қипчоқлар бўлса Амударёнинг ўнг томонидан ҳозирги Қипчоқ
маҳалли атрофи арига ҳамда Амударёнинг сўл томонидан Хўжа
ва Кўн-Таш атрофларида ўтроқлаштирилди. 14 уруғ деб
қилинган қавмлар ҳам Қонгли-Қипчоқларга қелиб қўшилган.
Шундай қилиб ўзбек қавмлари бутун Хоразм воҳаси бўйлаб

жойлаштирилди. Бу уларни аста-секин ўтроқли ҳаётга ўтиб, деҳқончилик билан шугулланишларига имкон яратди. Шунингдек юқоридаги тадбир ерли аҳоли билан ўзбек қасмлари ўртасидаги этник алоқаларни янада кучайтириб, кейинча ана шу яқинлиқ уларни ўзаро қўшилиб, ягона элат бўлиб, уюшish жараёнини тезлаштириб юборди.

Абулғозийхон ва Анушахон томонидан амалга оширилган маъмурий давлат бошқарувини такомиллаштириш сиёсати мамлакатнинг иқтисодий ва маданий ҳаётини бир мунча юксалтиришга олиб келади. Бироқ бу юксалиш ўзоққа бормадди. Анушахон вафотидан кейин Хива хонлигида яна сиёсий кризис бошланди. ХУШ аср Хива хонлиги иқтисодий ва сиёсий кризис даврини бошдан кечирди. Мамлакатда авж олиб кетган сиёсий тарқоқлик хон ва султонлар ўртасидаги тахт учун бошланган қонли тўқнашувлар то ХУШ аср охиридан XIX аср бошларигача давом этади.

XIX аср бошларига келиб Хива хонлигида сиёсий ҳокимият янги сулола—ўзбекларнинг Қўнғирот сулоласи қўлига ўтди. Шу сулоладан бўлган Муҳаммад Амин Иноқирнинг набираси Элтузар (1804-1806й) ўзини Хива хони деб эълон қилди. Хивада Қўнғиротлар сулоласининг ҳукмдорлиги то 1920 йил февралигача давом қилади. Шу сулоладан бўлган Муҳаммад Раҳимхон I (1860-1825 й), Оллоқулихон (1825-1843 й), айниқса буюк давлат арбоби, маърифатпарвар хон Сайид Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз, 1864-1910 й) замонида сиёсий тарқоқлик тўтатилиб, марказлашган феодал давлатига асос солинди. Хива хонлиги ўша даврда Ўрта Осиёдаги йилми ва қудратли давлатлар каторидан ўрин олган.

XIX аср ўрталарига келиб, Хива хонлиги шимолда Элъба (Урал) дарёсигача, шарқдан Сирдарё хавзасигача, ғарбдан Каспий денгиз қирғоқларигача, жанубда эса жанубий Туркменистонни ўзига бирлаштирган. Хива хонлигида 800 мингдан ортиқ аҳоли яшаган. Хонлиkning асосий қисми аҳолиси ўзбеклар, сартлар, туркманлар, қорақолпоқлар, қozoқлардан иборат эди. Ўша хонликда эроний ва жамшидларга мансуб қавмлар яшади.

Шундан ўзбек ва сартлар кўпчилиги ташкил этади. Хонлик пойтахти Хивада 20 мингдан ортиқ аҳоли яшаган.

Давлат ҳокимиятининг марказлашуви билан Хива хонлигини қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик, ирригация қурилишлари, ободчилик ва меъморий қурилишлар, шунингдек, маданий ҳаёт ривож топди. Хива, Урганч, Ҳазорасп, Қўнғирот ва Хонқа каби шаҳарлар ички ва халқаро савдода алоҳида рол ўйнади. Хонликда Бухоро, Қўқон, Эрон, Ҳиндистон ва Россия давлатлари билан савдо ва элчилик алоқалари қайта йўлга қўйилди.

Қўнғиротлар сулоласидан бўлган хонлар замонида Хива хонлигини маъмурий тузилиши ва давлат бошқарувини таъкил этиш борасида ҳам жуда муҳим тadbирлар амалга оширилди. Айниқса давлатни идора қилишнинг узгирчак хос ҳамда антиқ такомиллашган тизими, усули ва тартиблари жорий қилинган. Бу ўз даври учун энг илгер ва замонавий бошқарув тартиби ҳисобланади. Аммо рус шарқшунослигида Хива хонлигининг сиёсий тарихи, ижтимоий-иқтисодий муносабатлари, маъмурий ва давлат тузилиши ва бошқа масалалар ҳиссисона ўрганилмади. Уларнинг асарларида шу масалада баён қилинган фикрларга қўшилб бўлмайди. Айниқса Г. Н. Данилевский, И. Мураъзеа, Л. Саболев, Н. Васеловский асарларида Хива хони сарф амалдорлари таъсирида, мустақил фикри йўқ эркакдан кечгача айшч-ишрат билан шуғулланиб, хонликда ҳеч қандай маъмурий бўлиниб бўлмаган саройда ҳеч қандай кенгаши мавжуд эмас, каби нотўғри ҳулосалар чиқарилди. Хонликда ҳақиқий феодал империяси қарор топган, деган фикр-ни баён қилганлар:

Хива тарихчиларидан Мунис, Отаҳин ва Баёний асарларида ҳамда Хива хонлиги архиви ҳужжатларидаги маълумотлар ана шу қарашларнинг асосий ақаллигини тасдиқлайди. Хива хони Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825 й) тамонидан амалга оширилган ислохотлар билан давлат бошқарувининг маъмурий-мулкӣ, молиявий, ҳарбий ва диний-маърифий негизлари яратилдики, бу ўз нағбатида, Хоразмда давлатчиликнинг ривожланишида муҳим босқич бўлди. Ўз ислохотини ўрта ҳолда мейда мулкдорларга, сартларга, мусулмон руҳонийларга туркман гавкарлари ҳамда қозоқ ва қарақотлоқ бийлари атайиб амалга оширди. Аввало, у мамлакатни маъмурий

жиҳатдан Кантларга ажратиш ни бекор қилди. Чунки Кант ҳукмдорлари олий ҳокимиятни назар-писанд қилмас, мустакил бошқариш тарафдори эдилар. Муҳаммад Раҳимхон 1 уларни тарқатиб юбәрди. Хонлигининг маъмурий жиҳатдан 15 вилоят ҳокимлигига ажатди. Вилоятларини эса шаҳар ва масчит қавмларига бўлди. Вилоят бошчиқлари ҳокимлар бево-сита шахсан хоннинг ўзи томонидан шаҳар ва масчит-қавм (қишлоқ) оқсоқоллари, қози ва мироблари ҳокимлар томо-нидан тайинланиб қўйилди.

Хонлиққа тобе бўлган бошиқа вилоятлар эса хон томонидан тайинланган жойлар томонидан идора қилинди. Тайинланган маҳаллий ҳукмдорлар эл орасида ҳурмат-эътибор қозонган кишилар бўлган. Улар вилоятларда турли қурилиш ишларини ташкил этиш, осойишталикни сақлаш, солиқларни ўз вақтида тўплаб хазинага топшириш ва зарур пайтларда қўшин йи-лаш ва мудофаа ишлари билан шугулланадилар.

Хива хонлигида марказий бошқарув аппаратлари ҳам кайи-та ташкил этилди. Абулғожиёхон замонидан то шу кунгача дав-лат бошқарувида мавжуд бўлган 360 лавозим қисқартирилиб, улар ўрнига ишчан ва ихчам бир кэта лавозим таъсис этилди. Бу лавозимлар билимли тажрибали, амалдорлар билан му-стаҳкамланди. Уларнинг фаолияти шахсан хон назорати ости-да бўлди. Вилоят ҳокимларидан то сарой амалдорларигача ман-саб даражасига қараб хазинадан иш ҳақи белгиланди. Қўйи-лавозимдагилар йилга 3 тилло юқори лавозимдагилар 350-500 тиллогача иш ҳақи олганлар. Муҳаммад Раҳимхон 1 ташкил этилган саройдаги энг юқори маҳкамалар-дан бири Олий Кенгаш эди. Олий Кенгаш ўша вақтда қону-н чиқарувчилик, маъмурий бошқарув ва олий органи вази-фасини бажарган Олий Кенгашда саройда энг нуфузли 11 нафар амалдор—меҳтар, қушбеги, девонбеги, иноқ, от тик, шафхулис-лом беш қози, бий ва бошқалар қатнашган. Кенгаш ишча-шахсан хоннинг ўзи бошчилиқ қилади. Кенгаш мажлиси ҳар жума кунини ўтказиб, унда тегишли қарорлар қабул қилин-ган Яна саройда кичик кенгаш фаолият кўрсатиб, унда хон ўз яқинлари билан кундалик масалаларни муҳокима этган. Олий лавозимлардан саналган. Меҳтар ва қушбеги саройдаги

вазирлик лавозимига тўғри келади, уларнинг ҳуқуқи деярли тенг. Уларга жуда катта ваколат берилган. Улар хонликда турли ҳўжалик ва ирригация қурилишларига, қазув, қочув, солиқ тўплаш, лавозимларга тайинлаш, қўшин тўплаш, ҳарбий элчиларни қабул қилиш каби ишлар билан шугулланганлар. Шу лавозимга жуда обрўли, билимли кишилар тайин этилган.

Қўшбеги—хонлиkning шимолий вилоятларидан, меҳтар ва жанубий вилоятларидан тўпланадиган солиқ мажбуриятларини жапоб берганлар. Хонлиkning барча амалдорлари уларга иттипат этган. Девонбеги (беш девон) эса саройдаги 3 та девонларнинг ишига раҳбарлик қилганч Девонлар саройда ҳўжалик, иттимотимий-сиёсий, ҳарбий ва бошқа ишларнинг ҳужжатларини расмийлаштириш вазифаси билан шугулланган келганлар. Улар ўта саводли, олим одамлар бўлган, аммо форс ва ҳатто рус тилларини мукаммал билганлар. Хонликта Юсуф меҳтар, Муҳаммад Раҳим меҳтар, Хасан Қўшбеги, Отамурод қўшбеги, Муҳаммад Мурод девонбеги, Хусайинбек девонбеги каби эътиборли амалдорлар ўтган. Матмурод девонбеги 1873 йилда чоризм истилосига қарши кураш қаҳрамонларидан эди. Хусайинбек Девонбеги эса илғор ижтимоий ҳаракат—еш хивалиқлар ҳаракатининг етук раҳбарларидан бири эди.

Сайид Муҳаммад (1856-1864 й) замонида Хивада яна бир олий лавозим—вазири Акбар, яъни бош вазио лавозими ташкил этилди. Сайид Ислои Хўжа (1870-1918 й) то умрининг охиригача етук лавозимда ишлаб келди. Сайид Ислои Хўжа саройдаги ўта маълумотли, билимли, тажрибали ва татқиқийларвар давлат арбобларидан бўлиб Хива хонлигини илғор давлатлар даражасига кўтариш учун кўп ҳаракат қилди. У Хоразмда илғор жадиидчилик ҳаракатининг етук ташкилотчиларидан эди.

Хонликта яна амирулумаро ноқиб, иноқ, оталиқ, бий лавозимлари ҳам бўлган. Бу лавозимлар эндиликда фахрий унвонларга айланиб, энг юқори лавозимдаги амалдорларга берилган. Амирулумаро унвони хоннинг энг яқин қариндошларига берилган. Иноқ, ноқиб—бу илгари қабила бийликларида бўлиб эса уруғ бошлиқларига берилган. Бийлар ҳам ўзбек, қозон Хонликта мироб ва бош мироблик лавозими ҳам бўлиб

улар ирригация қурилишлари ва сув тақсимотига масъул бўлганлар. Муънис ва Оғаҳий саройда бош миёб ҳисобланган, лекин улар Хонликининг бошқа масъул вазифаларини ҳам бажариб келганлар. Хива яна ясовул ва ясовул боши лавозимлар бўлган, улар қатъа соқчиларига бошчилик қилган. Миршап-лар (полиция) — улар шаҳар ва қишлоқлардаги тартиб-интизом ҳисобини таъминлаш ишларига жавобгар эди. Шаҳар дарвозаларининг муҳофиза қилини улар ихтиёрида бўлган. Мирза лавозимини ҳам бўлиб унинг вазифаси саройдаги давлат ҳужжатларини расмийлаштирувчи котиб-деворларга бошчилик қилган. Маш-хур шоир, бастакор ва олим Комил Хоразмий ва ўғли Муҳам-мид Расул мирзабошилари ана шу масъул лавозимда хизмат қилганлар. Мусулмон руҳонийлари ҳам хонликининг ижтимоий — сиёсий ҳаётида алоҳида рол ўйнайдилар. Улар хоннинг мас-лаҳатчилари бўлган.

Саройда бирорта кенгаш уларнинг иштирокисиз ўтган эмас. Мусулмон руҳонийлари хонликда маданий- маърифий тарбия-сига самарали таъсир кўрсатганлар. Давлатнинг бошқарув иш- билан шугулланганлар. Улар аҳолининг маънавий ахлоқий ва маърифий тарбиясига самарали таъсир кўрсатганлар. Давлат-нинг бошқарув ишларида ҳам шариат қондаларига қатъий амал қилинган. Хива тарихчиси Абдулла Болтаев берган маълумот- га қараганда, XIX аср ўрталарида Хива хонлигида 1363 та мас-чит, 120 мадраса, 164 та қорихона ва 2009 га яқин диний мак-таблар диний-маърифий ишлар билан шугулланиб келганлар. Уларнинг кўпи Хива шаҳрида фаолият кўрсатган. Ана шу диний муассасаларга қарашли вақф мулклари 170-175 минг тановни ташкил этган. Хива хонлигида тубидаги диний лавозимлар мав-жуд бўлган. Шайхислом, қози, калон, қози аскар, Аъзам муфти

Аълам, мударрис, имом, раис, мутавалли ва ҳоказо Шайхис-лом — хонликда ислом маросимларининг аниқ бажарилишини назорат қилган. Шунингдек у барча мусулмон руҳонийлари- га бошчилик қилган. Қози Калон (бош қози) — хонликда барча қозиларнинг бошлиғи. Қозилар суд вазифасини бажарган. Қози аскар-ҳарбий хизматдагилар суди. Муфти тар-қозиларнинг ҳу-қуқшунослари, аъзам эса муфтиларнинг бошлиғидир. Қори, мударрислар мадраса муаллимлари диний ва дунёвий илм со-ҳиблари. Раислар-шаҳар ва қишлоқларда диний қондаларнинг бажарилиши, бозорларда нарх-наво, тош-тарозининг туғрилиғи-ни назорат қилувчилар бўлган. Мутавалли бўлса вақф ерларидан

келган даромадларни бошқариб борганлар. Юқоридаги диний муассасалар вақф ҳисобига яшаб кетганлар.

Чоризм истилосидан кейин хонликда масчит ва мадрасалар сони бирмунча камайган. Баёнийнинг гувоҳлик беришича, Хива хонлиги ўзининг мунтазам армиясига эга бўлган. Қўшиннинг асосий ядроси туркман отлиқларидан иборат бўлиб, улар навкарлар деб юритилган. Мунтазам армияда 13 мингдан ортиқ туркман отлиқлари хизмат қилган. Сарбозлар деб юритилган пийда қўшини ҳам бўлган. Уларнинг сони ҳатто бир юз минг кишига етган. Навкарларга ҳазинадан моаш тўлантирилган. Яна ҳар бир туркман отлиғига 50 танобдан ер ажратиб берилган. Хива қўшинлари 10 минг минглик ва юзлик қисмларга ажратилган. Хива хони қўшинининг олий босхумидони бўлган. Амнгулумаго, Меҳтар, Қўшбеги, Ясовулбоши, мингбоши, юзбошилар қўшиннинг ҳарбий саркардаларини ҳам эди. Ҳарбий масалалар, шу жумладан, тактика масалалари саройда ҳарбий кенгашда муҳокима этилган. Хон ҳарбий кенгаш тасиси, тақрибли саркардалар унинг аъзолари бўлган.

Шуни алоҳида татиқлаш лозимки, қўнғиротлар сулоласи ҳукмронлиги даврида Хива хонлигида пул муомаласи ва солиқ тизими таъжубий ишлар ҳам қилинди. Бу тадбирлар хонлигининг молиявий аҳволига ижобий таъсир кўрсатди. XIX аср 60-йилларида Хива хонлигида Бухорода зарб этилган мис пуллар муомолада бўлиб, пулнинг қадречаланиш даражаси кучайиб борди. Муҳаммад Раҳимхон I Хиванинг Қўҳна Арж-саройида махсус зарбхона ташкил этиб, хонлигининг ўз пуллари — олтин, кумуш ва мис пуллар зарб этилади. Олтин танга рус пулининг 3с. 60 т. қийматига, кумуш танга 20 т. қийматга эга бўлган. Пул зарб қилиш Сайид Муҳаммадхон ва Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) даврида ҳам давсми этади. Шу билан хонликда пул муомаласи, унинг қадри ошади.

Муҳаммад Раҳимхон I даврида хонликда солиқ тизимида ҳам жиддий ўзгариш юз беради. Аввалги маҳсулот солиғи-хирож уршига пул солиғи солғут жорий қилинди. Шунга мувофиқ, мулкдорлар ерга эгаллик қилиш даражасига қараб, 3 гуруҳга ажратилиб, солғут тўлайдиган бўлидилар.

Биринчи гуруҳга 10 таноб ва ундан ортиқ ерга эга бўлган мулкдорлар кирди. Улар «тўло» деб юритилиб, йилига 3 тилло солғут тўлаганлар. Иккинчи гуруҳ «адно» деб юритилган.

улар 5-10 танобгача ерли мулкдорлар, ҳар йили 2 тилло сол
тўтулаганлар.

Учинчи гуруҳга 5 танобгача ерга эга бўлган мулкдорлар
кирган. Улар «авсат» деб юритилиб, йилга 1 тилло ҳақ тў-
лаганлар.

Янги солиқ тизимининг афзаллиги шундаки, мулкдорлар
нинг ери ва даромади қанчалик пасайса, солиқни шунчалик
кам тўлаган. Демак, у фуқароларда хусусий мулкни қўпайти-
ришдан манфаатдорликни оширган. Шунингдек, ҳарбий хиз-
матдаги наварлар, руҳонийлар, боқувчисини йўқотган оила
ва ногиронлар ҳоликининг солиқ ва натурал (қозув, қочув, бе-
гор) мажбуриятларидан озод этилган.

II БОБ ХИВАНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИ ТАРАҚҚИЕТИДА ТУТГАН УРНИ ВА РОЛИ.

**1. Жаҳон маданияти марказларидан бири бўмиш Хиванинг
шаҳар сифатида шаклланиши ва тарихий тараққиёти.**

Халқаро фан, маориф ва маданият масалалари билан шугул-
ланувчи ЮНЕСКОнинг 1995 йил октябр-январ ойларида
булиб ўтган 28-сессияда жаҳон маданияти тараққиётига қўш-
ган ҳиссасини ҳисобга олиб, Хива ва Бухоро шаҳарларининг
2500 йиллик тўйини жаҳон миқёсида нишонлаш ҳақида мах-
сус қарор қабул қилинди. Бу бежиз эмас эди, албатта. Дарҳа-
қиқат, қўшча ва ҳаммилла наварон Хоразм ва Хива шаҳри жа-
ҳонга нўда кўп ва машҳур ашломалар, фозилу фузалолар, му-
тафаккур муаррифларлар, муҳандислар, мусиқа ва
ижрочининг санъатининг етук намойишлари етказиб берган
дунёвий фан ва маданият марказларидан биридир.

Буюк аждодларимиз ал-Хоразмий, Беруний, аз Замахшарий
Паҳлавон Маҳмуд, Абулғозий, Фаруз, Мунис, Оғаҳий, Кўмит
Хоразмий каби ўнлаб буюк олижаноб инсонларнинг номлари
жаҳон халқлари учун муътабар ва муқаддасдир.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Хоразм воҳасининг бе-
такдор ва ўзига хос тарихий-маданий мероси бевосита Хива
шаҳри билан алоқадордир. Хива Хоразмнинг энг қадимий ша-
ҳарларидан бўлиб, у нафақат Зўра Осийнинг, ҳатто бутун
Шарқ давлатларининг иқтисодий ва маънавий маданиятига
самарали таъсир кўрсатди. Уч асрдан кўпроқ Шарқда ном
таратган ҳоликининг маъмурий ва маданий маркази бўлиб
кечган. Хива эндиликда вилоятимизнинг йирик саноат ва ҳу-
нармандчилик, маърифат ва маданият марказларидан ҳисоб

ланади. Бу асим шаҳарда ўзининг бетакрор гуллиги ва сано-
бати билан кишини лол қолдираётган ва жаҳонга машҳур
бўлган ўйлаб-юзлаб тарихий меъморий обидалар-саройлар, мас-
чит ва медресалар, ҳанафӣ қарвонсарой ва савдо расталари
сақланиб қолганки, улар Хоразм усталари ва наққошларининг
ақл заковатини ўзида намойиш этмоқда.

Хивада шу кунимизгача сақланаётган тарихий ва меъморий
ёдгорликларнинг асосий қисми XVIII–XIX асрга тааллуқлидир.
Шулар орасида 63та медреса, 97 та масчит ва мақбаралар,
лар. Қўҳи Арк, Тошқовли, Қарвонсарой ва Тим, Ичон қалъа
дарвозалари, минора, ҳаммом ва бошқа ёдгорликларни алоҳид
курсаатиш мумкин. Хиванинг ёши, унинг пайдо бўлиши ҳақи-
да ёзма манбаларда аниқ маълумотлар йўқ. Хивада шу кун-
гача мавжуд бўлган халқ ривоятларидан ҳам ушбу масалада
аниқ илмий хулосалар чиқариш қийин. Бу масалани ҳал этиш
да Хиванинг Ичон қалъа доирасида ўтказилган археологик
тадқиқотларга ва муҳим аҳамият касб этди. Академик
Ихё Ғуломов Хиванинг Ичон қалъа ҳудудида урушдан олдинги
йилларда ўзининг дастлабки археологик қазилмаларини ўтказ-
ди. Олим топилган ашёвий далилларга асосланиб
Хивани Ўрта Осиёда пайдо бўлган энг қадимги
шаҳарлардан эканлигини исботлади. Қадимшунос олим бу
ҳақда тубандаги фикрни баён қилди. «Хива ҳам Жанубий Хор-
азмнинг қадимги шаҳарлари сирасига киради. Шаҳарнинг
энг қадимги мустаҳкам қисми «Ичон қалъа»нинг ички қисми
ҳисобланади.

Археологик-меъморий изланишларнинг такидлашича, Хива бош-
қа қалъалар каби кўп ур-йиқитларин бошидан кечирган. Шаҳар-
нинг барпо бўлиши хусусида бир нима дейиш мушкул, чунки Хи-
ванинг ўзида археологик қазилмалари эндигина бошланяпти
ва қадимги маданий қатлам стратиграфияси археологларга кўп
ҳам маълум эмас. Аммо эски иморатларнинг қолдиқлари ва
баъзи бир бошқа белгилар шаҳарнинг барпо бўлиши тарихини
бир қадар ойдинлаштиради». Археолог олим Я. Ғуломов ўз фик-
рини давом эттириб: «Ичон қалъа» доирасидаги Хива шаҳри кў-
п даври шаҳарлари сирасига киради. Фортификацион иншоот-
лари ва шаҳар планининг кўп марта ўзгартирилиши муносабати
билан унинг қадимги аломатлари деворларга ўрилган гиштар-
да ва буржларнинг асосларида онда-сонда сақланиб қолган...

Хива, афтидан, ҳеч қачон ўз ўрнини ўзгартирмаган» деган эди. Бироқ уруш йиллари ва урушдан кейинги ўтган даврда яна вақтгача Хиванинг энг қадимий давр тарихини ўрганшга ўхшаб қолди. 70-йиллар охиридан олимлар орасида бу масала қизиқиши яна ортади. Айниқса кейинги 10-15 йил мобайлида археолог олимлар ва шунингдек, Хива музейи археолог-тадқиқотчилари Хивада мунтазам тадқиқот ишларини олиб бордилар. Археологик қазинмалар Хиванинг энг қадимги қисми Ичон Қалъа доирасида ўтказилди. Шаҳарнинг 6 жойида умумий ҳажми 1200 квадрат метр майдонда қазинмалар ўтказилган. Яна Ичон қалъа мудофаа деворининг етти жойида унинг кесмаси ўрганилди. Патижада қалъанинг 7 метрлик чуқурликдаги маданий қатлами остида Хиванинг антик даврига доир ашёнвий даллалар топилди. Ана шу топилган буюмлар Ичон Қалъанинг антик давридан то ўрта асрлар охиригача бўлган даврдаги тарихий ривожланиш босқичларини аниқлаш имкониятини берди. Ана шу топилган ашёнвий даталарга қараб, қадимшунос олим А. Асқаров ўз тадқиқотларида Хива шаҳрининг ўз тарихи давомида ўнги ривожланиш босқичини белгилаш кечирганлигини исбот этди.

Биринчи босқич бу Ичон қалъа ҳудудида шаҳар ҳаётининг шаклланиш даври бўлиб, бу мил. авв. VI-V асарга тўғри келади. Қазинма пайғида шу даврга онд сопол парчалари ва паҳса девор қолдиқлари топилган. Шунинг ўзи Хива ичон Ичон Қалъа доирасига бундан тахминан 2500 йил олдин пайдо бўлган, деб хулоса чиқаришга имкон берди. Хива ичон қалъа доирасидаги босқичи мил. авв. IX-III асрларга тўғри келади: ўша даврда Хиванинг Ичон қалъаси тўла ўзлаштирилиб қалъанинг атрофи мудофаа девори билан ўраб олинган. Қалъанинг паҳса девори устидан квадрат шаклдаги хом гиштдан ишланган ички қатор девор қурилган. Шаҳар девори ва миноратаридаги хом гиштининг ҳажми 40-42х 40-44 х 9-33 см., бўлиб қурилиш услуби антик даврга хослиги аниқланди. Бу даврда Хива аҳолиси деҳқончилик, ҳунармандчилик билан шуғулланган. Шаҳар атрофи Амударёдан чиқарилган ариқ ёрдамида сугорилган.

Мил. авв: II-I асрларда (учинчи босқич) Хива шаҳри ҳаётида иқтидороз юз берган. Шаҳарнинг катта қисми қум остида қолган. Қалъанинг ўша даврдаги деворлари vayron бўлган. Бу тушқунлик, эҳтимол ташқи истилочилар ҳужуми оқибати

да юз берган бўлса керак Тўртинчи босқич милоннинг I-IV асрларига, яъни Қўшонлар даврида Хивада яна юксалиш юз берган даврга туғри келади. Шаҳарда турилиш ишлари кенгайган. Шаҳар атрофи мустаҳкам девор билан ўраб олинган. Қалъа деворининг эни 8-9 метргача кенгайтирилган. Қўш деворининг оралиги ҳар хил чиқиндилар билан мустаҳкамланган. Шаҳар марказида ҳунармандчилик ва савдо йўли пайдо бўлган. Кўплаб турар жойлар қурилган. Ғарбий мудофиа деворининг қоқ ўртасида шаҳар ҳокимининг сарони қад кўтарган.

Бирок IV аср охирига келиб, ташқи ҳужумлар ва ички сиёсий мажаролар туфайли Хива қалъасида яна тушқунлик юз берган. Шаҳарнинг катта қисми яна кучма қумлар остида қолган. Бу инқироз даври бешинчи босқичи V аср охиригача давом этади. Хиванинг пазвбатдаги олтинчи юксалиш даври араблар истилосигача (VI-VIII асрлар) давом этади. Бу даврада Хивада ва Хоразмнинг бошқа шаҳарларида маданий ҳаёт яна тез ривож топган. Хива Хоразмнинг тараққий этган савдо ва ҳунармандчилик марказларидан бирига айланган. Хиванинг ҳудудий чегараси кенгайган. Қалъа атрофида бад-ватат деҳқонларнинг баҳайбат кўшклари вужудга келган. Қолган (7-10) босқичлар XIII асрдан бошланиб, ҳозирги давргача давом қилади. Бу даврларда Хива гоҳ ривожланган, гоҳ эса инқирозга юз тутган.

Маҳаллий аҳоли орасида Хива ҳақида бир неча ривоят ва афсоналар авлоддан-авлодга ўтиб, шу кунимизгача сақланиб қолган. Шулардан айримлари Хива тарихчиси Худойберди ибн Қўшмуҳаммаднинг 1831/32 йилларда ёзиб тугаллаган «Дили Ғаройиб» номли асарига ҳам киритилган.

Ана шу ривоятлардан бирида Хива қалъасининг Нуҳ пайгамбарнинг ўғли Сом пайгамбар томони ат бунёд этилганлиги ҳақида гапирилади.

Бир кун Сом ибн Нуҳ ондан чарчаб қийтиб қум чеккасидаги паноҳ жойда бирпас сром олиш учун ухлаб қолган. Шаҳайратомуз туш кўрган Тушида ўзини 300 та ёқилган машъал ушлаб кетган кишилар орасида кўради. Яхши кайфият билан уйғонган Сом ўзидан хотира қолдириш мақсадида шу баланд қумтоқ жойга тупроқ тўплаб, қалъа бунёд этган. Яна бир марта келганида, қалъа атрофини пахса девор билан ўраб олган. Қалъани отаси Нуҳ пайгамбарнинг кемасига ўхшатиб

ясаган. Ушбу қалъага Рамл деб ном қўйилган Қалъанинг Гарбий қисмида уни сув билан таъминлаш учун қудуқ ҳам қаздирган. Рамл шаҳри кейинча Хивақ номи билан машҳур бўлган.

Хива, ёки Хивак номининг этимологик матноси ҳозирча аниқ лангани йўқ. Хива сўзи биринчи марта X асрда ўтгач араб географларидан И. таҳрий ибн Руста ибн Ҳақал, Муқддасий Ёқут ал-Ҳаммоний (XIII аср) асарларида келтирилади. Ёқутнинг кўрсатишича, бу шаҳарни «Хивақ» деб ёзганлар. Халқ уни XIX асрда «Хива» деб крита бешлаган. Гарчи қадимшунос олимлар томонидан Хиванинг ёши масаласида умумий бир фикрга келинган бўлса-да Хива номи ва бу атама-нинг мат-си ҳақида тарихчи ва тилшунос олимлар орасида ҳар хил фикрлар мавжуддир.

Ҳақ аср ёзма манбатариди шаҳарнинг номи Хайвақ, Хивақ, Хиваник, Рамл деб тилга олинади. Рамл атамаси Хива тарихчиси Худонберди ибн Қушмуҳаммадининг таъкидлашича арабча сўз бўлиб, қумлоқ жой ёки қум ёқасидаги қалъа маъ-насини англатган Хивалик қариялар шаҳар номини Ичол қалъадаги сув манбаси Хива қудуғи номи билан алоқадор, деб ҳисоблайдилар. Хивада ҳозир ҳам шу номда бир эски қудуқтар мавжуд. Қарияларнинг изоҳ беришича, Хива тушун-часи «Ҳейвоҳ» сўзидан келиб чиққан. Аммо бундаг изҳ бе-риш илмий жиҳатдан асосли эмас. Тарихчи ва тилшунос олимларда эса шу масалада қуйидаги фикрлар мавжуд:

Тарихчи олим проф. А. Р. Муҳаммаджонев «Хива» тушун-часи «Хайқоник» ва «Хайваник» атамалари билан глоқадор ақаллигини қайд этади. «Хайқоник» ва «Хайваник» атамаси-лик бор XIV аср вақф ҳужжатларида тилга олинади. Бу ном Хива атрофининг сув билан таъминлаб келган Подвол ёғнин-ғиша даврдаги номланиши эди. X аср араб тарихчилари ва географлари асарларида эса бу ном тилга олинмайди. Абу-ғозий Баҳодирхоннинг «Шажараи турк» асарида Хайқоник ариғи бир неча бор тилга олинади. Сунгра Хива тарихчилари Мунис ва Оғаҳийнинг «Фирдавсул иқбол» асарида «Хайқо-ник» ва «Хайваник» номлари ҳақида гапириб, бу ариқнинг Подвол ёғи эканлиги алоҳида қийд этилади. Проф. А. Р. Муҳам-маджонев «Хайқоник» ва «Хайваник» тушунчалари икки

компонентлар бирикмасидан ҳосил бўлган, яъни «хай» «хор» катта, йирик, улкан маъносини «Қон» тушунчаси эса сув, ан хор, капал маъносини англатади, «ик» ёки «ак» қўшимчаси кичайтириш маъносини англатган, деб изоҳ беради. Демак, «Хайқоник», ёки «Хаваник» тушунчаси, олимнинг фикрича дарё, катта сув, анҳор, Хоразм шомасида арға ёки ёп маъносини англатган. Ана шу ном билан аталувчи канал XIX асрдан бошлаб «Полвен ёп» номи билан шуҳрат тошган. Ж. у. бий Хоразмнинг бу йирик сугориш тармоғи «катта сувдан бош олган анҳор», «дарёдан чиқарилган ёп», «дарёдан чиқарилган арна», бошқача айтганда «Паҳлавин ёп», «Катта ёп» маъноларини англатган синоним тушунчаларидир, деб изоҳ беради олим.

УрДУ профессори М. Матниёжов эса Хива тушунчаси ҳусусида бошқача фикрни билдиради «Олям» «Хивақ» ёки «Хевақ» атамасини яҳудийлар тилига алоқадор деб кўрсатади. Бунга далил сифатида 60-йилларда Москва давлат университети-нинг қадим яҳудий тиллар кафедрасининг Хива музейининг илмий ходими Т. В. Середага жавоб мактубидаги фикрни келтиради. Уша мактубда «Хевақ» сўзи қадимги яҳудий тилида «сув манбаи» ёки «қудуқ» маъносини англатади, деб кўрсатилган. Олим шу фикрни тасдиқлаш учун Аббосийлар халифлиги ҳукмронлиги даврида уларнинг савдо қарвонлари ва яҳудий савдогарларнинг бош бўлганлиги, улар Шарқдан Ғарбга бери диган савдо йўлини монополия қилиб олганлиги, қарвон йўллари чорраҳасида жойлашган шаҳарга доимо қўниб ўтганликлари, ана шу қўноқ жойидаги сув манбаси бўлган қудуқнинг «Хевақ» деб юритилганликлари тасдиқлаб ўтади.

УрДУнинг тилшунос олими проф. З. Дусимов Хива номи ҳақида тубандаги фикрни билдиради. Унинг такидлашича, Хива номининг этимологиясини қадимги Хоразмий тилидан изламоқ керак. Рус шарқшунос олими А. Фрейман узининг «Хоразмий тили» (1953 й) асарида қайд қилишича, қадимги Хоразм тилининг грамматик хусусиятлари «тирик» тиллардан ҳозирги осетин тилига анча яқин бўлган. Осетин тилида юзлаб сўзлар Хоразм шеваларига айнан ўхшайди. Ш. ф. З. Дусимов шулардан зарда, дондон, жубба, сархум, дукард ва бошқа ўхшаш сўзларни мисол қилиб келтиради. Шунга асосланиб олим Хива қадимги хоразмий тилидаги «қишлоқ» маъносини билдиради. Хевақ номи унинг кичайтирилган шакли.

яни «кичик қишлоқ» маъносига. Ҳозирги осетин тилида ҳам бу сўз Хива, Хера шаклида мавжуд бўлиб, «овул», «қишлоқ» «қўрғон» маъносини англатади, деб хулоса қилади. Демак, юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, Хива номининг этимология маъноси ҳақида ҳозирча олимлар орасида ягона бир фикр йўқ. Хиванинг қадимий тарихи каби унинг номини ҳам таҳлил қилиш тадқиқотчилар олдидаги муҳим вазифа бўлиб турибди. Қадимшунос олимларининг таъкидлашича, Хива қалъаси, ҳақиқатан ҳам, қум Сарханлари устида мил. авв. VI-V асрларда бунёд этилган. Бу давр антик Хоразмда қудратли давлат ҳокимиятини қалоо топган сулола деҳқончилиги, савдо ва ҳунармандчиликнинг ривож топган даври бўлган. Хиванинг қад кўтарган жойи географик жиҳатдан савдо-сотиқ учун жуда қулай бўлган, қалъа маданий ваҳд билан қум-чўл зонасини туташган чегарасида жойлашган. Қалъанинг атрофи деҳқончилик қилиш учун жуда қулай бўлган. Одамлар бу ерларга Амударёдан сув кеттириб, эртаданёқ деҳқончилик билан шугулланиб келганлар ва мўл-ҳ етиштирганлар. Шунингдек, атрофидаги қум-саҳроларда кўчиб юргуч кўчмачи човводор аҳоли билан яқин қўшничилик алоқасига бўлиб, ўзaro манъфаатли савдо-сотиқ ва маданий алоқалар йўлга қўйилган. Ант шу алоқалар кўпинча Хива қалъаси орқали амалга оширилар эди. Бу ҳолат Хивани тезда ривожланиб кенгайиб боришига имкон яратди. Унинг асосий аҳолиси савдо ва ҳунармандчилик билан машғул бўлган. Уша даврдан бешлаб, Хива Хоразмнинг савдо ва ҳунармандчилиги ривожланиб кетган нуфузли шаҳарлари қаторидан ўрин олади.

Хива қалъаси ҳали дастлабки даврларда унчалик катта бўлмаган. Академик Я. Гуломовнинг таъкидлашича, унинг сатҳи ҳозирги «Ичк қалъа» доирасида Шимолдан Жанубга чўзилган унчалик катта бўлмаган шаҳар кўринишида бўлган. Хиванинг атрофи тўрт бурчакли пахса ва хом гиштдан қурилган қалин ва беланд мустаҳкам девар билан ўраб олинган. Қалъанинг Шимолий томонида битта дарвоза бўлган. Қалъа ичкарасида кўпгина маъмурий бинолар, турар жойлар, савдо ва ҳунармандчилик дўконлари ва устохоналари қад кўтарган. Аммо Хиванинг қадимги даврига доир маълумотлар бизгача етиб келмаган. Кўпгина молд йўл-маънавий ёдгорлик ва тарихий асарлар араб истилоси натижасида вайрон қилинган, куйдириб юборилган. IX-X асрга келиб, Хоразмда сиёсий ва

иқтисодий вазият анча барқарорлашади. Хоразм араб халифалигининг узоқ давом этган қарамлигидан қутулиб, мустақил ринчоқланчи йўлга ўтади. 995 йилда Шимолий Хоразм ҳукмдори Маъмун ибн Муҳаммад Хоразмнинг Жанубий вилоятларини ҳам ягона давлатга бирлаштириб, давлат марказини Кат (ҳозир Беруний) шаҳридан Гурганж (ҳозирги Кўхна Урганч) шаҳрига кўчиради.

1017 йилда Хоразмшох Маъмун фитначилар томонидан қатл қилинган, Хоразм ва Хива Маҳмуд Газнавий томонидан босиб олинди ва газнавийлар ҳукмронлиги узоқ чўзилмади.

1040 йилда Данданакан остонасидаги мағбулиятдан сўнг, газнавийлар салтанати тугатилди ва Урта Осиёда янги сиёсий салтанат—Салжуқийлар ҳукмронлиги бошланди. Хоразм ва Хива шаҳри Салжуқийлар ҳукмронлиги остига ўтди. Салжуқий ҳукмдорлар Хоразмни ўз поби турк Гулуми Ануш-Тегин ёрдамида бошқариб келдилар. Ануш-Тегин ворисларидан Отсиз (1117-1150 й) ва Алоаддин Тақаш (1172-1200 й).

Салжуқийлардан Хоразмнинг мустақиллигини таъминладилар. Улар мустақил Хоразмшохлар давлатига асос солдилар. Тақаш ва Алоаддин Муҳаммад (1200-1220 й) ҳукмронлиги даврида бу давлат бутун Урта Осиёни, Хуросон, Эрон, Озарбайжон ва Дашти Қипчоқ чулларини ўзига бўйсундирган Шарқдаги энг йирик империяга айланди. Хоразм эминидан ўтадиган қадимги йил савдоси янча жонлана бошлади. Бинобарин бу ерда шаҳар ҳаёти савдо ва ҳунармандчилик ҳам тез тараққий этади. Дарёнинг ҳар иккала соҳилида кўпгина янги-янги шаҳарлар ва сўз қишлоқлар вужудга келади. Истахрий ўз асарида Хоразмдаги 13 та йирик шаҳарнинг номларини тилга олади. Булар Амударёнинг чап соҳилида Амударё (Чоржўй) билан Гурганж (Урганч) орасида Шимолга томон—Даргон (Дарғиота), Ҳазорасп, Хива, Хушмисон, Ардашумисон (Ардашумитон—Роят, Баянгон), Соффорд (Саффордиз—Ханқа), Нузгар (Бўлдумсоз), Кардарёнхос (Қалажиқ), Дархос (Гурдан), Замашхир (Измухшир), Андаристон (Пўрси), Кордор (Курдор), Баратегиш қишлоғи, Мадминия (Мадмиқия) Жўржония каби шаҳарлар бўлган. Амунинг унги томонида Кат (Шаббоз-Беруний), Кордор (Чимбой) шаҳарлари ҳақида ёзилади. Истахрий Хивачи Ҳазораспдан кейин унингчи ўрнида тилга олади. Хива ва унинг атрофи ўша за-

молда жуда обод бўлганлиги, Амударёдан чиқарилган канал ёрламида сугорилганлиги ҳақида гапирди

Истахрийнинг берган маълумотига қараганда, Хоразмнинг юқорида тилга олинган шаҳарлари Амударёдан чиқарилган каналлар ёрдамида сугорилган ва улар шу қана қир атрофида жойлашган. Бу ҳақда тубандагиларни ёзди: «Хазораспдан бошлаб Жайхуннинг бошқа қирғоқларида каналлар қазилган. Улар орасида Хазорасп канали ҳам бўлиб узунлиги жиҳати дан у Гавхура каналининг ярмига тенг келади. Кейин эса Хазораспдан икки фарсах масофада Кардарахуш канали бўлиб, у Хазорасп каналидан каттадир. Ундан сўнг Хива канали келади. Бу канал Кардаганхушдан катта, ундан кемалар то Хивагача қатнаб турганлар» Демак, Истахрий асаринда Амударёнинг чан соҳилидаги Хазорасп (Хасса канали), Кардарахос (Қалажиқ Давуд қалъа канали), Хива (Палъси ёп), Мадра (Гозовот), Бува ва Вадак (Шовот) канали каналлари тилга олинади. Бува ва Вадак каналларининг сўғри қўшилиб, Журжоний (Қўҳна Урганч)гача келтирилган, улардан кема қатнаган. Амунинг ўнг соҳилидаги қадимги Кит, Гавхура (Пахта-арна), Карик (Кирия) ва Курдар ва бошқа шаҳарлар атрофини сув билан татмин этган. Истахрийдан бир оз кейинроқ яшаган машҳур «ҳудуд ал-олам» асарининг муаллифи (исми номаълум) Хоразмдаги юқоридаги шаҳарларни тилга олиш билан Хива ҳақида тўхталганда, «Гурганижга тобе, атрофи девор билан ўралган, унча катта бўлмаган шаҳар» деб қайд этади. Муаллиф шу ўринда Хиванинг Ибон Қалъаси ҳақида сўз юритади. X аср охирида ўтган араб тарихчиси Муқаддасий асаринда Хива ҳақида янада муқаммалроқ маълумотлар берилади. У Хоразмда ўша замонда машҳур бўлган 40 та яқин йirik шаҳарнинг номларини ҳамда улар ўртасидаги масофаларни аниқ кўрсатиб беради. Бу шаҳарлар тубандагилар: Кос (Кит), Гардманд, Айхон Аззахина, Нувчиг, Кардар, Миздахқон, Хамира, Садвар, Зардух, Баратегин, Мадхамалия, Нуввар, Замахшар, Рузунд, Вазооманд, Дозханхос, Рахушмисон, Жигарбанд, Жив, Мадамисон, Хива, Карданхос, Хазорасп, Кит, Даргон, Кичик Журжония, иккинчи Кит, Садфар, Масосан, Кичдар, Андатостон (дарёнинг чап томонда) ва бошқалар. Демак, юқоридаги тарихий маълумотлардан маълумки, кейинги ўтган ярим аср мобайнида Хоразмдаги

шаҳарлар сонин 3 бариварга кўпайган. Муқаддасий ўз асаринда Хива ҳақида тубандагиларни ёзади: «Хива чўл чеккасида жойлашган азм бир шаҳардир ва дарёдин чиқарилган канал билан ўратган. Кўрдарианхос ва Ҳазорасп шаҳарлари ҳам шундайдир». Хоразмнинг Хива, Кат, Ҳазорасп, Хонка ва Гурганиж (Қўҳна Урганч) шаҳарлари қадимги инанқ йўли деб юритилган халқаро карвон савдоси чорраҳасида жойлашган, шарқ давлатларининг Волга бўйи, шимолий Кавказ, Қора денгиз бўйи Рус ва Оврупа давлатлари билан савдо ва маданий алоқаларни юқоридаги шаҳарлар орқали ўтган. Бу Хоразм шаҳарларини халқаро майдонда қанчалик муҳим рол ўйнаганлигини кўрсатади.

X-XIII асрларда ҳам Хоразм ўзининг аниқ шу мақорини сақлаб қолди. Уша даврда яшаган араб сайёҳлари Хоразм ва Хивада учта муҳим савдо йўлининг тўхташганлигини таъкидлайдилар. Булар Маворуннаҳрдан, Хуросондан ва Жўржондан бошланган савдо йўллари бўлиб, улар Хива орқали Гурганижга ўтган. Сўнгги Гурганиждан бошланган йўл esa Уст-Юрт орқали Волга бўйларида, ундан Ҳазор, Рус ва Булқор давлатларига туташган.

Шу муносабат билан бу даврга келиб, Хоразмнинг Хива ва бошқа шаҳарларида иқтисодий ва маданий ҳаёт, қурилиш ва сўб дошчилик ишлари яна ривож толади. Хиванинг араблар ислоҳоти натижасида найрон бўлган пахта деворлари қайта тикланган. Шаҳар ичкарисида масжит, мадраса, ҳаммом, бозор ва савдо расталари, турар жой бинолари қурилиши авж олди. Қатъа атрофида деҳқончилик тараққий этди, деҳқон аҳолининг пахсадан қурилган ҳовли-жойлари ҳамда феодал қасрлари кўпайди. Маданий ҳаёт, айниқса Хиванинг Қўҳна Арк, Оқиниқ бобо, Потвон дарвозаси, Оқ-Масжит, Уч авлиё мавзетарида, Потвон Маҳмуд мақбараси жойлашган ҳудудларда ривож топди. Потвон Маҳмуд мақбараси ва мажмуаси жойлашган жой уша вақтда Хива қатъасининг жанубий-ғарбий чегараси ҳисобланган.

Ички ва ташқи савдонинг тараққий этиши билан Хивада хунаравантиликнинг 50 дан ортиқ турларини айниқса темирчилик, қурутқозлик, ўймакорлик, қурилуш-биночилик, тўқимачилик, заргарлик ва бошқа турларининг тараққий топанлигини кўрамыз. Муқаддасий асарида Хоразмда хусусан, Хива

да, ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳақида қуйидаги маълумотлар келтирилади: «У ерда узум, кўлаб майиз, қандолат, кучукт, йўл-йўл матодан тикилган кийимлар, гиламлар, нафис парчалар, кучли одамлар фойдаланиши мумкин бўлган ўқ-ёйлар, махсус пишлоқ сузма, балиқ етиштирилади. У ерда кичик кемалар қурилади. Ана шу маҳсулотнинг кўплари Шарқ давлатларига, Ҳазор ва Булоқларга чиқарилиб сотилган.

Истаҳрий ва «Ҳудуд ал-Алам» муаллифи бу ҳақда шундай ёзади: «Хоразм (Хива) серҳосил, озиқ-овқатга ва мева-мастонларга жуда бой шаҳар. Бу ерда четга чиқариладиган пахта ва юнг матолар кўлаб ишлаб чиқарилади. Улардаги бойликнинг асосий қисми... Савда ва чорвачиликдан олинади».

Истаҳрий ва Муқаддасий асарларида Ҳазор, Булқор ва славянлардан Хоразмга ва Хивага савдо карвонлари томонидан келтирилган товар маҳсулотларининг узундан-узоқ рўйхатлари келтирилади.

Жумладан, Булқор давлати орқали Хоразмга муйна, ишланган тери, балиқ елими, камон ўқи, металл ва ёғоч буюмларов кўшлари, асал, шам, янғоқ зайтун ёғи, майда ва йирик шоҳли моллар, қўллар ва бошқалар келтириб сотилган.

Аммо мўғуллар истилоси (1220/21 й.) бошқа жойларда бўлганидек Хоразмнинг шаҳар ва қишлоқлари бошига жуда оғир талофат келтирди. Хоразмшоҳлар маркази Гургатек, шунингдек, Ҳазорасп ва бошқа ўнлаб-юзлаб шаҳар ва қишлоқлар мўғул қўшинлари томонидан вайрон қилинди.

Мўғуллар истилосидан кейин Хоразм икки қисмга ажратилди. Шимолий қисми Урганч шаҳри билан Чиптизон ворисларидан Жўжи улусига (давлати) қарашли бўлди. Жанубий Хоразм бўлса Кат, Хива, Ҳазорасп шаҳарлари билан Мавороуннаҳрда қарор топган Чигатой улусига қаради.

XIV аср 60-йилларга келиб шимолий Хоразмда сиёсий ҳокимият Олтин Ўрда хонлари саройида эътиборга сазовор бўлган турк қўнғирот қавмига мансуб сўфилар сулоласи қўлига ўтди. Шу сулоладан Хусайн Сўфи тез орада Жанубий Хоразмнинг Кат, Хива Ҳазорасп ва бошқа шаҳарларини забт этиб, барча ҳудудларини ягона давлат қилиб бирлаштирди. Аммо ўша вақтда Мавороуннаҳрнинг сиёсий ҳаётида катта воқеалар юз бераётган эди. Буюк соҳибқирон ва давлат арбоби Амир Темур 1370 йилда ўзини бутук Чигатой улусининг яккаюягона ҳукмдори деб эълон қилиб, Ўрта Осиёда марказлашган қудратли давлатга асос солди. У узлуксиз ҳарбий юриш

лар билан 27 та давлатни узига тобе қилди. Чигатой улусига давогар бўлган Амир Темур 1372-1395 йилларда Хоразмга 5 марта қўшин тортиб келиб, уни ҳам ўз империяси таркиби га қўшди.

Амир Темурнинг ҳукмдорлик даври Мавороуннаҳрда қурилиш ишлари, савдо, қишлоқ хўжалиги, фан маданият ниҳоят даражада тараққий этган даври бўлди. Соҳибқирон Амир Темур вофотидан кейин (1405 й) Хоразм ва Хива унинг ворисларидан Абу Саид (1452-1469 й) ва Султон Ҳусайн Байқаро (1469-1506 й) томонидан идора қилинди. Султон Ҳусайн маҳаллий қўнғиротларнинг сўфилар сулоласидан бўлган Чин Сўфини Гурганжда ноиб қилиб қолдирди. Аммо Темурий шаҳзодалар ўртасида авж олган ўзаро ғараз урушлари уларни ниҳоятда заифлаштирди. Бундан фойдаланган кўчманчи ўзбеклар сардори Шайбонийхон (1451-1510 й) ҳужум қилиб, қисқа вақт ичида бутун Мавороуннаҳрни босиб олади. У 1505 йилда Хоразм устига юрмш қилиб, уни ҳам истило қилди. Бироқ 1510 йилда Марв остонасидаги Эрон шоҳи Исмоил I билан бўлган жангда Шайбонийхон маглубиятга учради ва ҳалок бўлди. Шундан сўнг Хоразм қисқа вақт ўзининг йирик шаҳарлари Гурганж, Хива Ҳазорасп билан шоҳ Исмоил тасаруфига ўтади: Лекин эронийлар ҳукмронлиги ҳам узоққа узилмади; эрисевар хоразмликлар исён кўтариб уни улоқтириб ташладилар:

Хоразм яна ўзини мустақил давлат деб эълон қилади. Аммо Хоразмда осойишталик қарор топмади, маҳаллий ҳукмдорлар ўртасида тахт можаролари авж олиб кетди. Шундан сўнг улар Дашти-Қипчоқдаги Шайбонийхан усулидан ажралиб кетган ҳукмдорлардан Элбарс султонини Хоразм тахтига тақлиф қилдилар. 1512 йилда Элбарсхон Вазир қалъасига келиб тахтга ўтирди. Шу кундан бошлаб Хоразмда Шайбонийхон уругига мансуб хонларининг ҳукумронлиги бошланди. Элбарсхон ва ундан кейинги ворислари даврида Дашти-Қипчоқдан уларга уругдош бўлган 20 дан ортиқ чорвадор ўзбек қабила ва уруглари Хоразм ҳудудига бирин-кетин кўчиб, ўрнашиб олдилар. Уша вақтда Хоразм хонлари гоҳ Вазир қалъасида, гоҳ Гурганжда ўтириб давлатни идора қилдилар. Хоразмнинг барча вилоятлари ўзбек султонлари ўртасида мулк қилиб тақсим этилди. Абулғозийнинг гувоҳлиги беришича, 1570 йилга келиб, Амударё оқими узил-кесил Шимолга, Орол денгизга

бурилиб, хонлик марказининг Вазир ва Гурганж шаҳарлари ва атрофларига сув чиқмай қўйди. Яна уша вақтда Хоразмининг Шимолида шаҳар ва қишлоқларига Ёниқ дарёси бўйидаги рус казаклари ҳамда қалмиқларнинг талончилик ҳужумлари кучайиб, аҳволи янада ёмонлаштириб юборди. Алли пақтда Жанубий Хоразмининг, кейинчалик «Беш қалъа» номи билан аталган (Ҳазорасп, Кат, Хонқа, Янги Урганч, Шоҳобод) шаҳарларининг мавқеи кутарила борди. Хива шаҳри «Беш қалъа» шаҳарларига етакчилик қилди. Шу билан Хиванинг савдо ва ҳунармандчилик маркази сифатида мавқеи ҳам ошиб борди.

Вужудга келган вазиятни ҳисобга олиб, ўзбек султонлари пойтахтни Жанубга кучиришга мажбур бўлганлар. Юқоридикида қилганимиздек, ўзбек хонларининг Хоразмдаги дастлабки пойтахти Вазир шаҳри бўлган. Яна шуни айтиш зарурки, уша вақтда гоҳ Вазир, гоҳ Гурганч ва гоҳ Хива шаҳарлари пойтахт вазифасини бажариб турганлар.

XVI асрдан бошлаб Хива янги хонликининг пойтахти деб эълон қилинган. 1556 йилда Бўжиҳон ўгли Дўстхон Хивани ўз салтанатининг пойтахти деб ҳисоблаган. Кейинроқ Хива ерлари бирданига иккита шахзодага — Пулат Султон ва Темур султонларга мулк қилиб берилган. Улар ҳам Хивани ўз салтанатининг султони деб ҳисоблаганлар. Араб Муҳаммад даврида (1602-1623) Хоразмда нисбатан сиёсий барқарорлик ўрнатилган, Хива айрим ўзбек султонлари салтанатининг пойтахтигина эмас, балки бутун хонликининг пойтахтига айланади. Янги Хива ховлиги деб аталган хонликка, бизнинг фикримизча, Хоразмда ўзбек хонларидан бўлмиш Шайбонийхонлар сулоласи ҳукмронлиги бошланиши билан асос солинган эди.

Хива хонлигининг бошланғич даврларда аҳволи анча мураккаблашган, ўзаро курашлар натижасида марказий ҳокимият заифлашиб кетган эди, Мамлакатда тартиб-интизом бузилиб хон хазинаси бўшаб қолган эди. Бухоро хонлари ва туркман сардорларининг тез-тез ҳужумлари мамлакат аҳволини янада оғирлаштириб юборди. Халқ ниҳоятда қашшоқлашди, Абулғозийхон ва ўгли Анушахон (1663-1684 й) хонликини сиёсий ва иқтисодий инқироздан чиқариш учун бир қатор тadbирлар ўтказдилар. Аввало, улар ўз мухолифларига кучли зарба бердилар. Муниснинг гувоҳлик беришича, Абулғозийхон Бу-

хорога олти марта юриш қилиб, ҳар гал ғалабага эришиб, Хивага жуда бой улжалр ва мол-мулк билан қайтган, Айниқса, Абулғозийнинг давлат ҳокимиятини марказлаштириш борасида ўтказган ислоҳотлари алоҳида аҳамиятга эга. Шу мақсадда кучманчи ўзбек қабилаларини ўтроқли ҳаётга ўтказиш, улар ўртасидаги ўзаро адоватларни тугатиш чоралари қурилди. Кучманчи ўзбек қавмларига Амунинг ҳар иккала соҳилидан ер ажратиб берилди ва ўтроқлаштирилди. Давлат бошқарувини марказлаштириш ва таъминлаштириш чоралари қурилди. Марказий бошқарув девони таркибида 360 та амал-лавозим ташкил этилди. Тўрт гуруҳга бирлашган давлат бошқарувини ишларига жалб этилди. Булардан ташқари, Абулғозийхон пойтахт Хивада ободончилик ишларини яхшилади, купчина меъморий қурилишлар, янги шаҳарлар, мудоффа истеҳкомлари ҳамда ирригация ишоотларини бунёд этди.

Жумладан, Хивада Араб Муҳаммадхон даврида бир олий иморат Арабхон мадрасаси қурилган. Бошқа купчина иморатлар қайта қурилган ва таъмирланган. Арабхон мадрасаси пойтахт Хивада бунёд этилган дастлабки меъморий қурилишлардан эди. Бу бино 1616 йилда қурилган, Абулғозийхон ва унинг ўғли Анушахон даврида Хивада шарқнинг энг бетакрор ёдгорликларидан Анушахон ҳаммоми ва унинг яқинида масҷит (Оқ масҷит) барпо этилди. Бу ёдгорликлар Абулғозийхон томонидан ўғлига атаб Карманадаги Бухоро хонлигида, жанг муносабати билан қурилди. 1688 йили Хивада яна бир ёдгорлик Хужанбердибой (Хуржум) мадрасаси ҳам қурилиб, фойдаланишга топширилади. Кейинчалик ана шу ёдгорликлар Оллоқулихон замонида қайта қурилди ва таъмирланди ҳамда нодир ёдгорликлар сифатида ҳозирги кунимизгача сақланиб келмоқда.

Абулғазийхон ва Анушахон ўз даврининг энг илғор, тараққийпарвар ислоҳотчиларидан эди. Улар хонликда ободончилик шаҳар қурилиш ва ирригация қурилишлари соҳасида жуда кўп ишларни қилди. Жумладан, сувсизликдан азоб чеқиб келаётган эски пойтахт Урганч ва Вазир қалъаси аҳолисини хонлиқнинг жанубига дарёга яқин жойга кўчирилиб, уларга ер ажратиб берди. Ана шу жойда янги Урганч, Чигатой қалъа (Шовот туманида) ва янги Вазир қалъалари (Гурланда) барпо этилди. Янги Урганч қалъаси 1647-1648 йили қурилган. Анушахон ҳам отасининг бунёдкорлик ишини давом

оттирди. Унинг фармони билан Хоразмнинг қадимги пойтахти Кат (ҳозирги Беруний тумани) аҳолиси Амунинг сўл томонига кўчирилди. Бу ерда, Янги Урганчининг шимолий томонида янги Кат қалъаси (Шовот туманида) бунёд этилди. Ана шу янги қалъага сув келтириш мақсадида, дарёдан Ермиш канали тортилган эди. Шунингдек, 1681 йили Анушахон топириғига мувофиқ, Хоразмнинг энг йирик канали Шоҳобод канали қазилди. Шу каналнинг ён қирғоқида шу ном билан Шоҳобод қалъаси ҳам бунёд этилади. Абулғозийхон ва Анушахонлар хонлик чегарасини жанубий Туркменистон ва Каспий деңгизи қирғоқидаги Болқон тоғлари қирғоқларигача кенгайтирдилар. Шу ерларда яшаган туркманлардан бир қанча қорвадор қабилаларни Хива атрофига, магистрал каналларининг оёқларига кўчириб жойлаштирдилар. Уларнинг ерларига сув келтириш мақсадида Ғознобод канали ва Ғознобод қалъаси барпо этилди. Анушахон Ғознобод қалъасидан то эски қалъасигача хонлиқнинг Шимолий Ғарбий чегараси бўйлаб бир қатор мудофаа истеҳкомларини барпо қилдирди.

Абулғозийхон ва Анушахон замонида Хива хонлигида қарор топган осойишталик узоққа бормадн, Анушахон вафотидан кейин Хива хонлигида маҳаллий феодаллар ва туркман сардорлари ўртасида ўзаро кураш авж олиб кетди. Марказий хокимиятнинг мавқеи пасайди, тез-тез тахт алмашуви юз бера бошлади. Хива хонлари ҳар хил гуруҳлар, қабилалар қўлидаги қўғирчоққа айланиб қолди. Мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётини инқирозга олиб келган бу жараён хонликда то XVIII аср охиригача давом этади. Хива хонлигида юз берган ана шу оғир вазиятдан Бухоро хонлари, Эрон шохлари ва Рус императори Петр I ўзларининг қора ғиятлари учун фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Улар Хива хонлигини ўз қарамлигига олиш учун ҳарбий юмушларни кўчатириб юбордилар. Хива хони Шерғозийхон (1715-1728 й) мамлакатда юз берган мураккаб аҳволни бартараф қилиш мақсадида, бир қатор чоралар кўрди. Жўмладан, Хивани мудофаа деворларида таъмирлаш ишларини ўтказди. Ичон Қалъада қатор қурилишлар қилди. Икки қаватли пишиқ гиштдан бир олий иморат—Шерғозийхон мадрасаси қурилди.

Шерғозийхоннинг тарих олдидаги яна бир хизмати шундаки, у 1717 йили Хива яқинида Рус императори Петр I нинг

Бекович — Черкасский бошчилигидаги 6 минг кишилик қуроли кучларини маглубиятга учратди. Лекин Шерғозийхон вафотидан кейин хонликда вазият янада кескинлашиб кетди. 1740 йили Эрон шоҳи Нодиршоҳ кўп сонли ва яхши қуроланган қўшин билан Хивага навбатдаги истилочилик юришини бошлади. Ҳазорасп ва Хонқа қалъаси остоналарида қаттиқ жанглар бўлиб ўтди. Хива қўшинлари қанчалик қаршилик кўрсатмасинлар душманга бардош беролмадилар. Хивага чекинишга мажбур бўлдилар. Нодиршоҳ узоқ қамалдан сўнг Хивани истило қилди. Хива хони Элбарсхон (1728-1740) ва бир неча сарой аёнлари аср олиниб, қатл қилинди. Хива ва Ҳазораспдаги кўпгина нодир ёдгорликлар ва қалъанинг мудофоа деворлари Нодиршоҳ томонидан вайрон қилинди. Шаҳар аҳолиси шафқатсиз таланди. 4 мингдан ортиқ киши асир олинди ва яна шунча Хива навкарлари Эрон қўшинлари сафига қўшилди. Нодиршоҳ бир гуруҳ аскарлар билан Хивада ўз ноибини қолдириб, Эронга қайтиб кетди. 1741 йили Хивада катта қўзғолон кўтарилиб, шоҳнинг ноиб ва соқчи аскарлари қириб ташланди. Лекин шунга қарамасдан, Хивада осойишталик қарор топмади. Хива тахтида қисқа вақт ичида ўнлаб хонлар алмашди, уларнинг салтанати юзак ҳарактерга эга бўлди, ҳолос. Мамлакатда аҳвол тобора кескинлашиб борди. Ана шундай шароитда, 1768-1769 йилларда халқ огир табиий офатга дучор бўлди. Мамлакатда вабо касали тарқалди ҳамда чигиртка ёпирилиб экин майдонларига катта талофат етказди. Муниснинг курсатишича, хонликда юз берган ана шу офатдан кейин «орқони давлат ва ҳатто меҳнаткаш халқ (фуқаро ва раият) маҳалла кетидан маҳалла, бутун уруғ-аймоғи билан очлик балосидан қутилиш учун бош олиб, дунёнинг турли мамлакатларига, Орол ва Бухорога тарқала бошладилар, қочишга қурбон етмаганлари фарзандларини қозоқ ва қорақалпоқларга сотиб, бир амаллаб жон сақлаб қолдилар».

Ўлат ва очлик натижасида Хоразмда ва Хивада жуда кўп одамлар қирилиб, иморатлар ҳувуллаб қолди. Мунис шу ҳақда тубандагиларни ёзди:

«Хива шаҳридаги азим иморатлар бузилди, уларнинг ўрнида юлгун буталари ва саксовуллар ўсиб чиқди... Шу тариқа обод ва гўзал шаҳарда бор-йўғи 40 та оиладан ўзга киши қолмади. Беш вақт намозда зурга уч-тўрт кишигина иштирок

этар эди. Вайрон бўлган иморатларда вахший ҳайвонлар макон тутди».

Хонликда ана шундай оғир вазият юз бераётган бир шаронда, ҳокимият тепасига ўзбекларнинг қўнғиротлар сулоласидан бўлган Муҳаммад Амин Иноқ (1763-1794 й) келиб ўтирди. У мамлакатдаги аҳволни яхшилаш учун жуда кўп меҳнат сарф қилди. Муҳаммад Амин Иноқ қўнғирот хонлар номидан мамлакатни идора қилди. У жуда тadbиржор ва обрули ҳукмдорлардан эди. Муниснинг таъкидлашича, унинг замонида давлат ишлари бирмунча тартибга солинди. Мамлакатда осойишталик қарор топди., Хива қалъасидаги вайрон бўлган иморатлар, қалъа девори қайта тикланди. Жумладан, Ичон қалъасининг мудофаа деворлари ва ундаги миноралар тўла таъмирланди. Шаҳардаги Нодиршоҳ истилоси билан вайрон бўлган иморатлар, масжид ва мадрасалар қайта тикланди. Ичон қалъадаги Хужамберди бий мадрасаси яна фаолият кўрсата бошлади. Муҳаммад Амин Иноқ даврида янги иморатлар қурилишига ҳам катта эътибор берилди. Муҳаммад Амин Иноқ 1785 йнли ўз номига атаб баланд ва мустаҳкам мадраса қурдирди. 1788-1789 йилларда эса Хива марказидаги эски масжид ўрнида Жумма масжид ва унинг минораси қайта қурилди ва кенгайтирилди. Шунингдек, Ҳазорасп қалъасининг Нодиршоҳ томонидан вайрон қилинган мудофаа деворлари ҳам қайта тикланди.

XIX аср бошларига келиб, Муҳаммад Амин Иноқнинг набираси Элгузар Иноқ (1804-1806.) хон Абулғозий V ни тахтдан улоқтириб, расмий ҳокимиятни ўз қўлига олди. Шу кундан бошлаб Хивада хонлик ҳокимияти ўзбекларнинг қўнғирот сулоласидан бўлган хонлар қўлига ўтди. Уларнинг ҳукмронлиги то 1920 йилгача давом этди. Ана шу сўнги сулоладан Хива тахтида II хон ҳукмронлик қилди. XIX аср Хива хонлиги тарихида алоҳида аҳамият касб этади. Қўнғиротлар сулоласидан бўлган Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825 й), Оллоқулихон (1825-1842й), хусусан, машҳур шонр ва давлат арбоби Муҳаммад Раҳимхон Соний (Феруз) ларнинг ҳукмронлиги замонида хонлиkning иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида ижобий ўзгаришлар юз беради. Пойтахт Хивада ободончилик ва маҳобатли меъморий қурилишлар ривож топди. Уларнинг саъй-ҳаракати билан Хива Шарқнинг энг обод ва гўзал шаҳарларидан бирига айланди. Уша даврда Хивада бунёд этилган меъморий ёдгорликлар сайёҳлар эътиборини ҳозирда

ҳам ўзига жалб қилиб келмоқда. Дарҳақиқат, Хива хони Муҳаммад Раҳимхон (1806-1825й) замонида мамлакатни юксалтиришга қарата кўпгина хайрли ишлар қилинди. Муҳаммад Раҳимхон I ва унинг ўғли Оллоқулихон (1825-1842 й) даврида Хивада жуда кўп ниҳоятда гўзал ва мустаҳкам меъморий қурилишлар, саройлар, масжит ва мадрасалар, бошқа жамоат бинолари қад кўтарди. Жумладан, Муҳаммад Раҳимхон I фармони билан 1806 йилда пишиқ гиштдан Полвон дарвоза қурилди. Шунингдек, шаҳар марказидаги Паҳловон Маҳмуд мақбараси тошдан салобатли қилиб қайтадан бунёд этилди. Мақбара устига баланд ва маҳобатли гумбаз қурилди. Ана шу маъсул ятли вазифа моҳир уста Муҳаммад Мурод Ҳазораспди бошчи лигида 5 йил мобайнида ниҳоясига етказилди. Хивада қурилиш ва меъморчилик ишлари, айниқса, Оллоқулихон замонида ниҳоятда ривож топганлигини кўрамыз. Ўша даврда Хива, ҳақиқатан ҳам кенг кўламлидаги қурилиш майдонига айланди. Шаҳардаги эски тарихий-меъморий ёлгорликлар таъмирланиб, уларга иккинчи ҳаёт бағишланиши билан яна ўнлаб ажойиб меъморий қурилишлар амалга оширилди.

Оллоқулихон даврида ҳар бир иморатнинг аниқ муҳандислик режаси асосида қурилишига, уларни кўк, яшил, оқ ва қизил ранглик билан безатишига, эшик, дарвоза ва устунларнинг эса ўйма геометрик шакллар билан нақшланишига алоҳида аҳамият берилди. Натижада ҳар бир меъморий ёлгорлик алоҳида санъат асари даражасига эга бўлиб, Хивага алоҳида гўзаллик бахш этди. Бу ишга Хоразмнинг энг моҳир усталари, ўймакор наққошлари жалб қилинди. Бу ҳақда Хива тарихчиси Худойберди ибн Қўшмуҳаммад тубандагиларни ёзиб қолдирган: айтишларича, Хевонқ кўп марта вайрон қилинган ва қайта тикланган. Жаноби олийларнинг раҳматли отаси... Абулғозий Муҳаммад Раҳимхон ва унинг укаси... раҳматли Қўтлуқ Мурод Иноқ томонидан шаҳар обод қилинди. Уларнинг саъй-ҳаракатлари билан (ўша даврда) катта мадраса (Қўтлуқ Мурод Иноқ мадрасаси) барпо этилди». Хивадаги қурилишга Шер девонбеги ва вазир Муҳаммад Ризо Қўшбегилар бошчилик қилган.

Оллоқулихон фармони билан Хивада пишиқ гиштдан хоннинг Тошқовли саройи (1830/38 й), Карвонсарой ва ёпиқ бозор (1832/38 й) ва улар оралигида Оллоқулихон мадрасаси ва бошқа иморатлар барпо этилди. Қурилиш ва таъмирлаш

ишларига Муҳаммад Еқуб Меҳтар бошчилик қилган. Ана шу иморатларнинг пештоқлари ва ички томонлари ранг-баранг кошнлар билан безатилди. Шунингдек, хоннинг қўҳна саройи Қўҳна Арк қайта таъмирланди. Қўҳна Арк атрофи пишган гиштдан мустаҳкам ва баланд девор билан ўраб олинган. Унинг олд томони шошин билан безатилган ва ўйма нақшли дарвоза ўрнатилган. Арkning ичкари томонида масжид, кўринишхона ёзги айвон ва бошқа иморатлар қурилиб, барчаси ранг-баранг кошн, ганч ва ўйма нақшлар билан безатилди. 1838/40 йили Оллоқулихон топшириғи билан Анушахон ҳаммоми ва Оқ масжид ҳам қайта тикланди. Уша йилларда Полвон дарвозаси қайта қурилди. Оллоқулихон қўнгиротлар сулоласининг пири ҳи собланган Паҳлавон Маҳмуд мақбарасини бутун бир мажмуа даражасига кўтарди. Хоннинг фармони билан бу ерда зиёратхона, масжид, ханоқо, мадраса ва бошқа иморатлар барпо этилди. Урта Осиёда меъморчилик санъатининг ажойиб намунаси ҳисобланган Паҳлавон Маҳмуд мақбараси кўн-яшил кошнлар, нақшлар билан безатилди. Шунингдек, Оллоқулихон фармони билан Арабхон ва Муҳаммад Амин Иноқ мадрасаси ҳамда Сайид Оловуддин мақбараси ҳам пишнқ гиштдан қайта тикланди ва таъмирланди. 1831/32 йили Ичон Қалъаннинг Шарқий қисмида заҳнаш ариғи оқова сувидан ҳосил бўлган кўл ҳашар усули билан кўмилиб, унинг ўрнида катта бозор майдо ни вужудга келтирилди. Бу ҳақда Худойберди ибн Қўшмуҳаммад тубандагиларни ёзиб қолдирган: «Хиванинг бозори унча катта бўлмаган майдонни эгаллаган. Вазор тахминан 5-6 та ноб майдонни эгаллаган ва шаҳарнинг Шарқий тарафида жойлашган кўлча ҳисобига кенгайтирганлар. 1831/32 йили жаноби олииларининг фармонига кўра Хива аҳли 45 кун ичида уни тўпроқ билан тўлдириб текислаган ва у ерда бозор бунёд этилган. Нарироқда илгари катта чорбоғ бўлиб, мевали ва манзарали дарахтлар ўтказилган. Илгари унинг тагида дон бозори бўлар эди. Энди эса у ерда баққоллар, балиқ ва бошқа таомларни пиширувчилар ўтиришади. Бу ер оддийгина рас та бозор деб аталади».

Булардан ташқари, Оллоқулихон Хиванинг мудофаа истехкомларини мустаҳкамлаш борасида ҳам катта ишлар қилди. 1842 йили Ичон Қалъанинг мудофаа деворлари аниқ муҳандислик режиси асосида қайта таъмирланди. Худди ана шу йили Хива атрофида умумий ҳажми 5, 6 км, масофада Дешон қалъа

девори бунёд этилди. 10 та дарвозага эга булган бу маҳоватли иншоотнинг баландлиги 8-9 м, қалинлиги эса пастдан 9 м, булиб, у хашар усули билан олти ҳафтада қуриб тугалланган. Қурилишга Еқуб Меҳтар бошчилик қилган. Хоннинг шаҳар ташқарисидagi **Рафоник** ва **Нуруллабой** саройлари қалъа ичкарисига киритилган. Шу кундан бошлаб, шаҳар ҳудудининг ана шу қисми Дешон қалъа номи билан юри тилади. Оллоқулихон 1842 йили 45 ёшида вафот этди. У 13 йил хонлик қилди. Унинг вафотидан сўнг, тахтга ўғли Муҳаммад Аминхон (1842-1855 й) ўтирди. Унинг ҳукиронлик даврида Хивада ободончилик ва қурилиш ишлари яна ривож топди. Муҳаммад Аминхон фармони билан Қўҳна Аркнинг қибла тарафида пишиқ гиштдан 260 талабага мўлжалланган қўш қаватли бир олий мадраса-Мадаминхон мадрасаси ва бениҳоят баланд кук минора қурилиши бошлаб юборилди. 1852/55 йилларда мадраса қуриб битказилди. Бироқ Муҳаммад Аминхоннинг Серахс (Жанубий Туркменистон) оstonасидаги жангд вафот қилиши муносабати билан минора қурилиши тугалланмай қолди. Хива тарихчиси Огаҳийнинг гувоҳлик беришича, умуман, ўтган аср ўрталарига келиб, Хивада иккита хон саройи, 27 та масжит, 22 та мадраса, карвонсарой, ёпиқ бозор, 260 дўкон ва бошқа жамоат бинолари булган. XIX аср иккинчи ярмида ҳам Ичон қалъанинг Ғарбий томонида қурилиш ишлари жадал олиб борилди. Айниқса, Муҳаммад Раҳимхон Соний (Феруз 1864—1910 й.) замонида Хива Шарқнинг энг йирик маъмурий ва маданий марказларидан бирига айланди. Дарҳақиқат Феруз Хива хонлари ичидаги энг маърифатпарвар ва адолатпарвар хонлардан эди. Унинг саяё-ҳаракати билан Хивада 30 дан ортиқ энг нодир меъморий қурилишлар амалга ошди ҳамда серфайз боғлар бунёд этилди. Уша даврда Феруз саройида 30 дан ортиқ машҳур олимлар, тарихчилар, таржимонлар, шоирлар бастакорлар ижод қилдилар. Хоннинг фармони билан Қўҳна Арк олдидаги майдонда қўш қаватли маҳоватли мадраса — Муҳаммад Раҳимхон мадрасаси (1870-1871 й) қурилиб фойдаланишга топширилади. Яна уша вақтда Хиванинг марказида ҳамда унинг Дешон қалъа қисмида хоннинг яқин кишилари ва аёнлари томонидан қурилиш ва ободончилик ишлари давом эттирилади. Жумладан, 1871 йили Матниёз Девонбеги томонидан Ичон қалъада бир улуг мадраса ва бошқа иморатлар қуриб битказилади.

Шундай қилиб, Хива Шарқ меъморчилиги санъатининг энг нодир ёдгорликлари жамланган йирик ва гўзал шаҳарлардан

бирига айланди. Хива аҳолисининг асосий қисми савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик билан машғул бўлганлар. Ёзма манбаларга қараганда, XIX аср урталарида пойтахт Хивада 20 мингдан ортиқ аҳоли яшаган. Шаҳарда 700 дан ортиқ ҳунармандчилик устахоналари мавжуд бўлган. 260 та савдо дўконлари кўплаб савдо расталари, 3та катта ва 15 та кичик бозорлар, 3 та катта ҳаммомлар ишлаб турган. Шунингдек шаҳарда ҳунармандчиликнинг 50 дан ортиқ тури ривож топган. Айниқса, темирчилик, мискарлик, заргарлик, тўқимачилик, бўёқчилик, этикчилик, пўстин ва чопондўзлик, тош, ёғоч ва ганч уймакорлиги, дурадгорлик, кулдолчилик касблари кенг тараққий этган. Хиванинг моҳир ҳунармандлари томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар хонлиkning ички эҳтиёжларини таъминлашдан ташқари, ҳатто хорижий давлатларга ҳам чиқариб сотилган. Хива ҳунармандлари тайёрлаган тўқимачилик маҳсулотлари, заргарлик буюмлари ва туркман гиламларига хорижий давлатларда талаб юқори бўлган. Айниқса, XIX аср бошларига келиб, Хива хонлиги билан Бухоро ва Қўқон хонликлари, Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон, Туркия ва Россия давлатлари ўртасида яқин савдо-иқтисодий ва элчилик алоқалари йўлга қўйилган. Уша вақтда Хива бозорларида турли мамлакатлардан келган савдогарларни учратиш мумкин бўлган. Улар ўз товарларини Хива бозорларида сотар ва зарур мол-

ларни шу ердан харид қилиб ўз юртларига олиб кетар эдилар. Хиванинг карвонсаройларида хорижлик савдогарлар учун етарли қулайликлар яратилди, меҳмонхоналар ва омборхоналар мунтазам ишлаб турган. Хонлиkning Янги Урганч, Хонқа, Ҳазорасп, Қўнгирот ва бошқа шаҳарларида ҳам ички ва ташқи алоқалар жуда ривож бўлган. Муниснинг хабар беришича, Муҳаммад Раҳимхон 1 ҳукмронлигининг аввалида Бухорога Ҳасан Мурод оталиқ бошчилигида элчилар гуруҳи ва савдо карвонлари юборилган. 1812 йили Хивага Эрондан ҳамда қozoқларнинг кичик жуз ҳокимлигидан махсус элчилар ва савдогарлар келган. 1812/13 йили Афғонистон билан узаро қўшничилик алоқалари йўлга қўйилган. Худди уша йили Хива савдо карвонларини Қабул шаҳрига ташриф бўйрганликлари ҳақида маълумотлар бор. Айниқса, уша даврда Хива хонлигининг Россия билан савдо ва элчилик алоқалари тобора кенгайиб борди. 1819 ва 1842 йилларда Хивага Россия ҳукуматининг Н. Муравьев ва Н. Н. Данилевский бошчилигидаги махсус элчилар ва савдогарлар гуруҳи ташриф бўюрди. Хива солнома

ларнида 1852/53 йилларда Хивадан Россияга 252 туяда турли хилдаги товарлар юборилганлиги ҳақида маълумотлар бор. Ҳатто Хива савдогарлари Нижне-Новгород ярмаркаларида ҳам ўз маҳсулотлари билан фаол иштирок этганлар. Россиядан Хивага металл, тўқимачилик маҳсулотлари, балиқ елими, турли бўёқлар, мўйна терилари, қурул-аслаҳалар ва бошқа товарлар келтирилиб сотилган.

XIX аср иккинчи ярмидан бошлаб Хивадан Россияга чиқариб сотилаётган маҳсулотлар орасида пахта ва пахтадан тайёрланган газламалар ва калаваларга талаб ортиб боради. Шу жиҳатдан Хива хонлиги Ўрта Осиё хонликлари қаторида Россия ҳукуматининг эътиборини ўзига кўпроқ жалб қила бошлайди.

Хива хонлигида давлат ҳокимиятининг марказлашуви ва товар-пул муносабатларининг ривожлана бориши мамлакатда қишлоқ ҳўжалиги ҳамда боғдорчиликка ҳам алоҳида эътибор этиш имкониятини вужудга келтирди. XIX аср ўрталарида Хива хонлигида жами суғориладиган майдон 320 минг десятинни ташкил этган бўлиб, ана шу майдоннинг ярмидан кўпрогига бугдой, жўхори қолган қисмига арпа, шол, кунжи ва бошқа полиз экинлари экилган. Қишлоқ ҳўалигида мўл ҳосил этиштирилган. Россия билан иқтисодий муносабатлар йўлга қўйилгандан кейин пахта экиладиган майдон дон экиладиган майдонлар ҳисобига тобора кенгайиб борди. Хива хонлари боғдорчиликка ҳам алоҳида эътибор бердилар. Айниқса, Муҳаммад Раҳимхон I, Оллоқулихон ва улардан кейинги ўтган хонлар даврида Хива, Янги Урганч, Моноқ, Ҳазорасп ва бошқа қалъаларнинг атрофларида кўплаб мевазор боғлар ҳамда мачзарали дарахтларга бурканган хисбошлар барпо этилди. Фақат Хива шаҳрининг атрофи ҳар бири 6-10 гектар майдонини ўз ичига олган Рафаник боғи, Нуриллубой боғи, Нуриллубек боғи, Ангариқ боғи, Саёт боғи, Гулбан боғи, Оқ масчит боғи, Чанашиқ боғи, Боғ шамол, Қибла тоза боғ, Орқа тоза боғ каби мевазор боғлар ва оромгоҳлар билан ўраб олинган эди.

Бу боғлар хонга, унинг қариндош-уруғларига ва сарой амалдорларига қарашли эди. Ҳар бир мулкдорнинг ҳовлиси атрофида ана шундай боғлар барпо этиш одат тусига кирган эди. Мевазор боғлар мулкдорлар учун энг муҳим даромад манбаи ҳам эди. Ўша боғларда Хоразмнинг ширин-шаккар меваларининг ҳамма турларидан бўлган, айниқса, Ҳазорасп олмаси, Хива анори ва узумлари, Урганч нашвотиси, Янгибозор анжирлари

Қўшқўпир ва Ғозовотнинг нуқул ўриклари ўзининг ширин-шакарлиги билан хорижий давлатларда ҳам машҳур бўлган.

Серфайз боғлар ва ям-яшил дарахтлар бутун Хоразмга, хусусан, Хивага алоҳида кўркемлик бахш этган. Ўша даврда Хоразмга ва Хивага ташриф буюрган хорижлик меҳмонлар Хива боғлари ва оромгоҳларини ниҳоятда серфайзлигини кўриб ҳайратда қолганлар. Сайид Муҳаммадхон даврида Хивага ташриф буюрган Венгр олими ва сайёҳ Армений Вамбери бу ҳақда тубандагиларни ёзади: «Хивага яқинлашган сари майсазор тобора яшнай бошлади. Европанинг энг гўзал жойларида бўлганимдан сўнг ҳам баланд-баланд тераклар билан ўралган кичик ҳовлилар, гўзал майсазор яйловлар ва далалари билан Хива мен учун гўзаллигини ҳеч қачон йўқотмади... Боғлар ичра қад кўтарган Хива ўз минора ва гумбазлари билан олми-соқда турган одамда ҳам ижобий таасурот уйғотади... Хива мевалари шундай яхшики, уларни Эрон ва Туркиядагина эмас балки бутун Европада ҳам топа олмайсан. Айниқса, Ҳазорасл олмаси, Хива нашвотиси ва анори, қовунлари, ҳатто Россия бозорларида ҳам анча қадрли ва қиммат туради».

Ўша даврда Хивага саёҳат қилган Эрон элчиси Ризоқулихон ҳам Хива яқинидаги Гулбанбоғнинг серфайзлиги ҳақида шундай деган эди: «Боғнинг ташқариси кум-кун сабзавор, серсув, заяқу сафолик ва энг яхши кўнгил очадиган жойдир. Бошқа боғларга қараганда латиф ва дилкаш. Мунтазам хиёбонлар, тартиб билан ўтқазилган сарв дарахтлари, баланд, мустаҳкам ва олий даражали биноларни кўришим билан хурсанд бўлдим».

Хива хони Муҳаммад Раҳимхон 1 ва унинг ўғли Оллоқулихон замонида бўз, партов ерларни ўзлаштиришга, янги ирригация иншоотлари қурилишига жуда катта эътибор берилди. Эски ирригация тармоқлари қайта тикланди ва таъмирланди. Жумладан, Муҳаммад Раҳимхон 1 нинг фармони билан Шоҳобод каналининг оёғи икки фарсаҳга чўзилиб, Илони қалъасига келтирилди. Унинг қирғоғида Тошҳовуз қалъасига асос солинди. Бу қалъа 1837-38 йилда қурилиб битказилди.

1808 йили Миздхон қалъаси (Хўжаэли туманида) атрофидаги, Қўриқ-бўз ерларни суғориш мақсадида дарёдан янги ёп (ҳоракўз) канали чиқарилади. Муҳаммад Раҳимхоннинг янги амалдорларидан Қилич Ниёзбой ўзига қарашли партов майдонларини ўзлаштириш мақсадида, 1815 йили дарёдан катта канал чиқарди. Бу канал унинг номи билан Қилич Ниёзбой

каналли деб юритилди. Каналнинг марказий қисмида Қилич Ниязбой қалъасига асос солинган.

Худди ўша йилларда дарёнинг нариги соҳилида Бийбозор массиви ҳам ўзлаштирилиб, у ерда Бийбозор қалъаси бунёд этилди. Ана шундай хайрли тадбирлар Оллоқулихон ва унинг ворислари томонидан давом эттирилади. 1828 йили Оллоқулихон фэрмони билан Полвон ёп каналининг сув таъминотини ошириш мақсадида, Питнак қиридаги тоғли жинслардан иборат қатламлардан янги соқа ёрилди. Бу Тошсоқа ва Тошсоқа Барақзон бадрави чиқарилди. Бу тадбир хонлиқнинг марказий вилоятларида сув таъминотини яхшилаш имконини берди. XIX асрнинг 40-50-йилларида хонлиқнинг шимолий ҳудудларидан, яъни Уст-Юрт ва Сарикамиш чўкмасигача ястаниб ётган кенг майдонларни ўзлаштириб деҳқончилик масканларига айлантириш ҳаракати жадаллашиб кетди.

1873 йилда Хива хонлиги чор Россияси томонидан босиб олинди. Унинг ҳақиқий мустамлакасига айланди. Чоризмнинг мудҳиш мустамлакачилик сиёсати Хива хонлигининг иқтисодий ва маданий тараққиётига жуда катта зиғир етказган бўлсада, уни тўхтатиб қололмади. Мустамлакачилик даврида Хивада секинлик билан бўлсада қурилиш ва ободончилик ишлари давом эттирилди. Ўша даврдаги огир қийинчиликларга қарамай, Хивада бир қатор маҳобатли меъморий қурилишлар амалга оширилди. Жумаладан, Хиванинг Ота дарвозаси ташқарисида Бекажон бека мажмуаси (1894 й.) яратилди. Тўра Шаббоз мажмуаси кенгайтирилди (1885 й.). Нуруллабой саройидаги мадраса ва бошқа меъморий ёдгорликлар ўша даврда қурилган эди. Айрим маҳаллаларда ҳам масжит, мадраса ҳовуз қурилишлари давом этди. Ўша даврдаги қурилиш услубига хос хусусият шу бўлдики, анъанавий меъморилик услубига Оврупанинг қурилиш санъатидаги муҳандислик услуби қўшилиб, ўзига хос янги мазмун касб этади. Айниқса, бу ҳолатни Хивада XX аср бошларида бунёд этилган меъморий қурилишларда биноларнинг ташқи кўриниши, режалаштирилиши ҳамда уларнинг ички безакларида аниқ кўришимиз мумкин.

Хивадаги купгина бунёдкорлик ишлари тараққийпарвар давлат арбоби Ислом Хўжа фаолияти билан боғлиқ. Ислом Хўжа Муҳаммад Раҳимхон (Феруз) ва Асфандиёрхон (1910-9918й) замонида бош вазир-вазир акбар лавозимида хизмат қилди. У хонлиқнинг ижтимоий ва маданий ҳаётидаги купгина илғо

ўзгартишларнинг ташаббускори эди. Ислом Хўжа Хива хонлигига замонавий саноат крохоналари келтириб қуриш, уни марказ билан боғлайдиган темир йўл тармоғини қуриш, мустаҳкам кўприклар бунёд этиш, ёшларга замонавий билим асарларини ўргатувчи рус-тузем ва янги усул мактабларини очиб, каби бир қатор илгор гоёларни олдинга сурди. Ана шу таъбирларни амалга оширишда жонбозлик кўрсатди. Унинг бевоқиф ташаббуси билан Хивада кўпгина меъморий қурилишлар барпо этилди. Шулардан. Хиванинг марказида қўш қаватли (1906—1910й.), рус—тузем мактаби биноси бунёд этилди. Ислом Хўжа мадрасаси ва масжиди, Ислом Хўжа минораси, кўк-яшил кошчи сополчалар билан безатишган бўлиб, у Ўрта Осиёдаги энг чиройли ва баланд (50 метр) миноралардан ҳисобланади. Эндиликда бу минора Хиванинг рамзига айланиб қолди. Шунингдек Ислом Хўжа Хиванинг Дешош қалъасида Европа-Хива услубида қурилган касалхона, дорихона, почта-телеграф биноси, Нурулла боғидаги Афандиёرخоннинг ёзги сарой-қабулхонаси, Қибла Тозабог саройи ва бошқа кўпгина меъморий қурилишларга ҳам раҳбарлик қилди.

Ана шу қурилишларда маҳаллий усталар билан бирга рус ва немис усталари, наққошлари ҳам ёнма-ён меҳнат қилдилар. Шундай қилиб, қўнғиротлар сулоласидан бўлган хонлар даврида пойтахт шаҳар Хивада бунёд этилган тарихий-меъморий ёдгорликлар ўзининг бетакрор гузаллиги ва мустаҳкамлиги билан ажралиб туради. Улар Хиванинг моҳир қурувчи усталари, муҳандислари, ўймакор ва кошчи наққошларининг юксак маҳоратларидан дарак беради.

Хивадаги жаҳонга машҳур тарихий меъморий обидаларини бунёд этишда уста Адина Муҳаммад, Муҳаммад Мурод Ҳазрат, кошчи наққош Нурмуҳаммад уста Қаландар ўғли, уста Муҳаммад Паю, уста наққош Абдуллажин, ўймакор уста Нодир Муҳаммад, уста Рўздат Машариф ўғли, ўймакор уста Ота Ших ўғли, уста наққош Абдулла Болта ўғли каби моҳир усталарининг алоҳида хизматлари катта. Хивадаги ана шу меъморий санъат асарлари уларнинг ақл-заковати, қалб ҳароратини моҳир қўллари билан бунёд этилди.

Хива нафақат бетакрор тарихий ёдгорликлари, шунингдек, сўлим боғлари, зилол сувли қудуқлари ва ҳовуслари билан

машҳурдир. Улар ҳам Хиванинг ўзига хос гузаллигига шунча бахш этади. Ҳурматли Президентимиз Н. Каримов ўзининг Хиванинг 2500 йиллик тўйида сўзлаган нутқида шундай деган эди: «Хоразм ва Хива заминида яшаган Паҳлавон Маҳмуд, Султон Вайс, Насриддин Рабгузий, Сулаймон Боқиргоний, Баҳовуддин Валод ва унинг буюк фарзанди Жалолиддин Руми, Абулқосим, ал-Хоразмий, Исмоил Журжоний, Сирожиddчи Саккокий, Мунис, Огаҳий, Бағний, Сафо Муғоний, Чокор Шеровий, Ҳожихон, Бола Бахши каби алломалар, шоирлар ва санъаткорлар номини фахр билан тилга оламиз.

Дарҳақиқат, жаҳоннинг муҳташам шаҳарларидан бўлган Хива ўзининг илм-маърифати ва юксак меъморий санъати билан умумбашарий цивилизация тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшиб келди. Ичон Қалъа ва Дешон қалъадаги тарихий меъморий обидалар, мадрасалар ва бошқа ёдгорликлар халқимизнинг асрлар давомида авлоддан авлодга мерос тариқасида ўтиб келаётган юксак салоҳиятини ва нодир санъатини жаҳонга намойиш этмоқда.

Бу азим шаҳар ҳозирги кунда Хоразм вилоятининг йирик саноат ва маданий марказларидан ҳисобланади. Шаҳарда 50 мингдан ортиқ аҳоли истиқомат қилади. Хива ўтмишдан мерос бўлиб келаётган бетакрор меъморий ёдгорликларни ўзида мужассамлаштирган. Урта Осиёдаги ноёб очиқ музей шаҳарларидан биридир. Бу ерда хон саройлари, карвонсарой ва бозор расталари, 63 та маҳоватли мадрасалар, осмонупар миноралар, бир юзга яқин масчит, хонақоҳ ва мақбаралар ва бошқа тарихий обидалар ҳудди кечагина бунёд этилгандек қадим тариб турибди. Улар ўзининг бениҳоят гузаллиги билан ҳорғинлик меҳмонлар эътиборини ўзига жалб этиб келмоқда. Мустақиллик шарофати билан Хиванинг маданий қиёфаси, ўзгариб бормоқда.

Бу ерда ўтмишнинг меъморий обидалари авйлаб сақланиши билан бирга, янги-янги замонавий иморатлар ҳам қурилиб, шаҳар қиёфасини янада кўркемлаштирмоқда. Айниқса, Хиванинг 2500 йиллик тўйи муносабати билан тарихий-меъморий ёдгорликларни қайта қуриш, таъмирлаш ва уларни келгуси авлодга бутунлигича сақланиб қолиш борасида катта ишлар амалга оширилди. Фақат 1996/97 йилларда шаҳардаги 50 дан ортиқ тарихий ёдгорликларга иккинчи умр бахш этилди. Шунингдек, халқимизнинг авлоддан-авлодга мерос бў-

либ келаётган қурилиш, меъморчилик санъати, уймакорлик, кошинкорлик, наққошлик, рассомчилик, бадий ҳунармандчилик каби нодир ва ноёб турлари қайта тикланмоқда. Хивада ана шу анъанавий санъат турларини ёшларга ўргатувчи ҳунар мактаблари фаолият кўрсата бошлади.

Хива Хоразм вилоятининг йирик саноат марказларидан ҳам ҳисобланади. Мустақиллик йилларида Хоразмда ва Хивада замонавий технологиялар билан ускуналанган унлаб янги саноат ташлақлари қайта қурилди. Хивада пахта тозалаш, сут-еғ ишлаб чиқариш, қурилиш материалларини тайёрлаш, қишлоқ хўжалиги механизмларини таъмирлаш, тўқимачилик, тикувчилик, гиламчилик, кулолчилик, чинни, сопол буюмлар ишлаб чиқариш корхоналари ривож топмоқда. Айниқса, Хивадаги гилам тўқиш ҳиссасдорлик жамиятига қарашли «Хива гилами» фабрикасининг ишлаб чиқараётган анъанавий нақшлар билан безатилган гилам маҳсулотлари нафақат республикада, балки хорижий мамлакатларда ҳам юқори баҳолабмоқда. Ушбу фабрика ҳар йили сал кам 2 млн. кв. м. ҳажмда гилам ва поёндозлар тайёрлаб бормоқда. Ҳозир Хивада давлат тасарруфидан чиқарилган 260 дан ортиқ хусусий ва қўшма корхоналар ишлаб турибди. Эндиликда Хива шаҳри ўзининг йирик сано ва ишлаб чиқариш маркази сифатидаги аввалги маъқасини қайта тикламоқда.

Президентимиз фармони билан 1997 йил охирида Хивада очилган Хоразм Матҳун академияси вилоятимизнинг маданий ҳаётида катта воқеа бўлди. Бу илмий тадқиқот маркази Хоразм ва Хива тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Бу азим шаҳар таваллудининг 2500 йиллигини халқаро миқёсида кенг нишонлаганилиги бунга яна бир далилдир.

2. Хива нафис санъат, адабиёт ва шеъринг маскани.

Халқ амалий санъати. Хоразмда маданий тараққиётининг жуда кўп соҳалари халқ амалий санъатини рассомчилик, манументал ҳайкалтарошлик, мусиқа, бастакорлик ва рақс санъати, адабиёт ва шеъринг ўтмишга бориб тақалади. Археологик тадқиқотлар билан Тупроққалъа, Аёзқалъа, Қўйқиритгап қалъа, Ҳазорасп ва Хумбиз тепа қазилмаларида топилган ёдгорликлар бу фикрни яна бир марта тасдиқлади. Дарҳақиқат, археологик топилмалар антик даврадаёқ, Хоразмда халқ амалий санъатининг заргарлик, уймакорлик, чиланкорлик,

тўқимачилик, қўлатсозлик, қурилиш-меъморчилик ва бошқа тармоқларнинг ривож топганлигини кўрсатади.

Тупроққалбадаги шох саройи деворида турли буюқларда ҳайвонлар, қушлар, балиқлар, тасвири туширилган суратлардан ташқари катта байрам тантанасининг тасвири берилган. Унда қўлида арфа ушлаган созанда ва гўзал раққоса қизнинг сурати ҳам берилган. Шунингдек, юқорида кўрсатилган тарихий қалъаларнинг харобаларидан сополдан ишланган ҳайкал ва ҳайкалча­ларнинг қўплаб намуналари топилди. Улар орасида маъбудалар, саркардалар ва раққосаларнинг ҳайкалча­лари бор. Улар жуда нозик дид билан ишланган айниқса турли буюқлар билан сирти чиройли бўялган ва мустаҳкам ясалган. Сув ва дон идишларидан хум, кўза, дастагида шер тасвири сопол идишлар, шароб қуядиган идишлар топилди. Булар Хоразмда қадимдан монументал ҳайкалтўрошлик, тасвирий санъат, мусиқа ва рақс санъатининг юксак даражада тараққий этганлигини кўрсатади. Шу жиҳатдан ҳурматли Президентимиз Н. Каримовнинг Хоразм вилояти халқ депутатлари кенгашида (1996 йил 16 март) айтган куйидаги сўзлари алоҳида аҳамият касб этади: «Хоразм ноёб маданият, нафис санъат, юксак маърифат, турмушининг доно фалсафаси ва инсонпарварлик ғоялари билан йўғрилган адабиёт ва шеърят маскани, дунёвий илм учоқларидан бири».

Дарҳақиқат қадимий Хоразм маданиятининг бунёдкорлари бадий маҳоратда етук ва баркамол бўлганлар.

Антик қадимий Хоразм маданиятининг бунёдкорлари бадий маҳоратда етук ва баркамол бўлганлар.

Антик тарихчилар ва географларнинг берган маълумоти­га қараганда, Хоразмда диний маросимлар, халқ байрамлари ва томошаларини ўтказиш қадимдан одат тусига кирган. Ай­ниқса, мукаддас олов атрофида ўтказилган ана шундай диний маросимларда созанда ва хонандалар, раққоса ва бахши­лар, масхарабоз ва қизиқчилар иштирок этиб, ўз маҳоратла­рини намойиш этганлар. Ана шу байрамларда халқимиз ора­сида шу кунимизгача сақланиб келаётган рақс ўйинлари, «Лазги», «Норим-норим», «Чагалдоқ», дор ўйини, хўққачи­лик ўйинлари севиб ижро этилган, бахшиларнинг қаҳрамон­лик дostonлари куйланган ва хотин-қиз халфаларнинг ўйноқи лапарлари тингланган. Хоразм ва хиваликларнинг ана шун­

дид анъанавий халқ ўйинлари ўтмишдан ҳозирги кунимизгача соқланиб келинган.

Хоразмда халқ амалий санъатининг 60 га яқин турларини тараққий этганлигини кураимиз. Хива ва бошқа шаҳарларда ҳунармандчилик ишлаб чиқаришида ихтисослашиш жараёни шаклланган. Шаҳарларда муайян касб ҳунар билан боғлиқ маҳаллалар, элатлар бўлиб, улар заргарлар, мискарлар, бўёкчилар, дуппичилар ва Ҳ. к. деб номланган. Халқ ҳунармандчилигининг кундалик ҳаёт учун зарур бўлган тармоқлари. жумладан, темирчилик, мискарлик, мис, тош, ёғоч ва ганч уймакорлиги, заргарлик, дурадгорлик, тикувчилик, читкорлик, бўёқчилик, мўрачилик, қурувчилик, кунчилик, кавш-маҳси-дўзлик, кулолчилик, қурулсозлик ва бошқа турлари ривож топган. Хива ва Ҳазорасп ўзининг қурулсозлари билан ҳам машҳур бўлган.

Кўҳна Арк ва Тошҳовлида хон ва унинг оиласи, сарой амалдорлари эҳтиёжлари учун зарур нарсалар тайёрлаб беришга ихтисослашган ҳунармандлар мунтазам ишлаб турган.

Шаҳарнинг марказий қисмида бозор яқинида ҳунармандларнинг дўконлари ва савдо расталари аҳолига хизмат кўрсатган. Фақат XIX асрнинг 40-50 йилларида Хивада 700 дан ортиқ ҳунармандчилик устaxonалари ва яна 200 га яқин савдо-тижорат дўконлари ишлаб турган.

Хива ҳунармандлари томонидан юксак дид билан ишлаб чиқилган маҳсулотлар нафақат хонлиkning ўзида, балки қўшни чорвадорлар орасида, айниқса, хорижий давлатларда ҳам юқори баҳоланган. Ҳунармандлар шаҳарнинг юксак маданиятли табақасини ташкил қилган. Шу бондсан улар орасидан машҳур ёзувчилар, шоирлар, бастакорлар ва ижрочиларнинг етишиб чиққанлиги бежиз эмас.

Хоразм, айниқса, Хива ўзининг мискарлари, ганч, ёғоч ва тош уймакорлари билан машҳур бўлган. Хивадаги ва хонлиkning бошқа шаҳарлардаги иморатларнинг қўш равоқли эшиклари, дарвоза ва устalarнинг юксак санъатидан далолат беради. Уша вақтда Хивада яшаб ижоб этган уста Муҳаммад Пано, Нурмуҳаммад, уста Абдуллажон ва бошқалар уймакорлик ва наққошлик санъатининг йирик намойидалари эди.

Хивада мискорлик ва заргарлик санъати ҳам юқори даражада ривож топади. Улар Хоразмнинг шу борадаги қадимий

анъаналарини моҳирлик билан ижодий ривожлантирдилар. Тилла ва кумушдан рангдор тошлар қадалиб ясалган аёллар тақинчоқлари—узук, билак узук, қулоқ сирға, сочга мангалайга ва кукракка тақиладиган турли тумарлар ва бошқалар. Шунингдек, мисдан ясалган бұртма ва уйма нақшли лаган, силопча, чойнак, пиёла, қумғон ва бошқа буюмлар. Хивада заргарлик ва мисгарлик санъатини қанчалик юқори даражада бўлганлигини кўрсатди. Хивалик Абдулла мискар, Муҳаммад мискар, ака-ука Отажон ва Бобожон мискарларнинг номлари халқ орасида ҳурмат билан тилга олинади. Улар томонидан юксак дид билан ясалган тақинчоқлар ва мискар буюмлари жаҳоннинг бир қатор мамлакатларидаги санъат музейларини шу кунларда ҳам безаб турибди. Хивада кулолчилик санъати ҳам алоҳида аҳамият касб этган. Кулолчиликда қўза, хум, коса, лаган ва бошна нарсалар ишланган. Ана шу сопол идишлар узининг ранг-баранглиги, чиройли шакли ва сифатлилиги билан ажралган. Лаган ва идиш-товоқлар ички ва ташқи тарафидан турли рангдор шакл ва нақшлар билан безатилган. Кулолчилик санъати Хивадан ташқари Ҳазорасп, Хонқа ва Боғот туманларида ҳам ривож топган.

Халқ амалий санъатининг тўқимачилик соҳасига ҳам эътибор кучайган. Пахта толаси жун, ипак, кандир ва канопдан тўқилган турли тўқимачилик маҳсулотлари—рангдор, гулли ва гулсиз матолар—бўз, гулдор чит, шойи, ички ва устки кийимбошлар, кўрпа-тушаклар, чопон, пўстин, олачалар тайёрланган. Хиванинг тўқимачилик маҳсулотлари туркман, қozoқ қорақалпоқларга ва яна Россия бозорларига чиқарилиб сотилган. Шунингдек, жундан тўқилган, ҳар хил гуллар ва шакллар туширилган чиройли Хива гиламлари полос, шол, кигиз (намат) лари ички ва ташқи бозорда жуда харидоргир бўлган. Жун тўқимачилиги хонлик қарамоғидаги чорвадорлар орасида ҳам ривож топган. Айниқса, туркманларнинг рангдор гиламлари ва силикма пўстинларига хорижий бозорларда талаб катта бўлган. Уша даврда Хивада яна дурадгорлик, ёғочсозлик, харатлик ва бошқа ҳунармандчилик касблари ҳам муҳим аҳамият касб этган. Ёғочдан турли хилдаги асбоб-ускуналар, эшик-дераза, дарвоза устинлар, тўқиш ва ип йиғириш дастгоҳлари, арава, чиқир, бешик, аржo, сандиқ, болаларнинг ўйинчоқлари ясалган. Ёғочсоз усталар томонидан

ясалган буюмлар ўзининг чиройлилиги билан алоҳида ажралиб туради. Хиванинг ўймакор усталари тайёрлаган ўйма нақшлар, чиройли эшиклар, устинлар, усталча ва курсилар шу кунларда жаҳоннинг Москва, Петербург, Париж шаҳарларидаги санъат музейларида ноёб санъат асари сифатида намойиш этилмоқда.

ФАҲ ВА АДАБИЙ МУҲИТ. Хива хонлигида меъморчилик ва халқ амалий санъати билан бир қаторда, илм-фан, адабиёт, шеърят, мусиқа ва ижрочилик санъатига ҳам жуда катта эътибор берилган. Айниқса, Хивада тарих навислик, адабиётшунослик, таржимонлик ва ҳаттотлик илми алоҳида тараққий этган. Ана шу соҳалар бўйича етук олимлар, моҳир таржимонлар, ёзувчи ва шоирлар, ажойиб мусиқачилар ва ижрочилар етишиб чиққан. Ўша даврда Хивада ўтган машҳур алломалар, фозилу фузолалар, мутафаккиру маърифатпарварлар ўз ижодлари билан жаҳонга машҳур бўлганлар. Хоразмнинг шундай машҳур кишиларидан бири тарих навис олим ва буюк давлат арбоби Абулғозий Баҳодирхон (1643—1663 й.) эди. Ўзбекларнинг Шайбонийхон авлодидан бўлган Абулғозийхон Хиванинг маърифатпарвар ҳукмдорларидан ҳисобланади. Абулғозий Баҳодирхон ўзбек халқининг маданият тарихида ўзининг икки асари—«Шажараи турк» ва «Шажараи тарақима» асарлари билан машҳур. Бу иккала асар ҳам туркий тилнинг Хоразм шеvasида оддий фуқаролар учун тушунарли содда тилда ёзилган. Абулғозийхон жуда истеъдодли олим бўлган. У тарих, география, этнография, адабиёт, табобат ва бошқа илмларни, шунингдек, араб ва форс тилларини пухта эгаллаган. Ўз асарини ёзишда қўл ёзма асардан ташқари, халқ оғзаки ижодидан, ҳикоя, ривоят ва турли афсоналардан усталик билан фойдаланган.

Абулғозийнинг юқоридаги асарлари тарихий воқеалар ва маълумотларга жуда бой. У, ҳақиқатан ҳам, Хоразм тарих навислик илмининг асосчиларидан ҳисобланади. Олимнинг «Шажараи тароқима» рисоласида туркманларнинг IX—XI ва, айниқса, XVI—XVII асрларга оид тарихи, уларнинг така, ёвмут, баёндул, салур, али-эли, хизир-эли ва бошқа қавмлари ҳақида, туркманлар билан Хива, Бухоро хонликлари ўртасидаги ўзаро муносабатлар ҳақида қимматли маълумотлар берилади.

ХУП—ХУШ асрлар Хива хонлиги тарихида сиёсий ва иқтисодий тушқунлик даври, хонлар ва ҳукмдорларнинг тахт талашувининг ниҳоятда авж олган даври бўлишига қарамай, бадий ижодиётнинг кўпгина турлари секинлик билан бўлсада ривожлана борди. Айниқса, бадий адабиётда ижтимоий зулм ва адолатсизликка қарши танқидий йўналишлар кучайди. Бадий ижодда лирик ва эпик шеърининг ажойиб намўндалари етишиб чиқди. Лирикада Равонақ (1725—1805 й.), Роқим, Киромий ва Роғиблар, эпик шеърятда эса Нишотий ва Андалиблар (1710—1770 й.), шуҳрат қозонди. Андалиб ўз даврининг илғор маърифатпарвар шоирларидан, мумтоз адабиётнинг барча шаклларида ижод этади. Унинг шеърларида ишқ-муҳаббат бош мавзу, лекин шу билан бирга, ҳаётга муҳаббат, эътиқодга садоқат, ижтимоий адолат ҳам унинг шеъриятида марказий ўринда туради. Андалиб шеърят билан бир қаторда «Зайнулараб», «Юсуф ва Зулайҳо», «Лайли ва Мажнун» каби сайёр сюжетлар асосида бир қатор дostonлар ҳам яратган. Бу ишқий қаҳрамонлик dostonларида соф инсоний муҳаббат ва садоқат ғоялари тарғиб этилди.

XIX аср ва XX аср бошлари Хива маданий ҳаётида алоҳида давр бўлди. Бу Хива хонлигида ўзбек—қўнғиротлар сулоласининг ҳукмронлик даври бўлиб, маданий ҳаётнинг ҳамма соҳасида, хусусан, тарих навислик, таржимонликда, адабиёт ва шеърятда, мусиқа ва бастакорликда улқақ ютуқларга эришилганлиги билан характерланади. Айниқса, бу юксалиш Сайид Муҳаммад Раҳимхон Соний (Феруз) каби маърифатпарвар ҳукмдорларнинг саъйи-ҳаракатлари билан бевосита алоқадор. Хива тахтида 47 йил ҳукмдорлик қилган Феруз ўзи машҳур шоир ва бастакор бўлиши билан бирга, Хивада илм-маърифатни ривожлантириш учун ҳомийлик қилди. У меъморий қурилишлар, итмфан, тарихнавислик, табобат, таржимонлик, ҳаттотлик, адабиёт, мусиқа ва бастакорлик ҳамда маданий ҳаётнинг бошқа соҳаларини ривожлантиришга алоҳида эътибор берди. У ўз саройига 40 дан ортиқ машҳур ижодкорларни тўплади, уларга раҳномалик қилди. Ферузнинг ташаббуси билан Хивада литография (тошбосма) ташкил этилди. Тошбосмада Алишер Навоий, Мунис, Оғаҳий, Бағний, Комил Хоразмий,

Феруз каби шоир, ёзувчиларнинг асарлари, тарих, тиббиёт, фалсафа, баёз, мажмуа рисоалари нашр этилди.

XIX асрда Хива хонлигида тарихнавислик ва таржимонлик ишига алоҳида эътибор берилди. Абулғозий Баҳодирхоннинг бу соҳадаги хайрли ишларини давом эттирган тарихчи олимлар, шоир-бастакорлар етишиб чиқди. Шулар орасида Мунис, Огаҳий, Худойберди ибн Қўшмуҳаммад. Баёнчиларнинг алоҳида хизматлари бор. Улар томонидан ўзбек тилида Хива хонлиги тарихига оид унлаб тарихий асарлар ёзилди. Ўрта Осиё ва жаҳон тарихига оид асарлар араб ва форс тилларидан туркий тилга ўтирилди ва айримлари нашр этилди.

Шермуҳаммад Мунис (1778—1829 й.) Хива хони саройида бош мироблик вазифасида хизмат қилди. Шу билан бирга у тарихнавислик, таржимонлик, шеърят ва бастакорлик билан машғур бўлди. Мунис ўз даврининг жуда истеъдодли олим, шоир ва бастакорларидан эди. У 1809 йилда Муҳаммад Раҳимхон I нинг топшириғи билан «Фирдавсул иқбол» ёки «Иқболнома» асарини ёзишга киришди. Бу асар Хоразм тарихининг XVI асрдан то 1813 йилгача бўлган воқеаларни ўз ичига олади. Лекин «Фирдавсул иқбол» Муниснинг бевақт вафоти билан тугалланмай қолади. Ушбу асар хоннинг топшириғи билан Муниснинг жияни Муҳаммад Ризо Огаҳий (1809—1874 й.) томонидан давом эттирилади. Муниснинг ниҳоясига етказилади. Огаҳий тарихий воқеаларни 1825 йилгача келтирган. Бу асар Хоразмнинг сўнгги уч юз йиллик тарихини ўрганишда тенги йўқ манбадир. Ундан ташқари Огаҳийнинг ўзи Хоразм тарихига доир 5 та асарни ёзиб тугаллашга муваффақ бўлди. Шулардан «Риёз ул-даво» асарида Оллоқулихон даври, «Зубдат ут-таворих»да Раҳимқулихон даври, «Жами-ул-воқеат-н-султоний» асарида Муҳаммад Аминхон даври тарихи, «Гулшани-давлат»да Сайид Муҳаммадхон даври, «Шоҳид-и-иқбол» асарида эса Сайид Муҳаммад Раҳимхон Сонийнинг ҳукмронлик даври тарихи баён этилган. Хоразм тарихининг 1873 йил руслар истилосигача ўтган 60 йиллик тарихи Огаҳий асарларида ҳар тарафлама чуқур баён этилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, Мунис ва Огаҳий асарлари тарихий воқеаларга жуда бой, воқеалар хронологик изчил.

лавозимида ишлаган. Ижтимоий-сиёсий ва адабий фаолиятда илғор, тараққийпарвар йўналиш тарафдорларидан биридир. Унинг «Фирдавсул-иқбол» асари етук тарихчи олимлигидан, «Саводи таълим» асари моҳир маърифатларвар устоз эканлигидан, «Мунис ул-ушшоқ» девони истеъдодли шоирлигидан гувоҳлик беради. Муниснинг «Мунис ул-ушшоқ», шеърий девони 8500 байтдан иборат бўлиб, унга шоирнинг асосий адабий мероси-газаллари, мустазод ва муҳаммасларн, маснавий ва туюқлари жамланган. Мунис Шарқнинг буюк алломаларидан Низомий, Жомий, Ҳофиз Шерозий ва Навоий асарларидан таълим олган. Уларнинг асарларидаги ватанпарварлик, инсонпарварлик, адолатпарварлик ҳам маърифатпарварлик гоялари Мунис ижодига самарали таъсир кўрсатган.

Хоразм адабий муҳитининг йирик намоёндаларидан яна бири Муҳаммад Ризо Огаҳий эди. Огаҳий Мунислар хонадонида дунёга келди ва тарбияланди. Бу Огаҳийнинг ўз даврининг етук шоири, олими, таржимон ва тараққийпарвар давлат арбоби бўлиб етишувила муҳим аҳамият касб этди.

Огаҳий Муҳаммад Раҳимхон / дан кейин ўтган 7 та хоннинг ҳукмронлиги даврида яшади ва ижод қилди. Мунисдан кейин хон саройида бош мироблик лавозимида ишлади. Уша даврда хонликда юз берган ижтимоий-сиёсий воқеалар унинг қўз ўнгида юз берди ҳамда унинг ижодига муайян таъсир кўрсатди. Огаҳий ёшлигидан Жомий, Ҳофиз ва Навоий газалларини севиб ўрганди, улардаги илғор гоялар унинг камол топишида муҳим рол ўйнади. Огаҳийнинг саройдаги хизмати узоқ чўзилмади. У 1852 йилда бош мироблик лавозимини топшириб, ўз ҳаётини илмий ижодга бағишлади. Огаҳийнинг «Таъвизул-ошиқин» («Ошиқлар тумори») девони адабий ижодиётни юқори чўққиси бўлди. Бу девонга унинг ўзбек ва тожик тилида ёзилган 8000 дан ортиқ лирик шеърлари жамланган. Огаҳий мумтоз шеърятнинг 17 та жанрида қалам тебратган, газалларида соф инсоний ишқ-муҳаббат, вафодорлик гоялари билан бирга, илғор ижтимоий-сиёсий қарашлари ҳам ўз аксини топган. Ижтимоий масалаларга бағишланган газалларида жамиятдаги адолатсизлик, ҳақсизлик ва маърифатсизлик кескин танқид қилинади. Огаҳий ўз асарларида ҳукмрон, бадавлат табақаларни адолатга, инсофга, диёнатга чақиради.

Огаҳийнинг шеърий асарлари ўзининг бадавний етуклиги,

услуби, ғоявий мазмуни ва йуналиши жиҳатидан ҳазрати Навоий анъаналарининг давоми ҳисобланади. Шу сабабли Огаҳий шеърятда Навоийдан кейин ўтган ўзбек халқининг энг йирик сиймоларидан биридир. Хулласи калом. Огаҳий ўз даврининг етук тарихчиси, атоқли шоири, истеъдодли таржимони ва хушхат хаттоти, бир сўз билан айтганда, қомусий олими эди. Унинг асарлари биз учун бебаҳо меъросдир.

Шу даврда Хива адабий муҳитининг яна бир йирик вакили Паҳлавон Нисъ Муҳаммад Комил Хоразмий (1825—1899 й.) эди. У ёшллигидан мадраса таълимини олиб, тарих ва адабиётга алоҳида ихлос қўйган. Ўз даврининг машҳур шоири, таржимони, ҳатто тва бастакори бўлиб етишди, форс ва араб тилларини мукаммал билган. Сайид Муҳаммад Раҳимхон Соний саройида дастлаб ҳаттот, мирзабоши ва сўнгра девонбеги вазифаларида ишлаган. У ўзининг ижтимоий-сиёсий фаолиятида илгор, тараққийпарвар табдилларни амалга ошириш билан машғул бўлди. 1874 йилда унинг ташаббуси билан чет элдан китоб, босишга мўлжалланган босмахона (тошбосма) келтирилади. Шу босмахонада Навоийнинг «Ҳазоинул маоний» ва «Ҳамса» асарлари, Хоразм шоирларининг девонлари чоп этилган. Бироқ, кейинчалик хон билан Комил Хоразмий ораларига совуқлик тушиб, у давлат ишларидан четлаштирилган. Шундан кейинги ҳаётини у ижодий ишга бағишлади. Комил Хоразмий сўнгги йилларда огир хасталикка чалинди ва 74 ёшида оламдан кўз юмди. Комил Хоразмий қатор хорижий давлатларда, Россия ва Афғонистонда, Москва, Петербург, Машҳад ва Ғазна шаҳарларида саёҳатда бўлган. Унинг 1880 байтлик шеърӣ девони бизгача етиб келган. Девонда газал, мухаммас, мусаддас, мусабба, мустаҳзод, муаммо, рубоӣ, қасида жанрида ёзилган шеърлари жой олган. Шеърларида маърифатпарварлик, ижтимоӣ адолат, халқчиллик ва олижаноблик ғоялари тарғиб қилинади ва ҳақсизлик, разиллик иллатлари кескин қораланади.

Комил Хоразмий таржимон сифатида ҳам машҳурдир. Жумладан, ХУШ аср ёзувчиларидан Бархурдор бин Маҳмур Туркман Фароқийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» («Қалблар севгилиси») асари ва Сайфийнинг «Лаотиф ат-тафоиф» номли асарларини форсчадан таржима қилган. Ҳаттотлик соҳасида

Муҳаммад Паноҳ, Муҳаммад Шариф Тарро, Худойберган Мухриқон каби шоғирдларни тарбиялаб етиштирди.

Комил Хоразмийнинг Хоразм классик мусиқа санъатини ривожлантиришда ҳам катта хизматлари бор. Хоразм адабий муҳитида Комил Хоразмийнинг сеvimли фарзанди истеъдодли шоир, етук бастакор, моҳир таржимон ва ҳаттот Муҳаммад Расул Палвонийёз ўғли Мирзо (1840—1923 й.) нинг алоҳида хизматлари бор. Мирзо саройида мирзабошилик лавозимида бўлган. Унинг «Маргибин нозигин» девони бизгача етиб келган. Девонда унинг ғазаллари, Муҳаммас, мусаддас ва маснавийлари жой олган. Мирзо Навоий, Мунис ва Огаҳий асарларидан илҳом олган. Унинг ғазалларида инсонни улугловчи ва маънавий камолатга етакловчи илғор фалсафий ғоялар етакчи ўринни ишғол қилади. Табибий ўзининг «Мажмуа туш шуора» тазкирасида Муҳаммад Расул Мирзонинг ижодий фаолиятига юксак баҳо берган.

Мирзо Хоразм мусиқа санъати ривожига ҳам алоҳида ҳисса қўшган алломалардан. У падарибузриқвори Комил Хоразмийнинг ихтиро қилган «Танбур чизиги» нотасини такомилга етказган. Хоразм мақомларини муайян системага келтирган ва мусиқа санъатида Муҳаммад Раҳимхон Соний (Феруз)га устозлик қилган. Мирзо шу билан бирга араб, форс ва озарбайжон тилларидаги кўпгина асарларни ўзбек тилига таржима қилган.

Хива хони Муҳаммад Раҳимхон Соний ҳам ўз даврининг етук шоири, бастакор ва маърифатпарвар ҳукмдорларидан эди. У «Феруз» таҳаллуси билан шеърлар ёзган ва ёқимли куйлар басталаган. Феруз ғазал, муҳаммас, мусаддас, маснавий, рубоий ва бошқа жанрларда ижод қилган. Унинг шеъриятида ғазал етакчи ўринни ишғол этган. Феруз ғазаллари «Ғазалиёти Феруз», «Баёзи Феруз» тўпламлари орқали етиб келган. Феруз машҳур сарой шоирлари шеърларини тўлатиб, уларни «Баёзий мусаддасий» ва «Баёзий муҳаммасот» тўпламларига жам қилган ва бу тўпламлар тошбосамда яхлит асар сифатида нашр этилган. Шунингдек, у ўз авлодига мансуб Муродий, Камёб, Оқил, Ғозий, Содик, Султоний каби шоирларнинг шеърӣ асарларини тўлатиб, «Ҳафти шуора» («Етти шоир») номи билан чоп эттиради. Ферузнинг Хоразм мусиқаси санъати соҳасида ҳам алоҳида хизматлари бор.

МУСИҚА ВА МАҚОМ. Шунинг таъкидлаш лозимки, мақомчилик санъати XIX аср Хива хонлиги тарихида мусиқа, бастакорлик, ижрочилик раққослик, дostonчилик, халфачилик ва санъатнинг бошқа соҳалари юксак тараққиёт босқичига эришилган давр бўлди. Хоразмда ва Хивада ана шу соҳаларда истеъдодли сиймолар етишиб чиқди. Хоразмнинг ўтмиш тарихида мусиқа, бастакорлик, раққослик, бахшичилик ва масхарабозлик санъати соҳасида эришган ютуқлари эъдиликда янги ижодий йўналишларда бойиди ва ривожлантирилади.

Мутахассис олимларнинг, хусусан, академик С. П. Толстой ва Я. Ғуломовларнинг таъкидлашича, Хоразмда мусиқа ва ижрочилик санъати узоқ ўтмишга яъни мил. авв. 2 минг йилликка бориб тақалади. Тупроққалъадан археологик текшириш вақтида топилган девордаги қулига арфа ушлаган созанда аёл расми ҳамда ҳайкалчалар ана шу фикрни тасдиқламоқда. Арфа, танбур, ғижжак, дўнбира, сурнай, қайроқ ва бошқалар аجدодларимизнинг энг қадимги мусиқа асбоблари ҳисобланади. Масхарабозлик дор ўйини, халфачилик, қўғирчоқ ўйини ва бошқалар ҳам эртадан ривож топган. Мақомчилик санъати ҳам Хоразмда бошқа Шарқ халқларида бўлганидек эрта шакланган. Хоразмликлар табиатан ҳам мусиқа санъатига ихлосманд халқ. Уларнинг тўй-томошалари, базм-суҳбатларини, байрмаларини аввал ҳам ҳозирда ҳам мусиқа, ашула ва ўйин ва масхарабозларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу ҳақда теурийлар тарихчиси Ибн Арабшоҳнинг (1389—1450 й.) қуйидаги сўзлари характерли: «Улар (хоразмликлар) мушона ва адабиётга иноят қўйганлар. Хусусан, мусиқа ва нағмалар илмида ажиб ашёлар яратганлар. Бу борада уларда ҳар бир хосу авом иштирок этади». (Ибн Арабшоҳ. Амир Теуур тарихи, 1-ки-тоб. — Тош., 1982, 87-88-бетлар).

Хоразмда мусиқа санъати ҳам унинг тарихи каби ўз бошидан юксалиш ва тургунлик даврларини кечирди. IX—X асрлар Хоразмда маданий ҳаётнинг бошқа соҳалари каби мусиқа ва ижрочилик санъатининг юксалиш даври бўлди. Бу ҳақда Ибн ал-Асир, Ёқут, Ибн-Руста ва бошқа муаллифлар асарларида ҳам сўз юритилади. Масалан, Ёқут ўз асарида «Журжония эли (Хоразм) ўз мақомларини бениҳоя қадрлайди. Мамлакат пойтахти Гурганжда мусиқа асбоблари ясаб тирикчилик қиладиган маҳаллаларни ўз кўзим

билан кўрганман» деб ёзган эди. Ибн Сино, аал-Қандий ва Ҷағминийлар мусиқа санъатининг ривожига жуда катта ҳисса қўшганлар. Буюк хоразмшоҳлар ҳукмронлиги даври (XII—XIII асрлар) ҳам Хоразмда мусиқа ва ижрочилик санъатининг тараққий этган даври бўлди. 1923 йилда Бухородан топилган ва XIII асрга доир бўлган «Хоразм мусиқа ҳаёти» номли қўлёзма ҳам бу фикрни тасдиқлади. Муғуллар истилоси Хоразмнинг маданий ҳаётига жуда катта зарар етказди.

XVIII аср охири ва XIX аср Хоразмда мусиқа маданиятининг ривожланишида алоҳида босқич бўлди. Бу даврда Хоразмда мусиқа маданиятининг ривожига бебаҳо ҳисса қўшган, уни бойитган ва юқори пағонага чиқиб олишида ўз ҳиссасини қўшган шоирлар, бастакорлар, ижрочилар, мақомчилар ва дostonчилар етишиб чиқди. Мунис, Огаҳий, Баённий, Комил Хоразмийлар бу қўҳна санъатнинг сайқал топиши ва такомиллашувида муҳим рол ўйнадилар. Айниқса, Сайид Муҳаммад Раҳимхон Соний ўз саройига ўша даврнинг машҳур бастакор ва ижрочиларни тўплаб, мақомчилар мактаби яратишга муваффақ бўлди. Хоннинг ўзи ҳам шеърят ва мусиқа санъати билан шугулланиб, уларнинг ривожига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. Сайид Муҳаммад Раҳимхоннинг ўзи ҳам «Феруз» таҳаллуси билан мазмунли шеърлар ёзди ва ёқимли куйлар басталади. Айниқса, Мунис ва Огаҳий ғазалларига бағишлаб кўплаб янги куйлар басталади. Жумладан, Феруз «Рост» мақоми чолғу қисмига «Сайқали Феруз» куйини ва яна 14 та янги куй ва қўшиқлар яратди. Феруз саройида Худойберди усто, Ниёзжонхўжа, Мақсумжон қози, уста Муҳаммаджон танбурчи, Абдусаттор Мақсум Хўжа каби мусиқа ва мақомчилик санъатининг етук вакиллари ижод қилдилар. Шу даврда яшаган шоир Ҳасанмурод қори Лаффасий ўзининг «Тазкирани шуора» асарида тубандагиларни ёзиб қолдирган: «Анинг замонида (Феруз) адабиётчи, шоир, ёзувчилар тараққий қилиб, оларга доғи тарбиялар қиладур. Феруздаги мусиқага доғи ҳаваскор бўлганди, Комил Паҳлавон Мирзо бошига фармон қилиб, олти ярим мақом тамбурга катта бир нота таклиф қиладур... Ферузнинг ҳузурда доғмий етти, саккиз нафар гўяидалар, танбур, гижжак, буламон машқ этиб ўлтурадурлар. Масалан, Муҳаммад Ёқуб харрот Девон ва Муҳаммад Ёқуб позачи, Аваз дорчи кабилар, Буломонга Қа-

ландар дўнмас деган. Полвон уста кабилар ҳамиша Феруз хизматида тайин бўлганидек, бошқа сипоиздаларнинг баъзи ларига доғм бўлмас эдилар». Феруз саройидаги созанда-ларнинг хизмати туфайли Хоразмда шашмоқомнинг ўзига хос йўналиши майдонга келди. Улардан Худойберди устоз қадимги 12 мақомни мукаммал билган ва кўпгина шогирдлар тарбиялаб етиштирган бастакорлардан эди. Моҳир созанда ва мусиқа назариясининг етук билимдонларидан бўлган. У Хоразм ва Бухоро мақомларини пухта эгаллаган. Ниёзхўжа «Сайқали Ниёзхўжа» деб номланган мақом куйини басталаган.

Хоразм мусиқа санъатининг ривожига Комил Хоразмий катта ҳисса қўшди. У танбур ва гижжакда мақом куйларини шундай моҳирлик билан ижро этканки, унинг қобилиятига ҳатто Ферузнинг ўзи ҳам таҳсинлар ўқиган. Комил Хоразмий Ферузнинг топшириғига мувофиқ Хоразм мақомларини қозоғга тушириб, «Хоразм танбур чизиги» (нотаси)ни ихтиро қилди. Бу чизикқа «Рост» мақомининг бош қисмини ёзган. Ўгли Муҳаммад Расул (таҳаллуси Мирзо) отаси бошлаган ишни давом эттириб, Шашмақомнинг қолган ашула ва чолғу йўллариини ёзиб тугаллаган. Комил Хоразмий бундан ташқари, яна Шашмақомнинг «Мақоми Рост» қисмига ўзи яратган «Мураббаи Комил» ва «Пешрави Феруз» куйларни басталади ҳамда уларни нотага туширди. Шу билан Хоразм мақомчилиги санъатини янада юқори пағонага кўтарди.

XIX аср охири XX аср бошларида Хоразм мусиқа ва мақомчилик мактабининг сафи Муҳаммад Ёқуб ва Матюсуф Харрот, Сафо Муғанний, Худойберган Мухиркон, Сайид Файзулла, Ҳожихон Болта ўгли, Муҳаммад Раҳим Ёқуб ўгли каби бастакор мақомчилар билан тўлди. Хоразм мусиқа санъатининг ривожлантиришда уларнинг ҳам муносиб ҳиссалари бор. Бахшилардан Аҳмад Бахши, Қурбон Бахши, Бола Бахши кабилар, хотин-қиз халифачилардан Хоним сувчи, Шукур Оллоқулихон қизи ва Ожиза (Анабиби Отажонова) каби созандалар ҳам мусиқа ва ижрочилик соҳасида шухрат қозонган.

Шундай қилиб, XIX аср охири ва XX аср бошлари Хоразм ва Хиванинг маданий ҳаётида улкан бурилиш даври бўлди. Шу даврда маданиятимиз газинасига бебаҳо ҳисса қўшган машҳур алломалар, тарихчи олимлар, шоирлар, таржимонлар, мусиқа ва ижрочилар етишиб чиқди. Улар

томонидаи яратилган маънавий бойлик мустақил Республикаи миллии маънавий юксалишига хизмат қилмоқда.

3. ХИВАНИНГ ТАРИХИЙ ОБИДАЛАРИ, ШАРҚ МЕЪМОРЧИЛИГИНИНГ ЮКСАК НАМУНАЛАРИ

Хоразм қурилиш ва меъморчилик санъатининг энг қадимданоқ тараққий этган марказларидан ҳисобланади. Хоразм воҳасида Амударёнинг ўнг ва сўл соҳилларида Тупроққалъа, Аёз қалъа, Қўйқирилган қалъа каби қадимий қалъа харобалари, Хива, Ҳазорасп ва Қўҳна Урганчдаги шу кунимизгача сақланиб келган тарихий обидалар бунини яққол тасдиқламоқда.

Хиванинг меъморий ёдгорликлари қўҳна тарихнинг узоқ минг йилликларига бориб тақалади. Лекин шаҳарнинг антик ва илк ўрта асрларга доир меъморий ёдгорликлари бизгача етиб келмаган. Шу сабабли Хивадаги тарихий-меъморий ёдгорликлар ХУП-ХУШ асрларда айниқса, XIX ва XX аср бошларида бунёд этилган ёдгорликлардир. Ана шу тарихий меъморий обидалари ўзининг ниҳоятда гузаллиги, мустаҳкамлиги ва муҳандислик асосида аниқ режалаштирилганлиги ҳамда Хоразмга хос ўймакорлик ва кошинкорлик санъати билан сайқал топганлиги билан алоҳида ажралади. Зеро, уларда Хоразмнинг узоқ ўтмишдаги меъморчилик санъатининг нодир анъаналари янги мазмун билан бойитилган ва ривожлантирилган. Хивадаги меъморий ёдгорликлар Хоразм ва Хива усталари, ўймакор наққошлари санъатининг юксак маҳоратидан далолат беради. Улар ўзларининг бетакрор санъати билан жаҳон тарихида ёрқин из қолдирдилар, кишилик цивилизацияси равнақиға бебаҳо ҳиссасини қўшдилар. Дарҳақиқат, азм шаҳар Хивадаги ҳар бир тарихий—меъморий обида бетакрор санъат асари ҳисобланади. Бу ҳақда юртбошимиз И. А. Каримов ўзининг Хиванинг 2500 йиллиги муносабати билан сузлаган сермазмун нутқида шундай деган эди: «Хива юртимизнинг зийнати бўлиб қолмай, умуминсоний цивилизация учун ҳам хизмат қилади. Ичон қалъа ва Дешон қалъадаги меъморий ёдгорликлар, мадрасалар халқимизнинг асрлар давомида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган юксак салоҳияти, нафис маҳоратига, миллий маданиятимизга қўйилган бебаҳо ёдгорликдир». Бу жуда ўринли ва ҳолисона берилган баҳо. Хивадаги аввалдан бунёд этилган тарихий ёдгорликлар қайта қурилиб, тамирланиб, янги-янги қурилиш билан бо

итилиб, бутун бир меъморий қурилишлар мажмуасини ташкил этди. Хиванинг тарихий обидалари орасида унинг мудофаа истеҳкомлари, қалъа деворлари алоҳида аҳамият касб этади. Умуман Хива қалъасининг тузилиши Ўзбекистоннинг бошқа ўрта аср шаҳарлари тузилишига эга. Шаҳар чеккасида Арк (ҳукмдор қароргоҳи), сунгра Шахристон (ички шаҳар) ва работ, яъни ташқи шаҳар шаклида бино қилинган. Уларнинг атрофи қадимданоқ мустаҳкам мудофаа девори билан ўраб олинган. Хиванинг ҳозиргача сақланиб келаётган Ичон ва Дешон қалъа деворлари 1842 йилда Оллоқулихон томонидан бўлиб, унинг атрофи эски ўринда қалин пахса девор билан ўраб олинган. Ичон қалъа жанубдан шимолга қўзилган тўғри бурчакли, унинг майдони 650x400 м ёки 26 гектарни ташкил этди. Шаҳар ичкараси икки кўча билан 4 қисмга ажралган. Шаҳарда хоннинг қароргоҳи, маъмурий ва диний бинолар жойлашган. Бу ерда хон ва унинг оиласи, қариндош - уруглари, амалдорлар, бадавлат оилалар, савдогар ва ҳунармандлар, юқори мартабадаги руҳонийлар яшаган. Хиванинг Ичон ва ташқари қалъасида ҳам аҳоли кенг жойлашган. XVI—XVII асрларданоқ аҳолининг бир қисми қалъа ташқарисига келиб жойлашган. Дешон қалъа аҳолиси ҳам савдогарлар, қосиблар, сарой хизматчилари, кунликчилар ҳисобига кенгайиб борган.

Шаҳарнинг Ичон ва Дешон қалъаси кўчаларга, маҳалларга ажралган, улар ҳунармандчилик касбига қараб юритилган. Маҳалла марказида масжит ва минора бўлган. Ичон ва Дешон қалъанинг ўраб олган мудофаа деворлари ўзига хос услубда қурилган. Улар пахсадан қурилган бўлиб, пастки қисми эса хом гиштдан тикланган, қалъанинг баландлиги 9-10 метр, кенглиги пастдан 5-6 метр. Қалъа деворлари аниқ муҳандислик режаси асосида ниҳоятда мустаҳкам қурилган. Қалъа девори икки томондан тик кўтарилган, ташқи томони эса анча қиёроқ. Деворнинг тахминан ҳар 30 метрида ташқарига ёйсимон бўртиб чиққан буржлари бор. Девор ва буржлар, ўз навбатида, шинакларга эга. Ичон қалъадаги баланд девор буржларнинг купчилик қисми ҳозиргача сақланган. Улар ўрта аср мудофаа иншоотларининг энг нодир ёдгорликларидан ҳисобланади. Лекин Дешон қалъанинг мудофаа иншоотларидан айрим жойларигина сақланиб қолган. Ичон қалъа чор атрофи билан 4 та дарвоза билан боғланган бўлиб, уларнинг ён томонлари пишиқ

ри билан безатилган. Ана шу мақбаранинг жанубий томонида яна бир саллобатли ёдгорлик—Паҳлавон Маҳмуд мақбараси мажмуаси қад кутариб туради. Бу мажмуа XIV—XIX асрлар мобайнида шаклланган бўлиб, у нафақат Урта Осиёда, шунингдек, бутун Шарқ оламида меъморчилик санъатининг энг нодир ёдгорликларидан ҳисобланади. Бу комплекс Хиванинг машҳур хайёмшунос шоири, файласуфи, забардаст паҳлавони ва моҳир ҳунарманди Паҳлавон Маҳмуд (1247—1327 й.) мақбараси устида қад кутарган. Мақбара дастлаб шоирнинг гарибона кулбаси ўрнида шогирдлари томонидан хом гишт ва синчкари усулда оддийгина кўринишда бунёд этилган. Кейинчалик XVIII асрда Шохниёзхон даврида бу мақбара қайта қурилгач ва таъмирланган. XIX аср биринчи ярмида Муҳаммад Раҳимхон I ва Оллоқулихон замонида эса Паҳлавон Маҳмуд мақбараси пишиқ гиштдан бир қанча қўшимча иморатлар маҳобатли қилиб батамом янгидан қурилди ҳамда у бутун бир меъморий мажмуа ҳолатига келтирилди. Унинг атрофида қурилган барча иморатлар ранг-баранг кошинлар билан безатилди.

Паҳлавон Маҳмуд меъморий мажмуаси ўз таркибига мақбарадан ташқари яна зиёратхона, қишки ва ёзги масчит, хонақоҳий, қорихона унча катта бўлмаган мадраса, кўзи ожизлар ётоқхонаси, хон оиласининг хилхонаси ва бошқа иморатларни ўз ичига олади. Айниқса, зиёратхона узининг мутаносиблиги ва ниҳоятда гузаллиги билан ажралиб туради. Зиёратхона гумбазининг устки қисми -феруза ранг кошин саполчалар билан қопланган. Гумбазнинг ички томони ва бино деворлари турли рангдаги кошинлар ва ўйма нақшлар билан ниҳоятда моҳирона зийнатланган. Марказий бино ичидан Хива хонларининг дахмалари бор. Бинонинг марказий қисмида Муҳаммад Раҳимхон I нинг саҳанаси бор. Унинг чап томонидан олим ва буюк давлат арбоби Абулғозий Баҳодирхон ва ўғли Анушахоннинг саҳаналари жойлашган. Ҳовлининг чап томонида қурилган алоҳида бинода Асфандиёрхон оиласи учун мўлжалланган 3 та саҳана бор. Улардан биттаси бўш, жасад қўйилмаган. Бу саҳана ни ўзига мўлжаллаган эди. Исфандиёрнинг Деҳлон қалъада фожиали ўлиmidан сўнг, унинг жасади бу ерга қўйилган эмас. Зиёратхона деворининг юқори қисми Паҳлавон Маҳмуднинг форсий газаллари билан зийнатланган. Паҳлавон Маҳмуд

Хи-
астрофларига қўнғиротлар сулоласидан бўлган Хи-
мақбараси астрофларига хонларнинг қабрлари
қўнғиротлар.

Ана шу мажмуадаги биноларнинг эшиклари уйма нақшлар
мис қопламалар билан безатилган. Умуман. Паҳ-
Маҳмуд мажмуаси Хоразм ва Хива усталарининг юк-
коратидан нишондир. Урта Осиёдаги меъморчилик
ажойиб ёдгорлиги бўлган ана шу мажмуасини бун-
уста Муҳаммад Мурод Ҳазораспий, уста
Одина Муҳаммад, уста наққош Нормуҳаммад, уста Муҳаммад
Нидир Муҳаммад, уста наққош Абдуллажин ва
Памо, уста Сўфи Муҳаммад, уста наққош Абдуллажин ва
бошқалар иштирок этган. Паҳлавон Маҳмуд мақбараси Хо-
меъморчилик санъатининг жаҳонга машҳур ёдгорликлари

Хивадаги меъморий обидалар ичида мадраса ва масчи
азоҳида ўрин тутади. Мадраса ва масчитлар мусулмон олами-
нинг илм-фан, маърифат ва маданият масканлари бўлган.
Улар аввало, ёшларга илм ўргатган ва яна ёшларни умумин-
соний қадриятлар руҳида тарбиялаган. Умуминсоний ва
маданият қадриятларни сақлаб қолишда, уларни авлоддан ав-
лodge етказишда ҳам диний муассасаларнинг алоҳида хиз-
матлари бор. Мусулмон олийгоҳлари ҳисобланган мадраса-
ларда диний билимлар билан бирга, ёшларга дунёвий билим-
— тарих, география, тил ва адабиёт, математика,
астрономия ва бошқа илмлар ўргатилган. Хива мадрасалари
ларгоҳида диний ва дунёвий билимларнинг етук олимлари ва
шамолари етишиб чиққан. Ичонқалъадаги ана шундай мадра-
салардан бири Арабхон мадрасаси эди. Бу мадраса 1616 йил
Муҳаммадхон томонидан пойтахтнинг Хивага қўчи-
муносабатин билан қурилган зиг кўҳна мадрасалардан
лар таввал мадраса бир қаватли бўлган. Оллоқулихон уни
пештоқдан икки қаватли қилиб янгидан бунёд этган,
мадрасага пештоқ орқали кирилади Буржлари минора— гул-
дастали Мадрасанинг шимолий-гарбий томонида масчит жой-
лашган. Мадрасанинг пештоқлари оддий, безатилмаган. Ле-
кин шунга қарамадан Арабхон мадрасаси ўзининг юксак са-

лобати, ихчамлилиги ҳамда мутаносиблиги билан алоҳида эътиборни ўзига жалб этади.

Ичон қалъадаги салобатли меъморий ёдгорликлардан яна бири Анушахон ҳаммоми ва масчити (Оқ масчит) ҳисобланади. Бу ёдгорликлар Абулғозий Баҳодирхон томонидан ўғли Анушахонга атаб қурилган. Ҳаммом хоналари уст томондан гумбазлар билан ёпилган. Ҳаммомнинг икки томони ечинадиган ва чумиладиган хоналардан иборат. Чумиладиган хоналари иссиқ сувли ҳовуз атрофида жойлашган. Унинг марказий хонасида совуқ сув сақланадиган ҳовузи бор. Ҳаммом хоналари ер ости қувурларидан ўтган иссиқ хаво ёрдамида қиздирилган. Анушахон ҳаммоми шарқона услубда қурилган. Ўзининг кўп жиҳатлари билан Бухоро ҳаммомларига ўхшайди. Хивада XVIII-XIX асрларда учта катта ҳаммом ва яна мад-расалар қошида ҳам ҳаммомлар фаолият кўрсатган. Умуман Хивадаги ҳаммомлар шаҳарда маиший хизматни нақадар юқори даражада ташкил этилганлигини тасдиқлайди. Оқ масчит Анушахон ҳаммоми билан деярлик бир вақтда қурилган. Масчит баланд сула устига қурилган бўлиб, унинг уч томони устунли айвонлар билан ўраб олинган. Бу масчитга алоҳида кўриниш бахш этади. Масчитнинг устки томони баланд гумбаз билан қопланган. Масчитнинг ташқи ва ички томони гана билан сувоғлан, эшикларни эса гулдор ўйма нақшлар билан чиройли безатилган. Оқ масчит Оллоқулихон томонидан 1838-42 йилларда қайта қурилган ва таъмирланган. Уни қайта қуришда ва безашда хивалик усталардан уста Нурмуҳаммад ва уста Қаландарлар алоҳида маҳорат кўрсатганлар.

Хиванинг гарбӣ дарвозаси ёнида бунёд этилган санъат ёдгорликларидан бири хоннинг Қўҳна Арк саройидир. Қўҳна Арк саройи атрофи баланд ва мустаҳкам девор билан ўраб олинган ўзига хос ўрта аср қўрғонини эслатади. Муносиб таъкидлашчи, Қўҳна Арк саройи Анушахоннинг ўғли Арангхон (1687-1689 й) замонида бунёд этилган. Бу ерда ўша даврда хон саройи ва ҳукумат маҳкамаларининг бинолари ҳамда оғборхоналари бўлган. Бу сарой хоннинг Тошҳовли саройи қурилгандан сўнг Қўҳна Арк деб юритила бошлади. Ундаги кўпгина иморатлар Нодиршоҳ истилоси билан пайрон этилган. Қўҳна Аркдаги ҳозирги иморатлар XIX аср бошларида Оллоқулихон зотида янги режа асосида қурилган иморатдандир. Қўҳна Арк мажмуаси кўринишхона, ишратхона сарой

амалдорлари маҳкамаси, пул зарбхонаси, ёзги масжит, қуроқ аслахонаси, милтиқдори (порох) устахонаси ва бошқа бинолардан иборат. Яна бу ерда қоровулхона, омборхона, ошхона, зиндон ҳам жойлашган. Кўҳна Арк саройи баланд ва мустаҳкам девор билан ўраб олинган, шу билан Ичон қалъадан ажралиб туради. Хон кўринишхонада ара сўраган. Арkning шимолий ғарбий томонида Ошиқбобо кўшки жойлашган бўлиб, шу тепаликда шаҳар томонга қараб хоннинг икки қаватли айвони қурилган. Бу жой ўз навбатида, хоннинг назорат пункти вазифасини бажарган. Кўҳна Аркдаги ҳар бир иморат резка асосида қурилиб, жула чиройли қилиб безатилган. Жумладан кўринишхона олдидаги икки устунли катта ва баланд айвон рангдор кошчи сополчалар билан безатилган. Ҳашаматли айвон ортидаги бинода хоннинг қумуш қопламали тахти, давлат хазинаси ва хон кутубхонаси жойлашган. Хон саройи ганчдан ўйма нақшлар билан безатилган. Иморатларнинг томи қизил ранг билан чиройли қилиб безатилган.

Кўҳна Арк саройдаги иморатларни қуриш, таъмирлаш ва чиройли нақшлар билан зийнатлашда Хиванинг машҳур усталаридан уста Муҳаммад, уста Ибодулла ва Абдуллажонлар иштирок этганлар.

Кўҳна Арkning шимолий қисмида Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) нинг ҳароми жойлашган. Аркка қўшилиб кетган хоннинг ҳоромхонасида хон ва унинг oilасига қарашли иморатлар ва айвонлар жойлашган. Хоналарнинг ички томонлари ўйма ганчкор нақшлар билан чиройли безатилган. Айвондаги баланд устунлар мраммрдан ишланган асосларга ўрнатилган. Улар ўйма нақшлар билан, айвон деворлари эса рангдор сопол қопламлар билан безатилган. Умуман, Кўҳна Аркдаги ва Феруз ҳоромхонасидаги меъморий ёдгорликлар кошчи ёзаклар устунлардаги, дарвоза ва эшиклардаги ўйма нақшлар ўзининг позиктиги ва ниҳоятда гузаллиги билан кўшини дол қолдиради. Уларда Хива меъморларининг бетакор санъати ўз аксини топган.

Ичон қалъадаги Шерғозийхон мадрасаси (1719 й), Муҳаммад Амин Иноқ мадрасаси (1785 й) ва Жума масжит (1789 й) XVIII асрда бунёд этилган ноёб меъморий ёдгорликлардир. Жума масжит Муҳаммад Амин Иноқ фармони билан эски ўрнида қайтадан қурилади. Бу масжит ҳақидаги маълумотлар X асрдан араб тарихчиси томонидан тилга олинади. У

бир неча марта қайта қурилган ва таъмирланган. Охирги марта XVIII аср охирида қурилган. Жума масчит ўзига хос меъморий қурилишлардан ҳисобланади. У гumbаз ва хоналарси равоқсиз иморат. Масчит тўрт бурчакли бўлиб, майдони узунасига 55 метр ва энига 16 метр. Масчит миннорасининг баландлиги 32 метр. Масчит Жума номозида бир неча минг кишига мўлжалланган. Масчит атрофи гишт девор билан ўралган ягона хонақоҳ ва айвондан иборатдир. Масчитнинг текис шифтиги 213 та устун кўтариб туради. Жума масчит ўзининг қурилиш услуби жиҳатидан Хоразмнинг кўҳна пойтахтлари Кат ва Кўҳна Урганчдаги маҳобатли жомеъ масчитларга ўхшатиб қурилган бўлиши мумкин. Академик Яҳё Ғуломовнинг таъкидлашича, Жума масчитдаги устунлардан 21 таси жуда қадимийдир. Улар X-XII асрларга тааллуқли. Ана шу устунлар Кат ва Кўҳна Урганчдаги жомеъ масчитлар маълум сабабларга кўра вайрон бўлгандан сўнг Хивага олиб кетирилган.

Жума масчит Оллоқулихон фармончи билан қайта қурилган ва таъмирланган. Масчитнинг деворлари ганч билан сувоғланган. Унинг оралик деворларига қора ва қизил рангли безаклар қўрилган. Масчитнинг эшик ва устунлари ҳақиқий санъат асарларидир. Уларнинг ҳар бири юксак дид билан ишланган. Улар ма нақшлар билан безатилган. Устунларнинг кўпчилиги XVI ва X-X асрларга тааллуқли. Улар хоразмлик ёғоч ўймакор усталарнинг нафис ва бетакдор санъатининг ёрқин намуналаридир.

Ичон қалъадаги Шарқ меъморчилиқ санъатининг энг ноёб ёдгорликларида яна бири Тошҳовли саройидир. У Оллоқулихон фармони билан бунёд этилган жуда мураккаб қурилиш ҳисобланади. Сарой турли мақсадларга мўлжалланган. унда жами 134 хона ва яна 8 та катта кичик айвонлар мавжуд. Улар бир-бирлари билан ички йўлаклар орқали бирлашган. Тошҳовли саройи сараланган пишиқ гиштдан 10 йил (1830-1839 й.) мобайнида қурилган. Сарой меъморий жиҳатдан жуда оқилана барпо этилган бўлиб, ундаги ҳар бир хона ўз вазифасига эга. Бу ерда хоннинг ишхонаси, ишратхона (меҳмонхона), арзхона, сарой девонларининг маҳкамалари, хон ва унинг oilаси, қариндош-уруғларининг тураржойлари, ҳукумат хазинаси, омборхона, қоровулхона ва бошқа иморат-

тар жойлашган. Тошҳовли саройининг атрофи баланд ва мустаҳкам кунгирали девор билан ўралган бўлиб, ташқи кўриниши жиҳатидан баҳайбат ўрта аср қўрғонини эслатади.

Саройининг жанубидаги ҳовлилар атрофида бир устунли баланд айвонлари бор. Орқада уларга туташ қилиб ҳашаматли иморатлар қурилган. Шулардан бири меҳмонхона, иккинчиси ётоқхона. Улар жуда чиройли безатилган. Шуларнинг олд томонида қатор қилиб икки қаватли иморатлар қурилган. Иккинчи қаватида ҳовли томонга қараб турган тўғри бурчакли айвонлар бор. Саройдаги хоналар ва айвонларнинг ички деворлари гиламсимон нақшли кўк-яшил, оқ-қора ва феруза ранг кошнлар билан бизатилган. Биноларнинг шифти чиройли ҳовузали қилиб ишланган ва улар қизил рангдор бўёқлар билан безатилган. Шунингдек, саройнинг эшиклари, дарвозалари, айвонлардаги устунлар, улар остидаги мармар асослар турли геометрик шаклдаги ўйма нақшлар билан безатилганки, уларнинг ҳар бири ўзига хос бетакрор санъат асаридир.

Тошҳовли қурилишида Хоразмнинг машҳур уста ва наққошларидан Нурмуҳаммад, уста Тожи, уста Қаландар Хиваний, уста ва наққош Абдуллажиқ ва бошқалар иштирок этган. Тошҳовлидаги меъморий ёдгорликлар ўзининг бениҳоят гўзаллиги ва пухта ечими билан ажралиб туради. Улар Хива усталарининг нозик ҳунари, бетакрор санъати, юксак маҳорати, билим ва тажрибасини жаҳонга намойиш этиб турибди.

Оллоқулихон замонида бунёд этилган ажойиб меъморий обидалардан бири Карвонсарой мажмуасидир. Карвонсарой ва Тим (ёпиқ бозор) 1832/38 йилларда қуриб тугалланган. Пишиқ ғишдан шарқона услубда қурилган бу маҳобатли меъморий мажмуа 14 та гумбазли ёпиқ бозор-тимдан, карвонсарой ва омборхоналардан иборат. Бу мажмуа Хоразм усталарининг юксак маҳоратидан дарак беради. Кўп гумбазли тим-ёпиқ бозор узунасига шарқдан-ғарбга қараб қурилган. Тимнинг марказий гумбазли баландлиги уч қаватли уй баландлигида бўлиб, ундан чап томонда Карвонсаройга ўтиради. Тимнинг ён томонидаги расталарда четдан келтирилган моллар сотилган. Жумладан, бу ерда Ҳиндистон, Хитой, Эрон, Россия, Бухоро ва Қўқон хонлигидан келтирилган моллар билан савдо қилинган. Тим ёзда савдо-сотиқ учун жуда қулай ва салқин жой эди. Тимнинг

чап томони Карвонсарой билан туташади. Карвонсарой мажмуаси тўғри бурчакли бир текис иморат, олд томонидида ҳовлиси бор. Карвонсарой икки қаватли, 105 ҳужрали бино бўлиб, унинг пастки қавати омборхона ва юқори қавати аса хорижлик савдогарлар учун жуда қулай меҳмонхона вазифасини бажарган. Карвонсаройга кираверишда пештоқи бор. Ҳовлининг марказий қисми пастроқ қилинган, бу юкларни туширишда ва омборхоналарга жойлашда қулайлик туғдирган. Омборхоналардаги моллар ёнидаги ёпиқ бозор расталарига чиқарилиб сотилган. Карвонсарой ватим ўзининг меъморий нурилиш услуби жиҳатидан жуда муҳим аҳамият касб этади.

Тошҳовли ва Карвонсарой яқинида Оллоқулихоннинг салобатли мадрасаси қад кўтариб туради. Мадраса пишиқ гиштан 1833/35 йилларда қурилган. Мадраса икки қаватли, 99 ҳужрали. Унинг пештоқлари кўк-яшил ва оқ-қора кошин сополчалар билан безатилган.

Ичон қалъадаги мухташам меъморий қурилишлардан яна бири Кўҳна Арк яқинидаги Муҳаммад Аминхон мадрасаси ва минорадир. (1852/55й) Бу иккала ёдгорлик Муҳаммад Аминхон фармонин билан қурилган. Улар шаҳардаги бошқа меъморий ёдгорликлардан ўзининг ниҳоятда гўзаллиги ва маҳобати билан ажралиб туради. Муҳаммад Аминхон мадрасаси жуда аниқ режалаштирилган, тўрт бурчакли ва икки қаватли, у 260 талабага мўлжалланган, мадрасанинг ўртасида катта ҳовлиси бор. Қурилиш услуби Хивадаги бошқа мадрасаларникига ўхшайди. Пештоқнинг ҳар иккала тарафига анъанавий гулдаста-миноралар ишланган. Мадраса таркибида дарсхона, масчит ва бошқа қўшимча хоналар жойлашган. Мадраса ўзининг бой кутубхонасига эга бўлган Кутубхонадаги нодир қўлёзма китоблар 1873 йили рус истилочилари томонидан Петербургга олиб кетилган. Яна ана шу мадрасада Хива хонлигининг Олий мусулмон суди маҳкамаси ҳам жойлашган. Мадрасанинг олд томони анъанавий кўк-яшил кошинлар билан безатилган. Мадрасага хонлигининг турли туманларидан жами 33 минг даноаб ер вақф этилган бўлиб, шу ердан ҳар йили 12 минг ботмон буғдой ва 5 минг тиллагача даромад олинган. Вақф даромади мадраса эҳтиёжлари учун харж этилган.

Мадраса билан бир вақтда унинг ёнида Кўкминор (Калтаминор) қурилиши ҳам бошлаб юборилган эди. Бу минора хон

лик салобатини намойиш этадиган Ўрта Осиёдаги энг баланд ва ҳашаматли миноралардан бўлиши керак эди. Умуман, мусулмон Шарқида бўлганидек, Хивадаги миноралар ҳам диний ва ҳарбий-стратегик аҳамиятга эга бўлган. Айнан минора тепасидан атрофдаги осойишталик кузатиб борилган. Ўз навбатида, миноралар энг нодир меъморчилик санъати намунаси ҳам ҳисобланади. Мадраса асосан қуриб тугалланган, лекин Кукминор қурилиши ниҳоясига етмаган. Муҳаммад Аминхоннинг фожеали ўлими билан унинг қурилиши тугалланмай қолган Миноранинг ҳозирги ҳолатидаги баландлиги 26 метр ни ташкил этади, асосининг диаметри 14 метр. Минора ўзининг маҳобатлилиги ва чиройлилиги билан машҳур. Муҳаммад Аминхон мадрасаси ва Калтаминор Хоразм меъморчилиқ санъатининг ажойиб маҳорати ўз аксини топган. Минора кўк яшил, оқ ва феруза ранг кошн парчалари билан нақшланган бўлиб, гарчи у тугалланмаган бўлсада, ўзининг бениҳоят гўзаллиги билан киши ақлини лол қолдиради.

Хивалиқлар орасида Калтаминор ҳақида тубандаги байт сақланиб қолган:

Мадрасаси битди, минор битмади.

Мадаминхон муродина етмади.

Ғавда ғалиб минорада ётибди.

Така бошин олиб Теҳрон кетибди.

Хива шаҳри маърифатпарвар шоҳ Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) даврида бунёд этилган меъморий қурилишлар билан янада гўзаллашди. Унинг фармони билан Хиванинг Ичон ва Дешон қалъасида 20 дан ортиқ меъморий санъат обиддалари қад кўтарган эди. Муҳаммад Раҳимхон мадрасаси (1871 й) Ислоҳ Хўжа минораси ва мадрасаси (1910 й), Нуриллабой саройи ва бошқа иморатлар алоҳида эътиборга лойиқ. Кўҳна Арк олдида қурилган қўш қаватли ва пештоқи кошн билан нақшланган бу чиройли мадраса кўҳна шаҳар гўзаллигини янада кўркамлаштиради. Ичон қалъадаги нодир меъморий санъат асарларидан ҳисобланган Ислоҳ Хўжа мадрасаси, масжити ва минораси хоннинг маърифатпарвар вазир Ислоҳ Хўжа (ваф. 1918 й) томонидан бунёд этилган. Бу мажмуа обиддалари ичида алоҳида ўрин тутади. Ёншиқ гиштдан кўтарилган қўш қаватли мадраса олд томондан баланд, унинг ёнида гўмбазли хонақаси ҳам бор. Ўша жойда қад кўтариб турган осмон ўпар минора деярлик бир вақтда қурилган. Миноранинг

чап томони Карвонсарой билан туташади. Карвонсарой мажмуаси тўғри бурчакли бир текис иморат, олд томонида ҳовлиси бор. Карвонсарой икки қаватли, 105 ҳужрали бино бўлиб, унинг пастки қавати омборхона ва юқори қавати эса хорижлик савдогарлар учун жуда қулай меҳмонхона вазифасини бажарган. Карвонсаройга кираверишда пештоқи бор. Ҳовлининг марказий қисми пастроқ қилинган, бу юкларни туширишда ва омборхоналарга жойлашда қулайлик туғдирган. Омборхоналардаги моллар ёнидаги ёпиқ бозор расталарига чиқарилиб сотилган. Карвонсарой ватим ўзининг меъморий нурилиш услуби жиҳатидан жуда муҳим аҳамият касб этади.

Тошҳовли ва Карвонсарой яқинида Оллоқулихоннинг салобатли мадрасаси қад кўтариб туради. Мадраса пишиқ гишдан 1833/35 йилларда қурилган. Мадраса икки қаватли, 99 ҳужрали. Унинг пештоқлари кўк-яшил ва оқ-қора кошин сополчалар билан безатилган.

Ичон қалъадаги мухташам меъморий қурилишлардан яна бири Кўҳна Арк яқинидаги Муҳаммад Аминхон мадрасаси ва минорадир. (1852/55й) Бу иккала ёдгорлик Муҳаммад Аминхон фармони билан қурилган. Улар шаҳардаги бошқа меъморий ёдгорликлардан ўзининг ниҳоятда ғўзаллиги ва маҳобати билан ажралиб туради. Муҳаммад Аминхон мадрасаси жуда аниқ режалаштирилган, тўрт бурчакли ва икки қаватли, у 260 талабага мўлжалланган, мадрасанинг ўртасида катта ҳовлиси бор. Қурилиш услуби Хивадаги бошқа мадрасаларникига ўхшайди. Пештоқнинг ҳар иккала тарафига анъанавий гулдаста-миноралар ишланган. Мадраса таркибда дарсхона, масчит ва бошқа қўшимча хоналар жойлашган. Мадраса ўзининг бой кутубхонасига эга бўлган Кутубхонадаги нодир қўлёзма китоблар 1873 йили рус истилочилари томонидан Петербургга олиб кетилган. Яна ана шу мадрасада Хива хонлигининг Олий мусулмон суди маҳкамаси ҳам жойлашган. Мадрасанинг олд томони анъанавий кўк-яшил кошинлар билан безатилган. Мадрасага хонлиkning турли тўманларидан жами 33 минг жаноб ер вақф этилган бўлиб, шу ердан ҳар йили 12 минг ботмон буғдой ва 5 минг тиллагача даромад олинган. Вақф даромади мадраса эҳтиёжлари учун харж этилган.

Мадраса билан бир вақтда унинг ёнида Кўкминор (Калтаминор) қурилиши ҳам бошлаб юборилган эди. Бу минора хон

лик салобатини намоиш этадиган Ўрта Осиёдаги энг баланд ва ҳашаматли миноралардан булиши керак эди. Умуман, му- сулмон Шарқида булганидек, Хивадаги миноралар ҳам диний ва ҳарбий-стратегик аҳамиятга эга булган. Адина минора те- пасидан атрофдаги осойишталик кузатиб борилган. Ўз навба- тда, миноралар энг нодир меъморчилик санъати намунаси ҳам ҳисобланади. Мадраса асосан қуриб тугалланган, лекин Кўкминор қурилиши ниҳоясига етмаган. Муҳаммад Аминхон нинг фожеали ўлими билан унинг қурилиши тугалланмай қолган Миноранинг ҳозирги ҳолатидаги баландлиги 26 метр ни ташкил этади, асосининг диаметри 14 метр. Минора ўзи- нинг маҳобатлилиги ва чиройлилиги билан машҳур. Муҳам- мад Аминхон мадрасаси ва Калтаминор Хоразм меъморчилик санъатининг ажойиб маҳорати ўз аксини топган. Минора кўк яшил, оқ ва феруза ранг кошини парчалари билан нақшланган бўлиб, гарчи у тугалланмаган булсада, ўзининг бениҳоят гу- заллиги билан киши ақлини лол қолдиради.

Хивалиқлар орасида Калтаминор ҳақида тубандаги байт сақланиб қолган:

Мадрасаси битди, минор битмади.

Мадаминхон муродина етмади.

Ғавада ғалиб минорада ётибди.

Така бошин олиб Техрон кетибди.

Хива шаҳри маърифатпарвар шоҳ Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) даврида бунёд этилган меъморий қурилишлар би- лан янада гўзаллашди. Унинг фармони билан Хиванинг Ичон ва Дешон қалъасида 20 дан ортиқ меъморий санъат обидла- ри қад кўтарган эди. Муҳаммад Раҳимхон мадрасаси (1871 й) Ислом Хўжа минораси ва мадрасаси (1910 й), Нуриллобой са- ройи ва бошқа иморатлар алоҳида эътиборга лойиқ. Кўҳна Арк олдида қурилган қўш қаватли ва пештоқи кошини билан нақшланган бу чиройли мадраса кўҳна-шаҳар гўзаллигини яна да кўркамлаштиради. Ичон қалъадаги нодир меъморий санъ- ат асарларидан ҳисобланган Ислом Хўжа мадрасаси, масчити ва минораси хоннинг маърифатпарвар вазир Ислом Хўжа (ваф. 1918 й) томонидан бунёд этилган. Бу мажмуа обидала- ри ичида алоҳида ўрин тутади. Пинпиқ ғиштдан кўтарилган қўш қаватли мадраса олд томондан баланд, унинг ёнида гўм- баали хонақаси ҳам бор. Ўша жойда қад кўтариб турган ос- мон ўпар минора деярлик бир вақтда қурилган. Миноранинг

бъландлиги 55 метр, пастдан диаметри 10 метр, юқорига томон ингичкалашиб боради. Минора ниҳоятда мустаҳкам қурилганлиги боис замоннинг элзилаларига бардош бериб келаяпти. Миноранинг танаси кўк-оқ парчин билан безатилган, белбоглари қизғиш-сарғиш, улар бир-бирларини алмашириб туради ҳамда минорага ажиб гўзаллик бахш этади. Минорадаги бетакрор нақшлар Хива муҳандислари ва наққошлари маҳоратини жаҳонга яна бир бор намоиш этади. Ислоҳ Хўжа ансаблини бунёд этишда Болта Вансов, Мадаминов ва Худойбердиев каби Хиванинг моҳир усталари, наққошлари фаол иштирок этган. Ана шу меъморий обидалар ҳозирда ҳам хорижий сайёҳлар эътиборини ўзига жалб этиб келяпти.

Ислоҳ Хўжа минораси ҳозирги кунда Хиванинг рамзи ҳисобланади. Уша даврда Муҳаммад Раҳимхон II фармони билан Дешон қалъадаги Нуриллабой боғида яна бир меъморий мажмуа қурилган. Угли Асфандиёрхонга атаб қурилган бу мажмуа таркибида сарой, боғ, Асфандиёрхоннинг ёзги қабулхонаси, қазихона ва бошқа иморатлар бор. Нуруллабой саройи баланд кунгурали девор билан ўраб олинган. Сарой деворлари пишиқ гишдан мустаҳкам ишланган ўзига хос қасрни эслатади. Саройнинг ички томонида бир неча ҳовли, икки қаватли тураржой ва паст-баланд айвонлари бор. Хоннинг қабулхонаси саройнинг Шарқида жойлашган. Хоннинг ёзги қабулхонаси Нуруллабой саройи (1910 й) ва Оврупа услубида қурилган энг муҳташам меъморий ёдгорликлардан дир. Саройнинг ички хоналари ганч уйма нақшлари, шифти эса ҳар хил бўёқлар ёрдамида чиройли қилиб безатилган. Хоналарнинг поли паркетдан, эшиклари баланд жуфт равоқли, деразалари бўлса, Оврупача келг ва ёруғ қилиб ишланган. Ёзги сарой кенг ва равон, чиройли безатилган 4 хонадан иборат. Саройнинг ҳар бир хонасидаги нақшинкор безаклар ўзига хос бетакрор. Унинг орқа томонида катта ҳовуз бўлиб, боққа қўшилиб кетган. Хива хони Асфандиёрхон 1918 йили худди ана шу ёзги сарой ҳовузи бўйида туркман сардорлари томонидан фожеали равишда қатл этилган эди.

Булардан ташқари 1911/13 йилларда Дешон қалъада Оврупа услубида қурилган касалхона, почта-телеграф ва дорихона бинолари қимматли меъморий ёдгорликлардан ҳисобланади. Дешон қалъадаги юқорида номлари қайд этилган тарихий-меъморий қурилишларда маҳаллий усталар билан бирга рус ва

немис усталари ҳам иштирок этганлар. Маҳаллий усталардан уста Худойберган Хўжа, уста Нурмат уста Рўзмат Машариф-ўгли, ўймакор уста Ота Ших ўгли, уста наққош Абдулла Болта ўгли ва бошқалар қурилишда фидойилик кўрсатиб, ўзларининг ўлмас санъати ва ҳунармандуилигини жаҳонга намоён қилди-ди. Хивадаги фуқаролик тураржой биноларининг қурилишлари ҳам ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Фуқаролик қурилишлари Хива меъморчили-мактабида алоҳида йўналиш бўлиб, Республиканин-нинг бошқа вилоятларидаги ан-чундай қурилишлардан фарқ қилади. Аввало, Хивадаги тураржой бинолари қурилишида аجدодларимизнинг бой тарихий тажрибаси ва анъаналари ўз аксини топган, улар янги шароитга мувофиқ ривожлантирилган ва бойитилган. Тураржой қурилишида ҳованин-г табиий-иқлим шароити ҳам тўла ҳисобга олинган. Хивадаги кўпчилик тураржой бинолари маҳаллий қурилиш материалларидан фойдаланган ҳолда синчдан ва лойи-дан ишланган. Фуқаролик иморатлари асосан тўрт бурчакли ҳовли кўринишида бўлиб, уларда тураржой хоналари ва хўжалик хоналари бўлган. Ҳар бир ҳовлида баланд паст айвонлари бўлиб, ёзнинг жазирама иссиқ кунларида ҳам хоналарда муътадил иқлим шароитини вужудга келтирган. Ҳовлидаги уйлар асосан Шимол томонга йўналтирилган бўлиб, қуёш нурига тескари қурилган. Бухоро, Самарқанд ва Фарғона водийсидаги уйлар эса аксинча, ҳовли атрофига гир айлантириб қурилган. Фуқаролик тураржой бинолари жудда оддий ва содда безаклар билан пардозланган. Қишлоқ ҳовлилари қурилишларида ҳам ўзига хос жиҳатлар мавжуд. Уларнинг барчаси пахсадан тўрт бурчак шаклда қурилган, деворлари қалин ва баланд, мустаҳкам қўرғонга ўхшайди. Кунгирали пахса деворлар билан ўраб олинган қишлоқ ҳовлилари катта оилалар учун, ўз навбатида, муҳофаа истеҳкомлари вазифасини ҳам бажарган. Ҳовлининг буржлари ва унинг олд томони, хусусан, дарвозанин-г олд томони, хусусан, дарвозанин-г ҳар иккала ён томони-да турли ўйма нақшлар билан безатилган. Қишлоқ ҳовлилари 300-400 кв.м. майдонни эгаллаган. Қишлоқ ҳовлилари ҳам тураржой хоналари, хўжалик хоналари, долон, паст ва баланд айвон ва бошқа қўшимча хоналардан иборат бўлган. Ҳовлиларнинг орқа томони ҳовузга ва мева-ли боққа бориб тақалган. Унинг олд томони, ҳам мева-ли ва манзарали дарахт-

ларга бурканган. Бинобарин, қишлоқ ҳовлидари дарахтзор орасидаги хушманзарали оромгоҳ жойга ўхшайди. Шаҳар ва қишлоқ ҳовлиларидаги дарвозалар, эшик ва устунлар маҳаллий усталар томонидан ўйма нақшлар билан чиройли безатилган бўлиб, уларнинг ҳар бири Хива ўймакорлик санъатининг нодир ёдгорлиги ҳисобланади. Ўйма нақшли Хива эшиклари ва устунлари нодир санъат асари сифатида жаҳоннинг кўп донлатларидаги миллий музейларни нодир ёдгорлик сифатида беэаб турибди.

Шундан қилиб, очиқ осмон тагидаги музей шаҳар, тарихий-меъморий ёдгорликлар қўриқхонаси ҳисобланган Хива меъморчилигининг бири, афсоналарда таъриф этилган шаҳарлардан биридир. Хива асрий ва бетакрор меъморий ёдгорликлар минг йиллик маданият ва илғор анъаналар диёридир. Хивадаги бетакрор тарихий ва меъморий ёдгорликлар ўзининг мукаммаллиги, етуқлиги бир бутунлиги, уларнинг бир-бирига мутаносиблиги ва бениҳоя гўзаллиги билан ажралади. Шу боисдан улар хорижлик меҳмонларни ҳайратга солмоқда. Улар Хоразм меъморчилиги санъатининг ажойиб дурдоналари, минг йилгалаб аждодларимиз меҳнатининг юксак самарасидир. Хивадаги меъморий ёдгорликлар Хоразм усталари, меъморлари ўймакор наққошларининг кўп асрлик тажрибаси, маҳорати, ақлзаковати ва нозик дидидан гувоҳлик беради. Хоразмда ва Хивада қурилиш ва меъморчилик санъатини юксак пағонага кутарган, юқорида номлари зикр этилган юзлаб-минглаб ажойиб сиймолар етишиб чиқдики, уларнинг табаррук номлари биз учун азиз ва унутилмасдир. Улар ўзларининг қалб қўриқчаларида меҳнати ва ақлзаковати билан бизга мерос қолдирилган меъморий санъат асарлари орқали муқаддас дин—Хоразмни жаҳонга машҳур қилдилар. Дарҳақиқат, Хоразм ва Хиванинг меъморий маданияти жаҳон маданиятининг ажралмас қисмидир. Шу муқаддас ўлкада етишиб чиққан олимлар, шоирлар, бастакорлар, меъморлар ва ўймакор наққошлар ўз ижодлари билан жаҳон маданиятини бойитдилар, унинг олға ривожланишига бебаҳо ҳисса қўшдилар.

III—ВОБ. ХОРАЗМДА ОДАМЗОД ТАРИХИДАГИ ЯЛК АКАДЕМИЯЛАРДАН БЎЛМИШ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

Республика Президентиянинг 1997 йил 11 ноябрдаги фармони

би билан Хива шаҳрида Хоразм Маъмун академияси қайта ташкил қилинди. Маъмун академиясини қайта ташкил қилиши Хоразмнинг бой тарихий айналарини чуқур ўрганишида қилинган энг муҳим қадам бўлди.

Биз бу бобда Хоразм Маъмун академияси фаолияти ҳақида маълумот беришдан аввал Богдоддаги «Байтул-ҳикма» билан бир оз тўхталамиз. Чунки, Хоразм Маъмун академияси 200 йил олдин фаолият кўрсатган бу академия олимлари энг аксарият қисми юртдошларимиз—ўрта осийлик олимлари билан, хоразмлик илм-фан аҳли бўлган.

1. «БАЙТУЛ—ҲИКМА» — ДОНИШМАНДЛАР УЙИ

IX-XI асрлар Ислом давлатларида кучли юксалиш даври бўлди. Бу тарихда «Ислом ренесанси», яъни уйғониш даври билан машхур. Ўша даврда Ислом дини мусулмон давлатлари ни ўзаро яқинлашишида, улар ўртасидаги ўзаро келишмовчиликларни бартараф этишида, иқтисодий ва маданий алоқаларида ривожлантиришида маънавий таянч вазифасини бажарди.

Халифа Хорун ар Рашиднинг иккинчи ўгли Абул Аббос Абдуллоҳ ал-Маъмун 809 йида отаси томонидан халифаликнинг шарқий ерлардаги ноиб этиб тайинланди. Ноиблиқнинг пойтахти Хуросондаги Марв шаҳри эди. Ал-Маъмун ёшлигидан илмга ўч ва зукко эди. У Марвда давлат ишлари билан бирга илм-маърифат бобида ҳам катта ишларни бошлайди, атрофига илмга мойил ёш олимларни тўплади. Олимлар орасида Муҳаммад ал-Хоразмий, Яхё ибн Абу Мансур, Халид ал-Марваррудий, Санад ибн Али, Аббос ал-Жавҳарий, Яхё ибн Аксам, Қози Ҳаммод, Аҳмад ал-Марвазий каби буюк олимлар бор эдики, кейинчалик бу уломалар яратган асарлар бу фанининг пойдевори бўлиб қолди. Отаси вафотидан кейин Богдод халифаси тахтини эгаллаган ал-Маъмун 819 йида Богдодга ўзи билан бир гуруҳ олимларни ҳам олиб келади. Ал-Маъмун Марвдан келган олимлар билан богдодлик олимларни «Байтул ҳикма» («Ҳикматлар уйи») деб аталган илмий муассасага бирлаштирди. Аввалига бу илмий жамоага мутахассис этиб у Яхё ибн Мансурни тайинлади. Яхё 829 йили вафот этганидан сўнг, «Байтул-ҳикма» мудирини этиб Муҳаммад ал-Хоразмий тайинланади ва бу ишни у то умрининг охи

ригача давом эттиради. Ал-Хорамий бу ерда урта осийлик олимлардан Аҳмад Фарғоний, Абулвафо Бузжоний, Исоқ Ибодий, Абу Жаъфар Хуросоний, Абул Фатих Исфихоний, ал-Марвазий ва бошқалар билан ҳамкорликда илмий тадқиқот ишларини олиб борадилар.

Урта осийлик олимлар «Байтул-ҳикма»нинг фаолиятига шу қадар улкан қўнват бердики, чех тарихчи олими Ю. Рушканинг таъкидлашича, бу илмий маскандаги олимларнинг аксарияти Хоразм, Фарғона, Шош ва Хуросондан бўлган. Бу «аксарият»нинг ҳам деярли учдан икки қисмини хоразмликлар ташкил қилган. Шуниси диққатга сазоворки, машҳур араб географи ибн Ҳавкал X аср бошларида ёзиб қолдирган «Пўллар ва мамлакатлар» номли асарида Хоразм минтақасига таъриф бераётиб, Хоразм аҳолисини илмга чанқоқлиги ва эуққолиги ҳақида айтиб кетади. «Ҳозир Богдодда хоразмлик ногирди бўлмаган бирорта қози, фақиҳ ёки илм аҳли йўқдир» — деб ёзади ибн Ҳавкал.

Ал-Хорамзий раҳбарлигида «Байтул-ҳикма» олимлари жуда кенг миқёсда таржимонлик ишлари билан шуғулланадилар, қадимги Сурия, Эрон, Юнон, Ҳинд олимларининг асарларини араб тилига ағдардилар, осмон ёриткичларини кузатиш билан шуғулланадилар; халифаликнинг турли минтақаларига илмий экспедициялар уюштирадилар. Илмий маскан сифатида Ал-Хорамий ва Ал-Фарғоний ташаббуси билан Богдод яқинида расадхона ва улкан кутубхона ташкил қилинади.

«Байтул-ҳикма»нинг жаҳон илм фани, цивилизациясига қўшган ҳиссаси жуда улкандир. Фақат ал-Хоразмий яратган буюк дурдона ўнлик саноқ системаси на математика асосини яратганлигининг ўзи ҳам «Байтул-ҳикма» академиясининг шу қадар буюк бир даргоҳ бўлиб шаклланганлигини кўрсатади.

2. МАЪМУН АКАДЕМИЯСИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА ТУГАТИЛИШИ

X асрнинг охириларига келиб Урта Осиёда саройларга илм аҳлини йиғиш, маърифат-маънавият масалаларини давлат сийсати даражасида тутиш одат тусига кириб қолади. Бу борада Хоразмнинг ҳукмдорлари — хоразмшоҳлар алоҳида ўрин тутди. Хоразмда, унинг қадимий пойтахти Катда, (ҳозирги Беруний) 305 йилдан то 995 йилгача афригийлар ҳукм суради.

Лекин 712 йилдан бошлаб Хоразмнинг иккинчи қадимий шаҳри Гурганж араблар томонидан қўйилган амирнинг қароргоҳи раиифасини бажарарди. 995 йили Гурганж Амири Маъмун I ибн Муҳаммад Афригийлар сулоласига барҳам беради. Кат шаҳрини босиб олади ва пойтахтни Гурганжга кўчириб, ўзини Хоразмшоҳ деб эълон қилади.

999 йили Маъмун I вафот этиб, тахтга Али ибн Маъмун утиргандан сўнг Хоразмдаги сиёсий аҳвол бир оз барқарорlashади. Шунинг ҳам айтиш керакки, уша даврларда Беруний маълумотларига қараганда, Хоразм айтарлик катта давлат эмас эди. Унинг ер майдони «60 фарсахга 60 фарсахни», яъни тахминан 250000 квадрат километрни ташкил қиларди ва бош мамлакат эди. Шунинг учун ҳам уша даврнинг йирик империялари — газнавийлар ва қорахонийлар давлатлари Хоразмни ўз таъсир доирасига утказишга уринар эдилар.

Али ибн Маъмун ана шундай оғир сиёсий муҳитда доно ва эзукко маслаҳатчиларга муҳтож эди. Унинг бахтига тоғаси, Берунийнинг устози, Абу Наср ибн Ироқ ўз даврининг ута билимдон олими эди. У тирикчилигидаёқ «даврининг Птоломейи» деган лақабини олган эди. 1004 йилнинг бошида Ибн Ироқ таклифи билан Беруний Гурганжга қантиб келади ва Маъмун саройида илм аҳли учун қулай шароит яратилади. Икки шахс яқин ва ўрта шарқдаги кўплаб олимлар билан шахсий ёнишмада эдилар. Уларнинг таклифи билан Нишопур, Балх, Бухоро ва ҳатто араб Ироқидан кўплаб олимлар танжга келадилар. Шулар қаторида машҳур табиб ва файласуф Абу Али ибн Сино, Абу Саҳл Масиҳий, ал-Хужандий, кимёгор олим Абдул ҳоким Муҳаммад ибн Абдумалик ас-Саодий ва бошқалар бор эди.

Шу тариқа 1004 йилдан бошлаб, Гурганжда «Дорул ҳикма» ва маориф» (баъзи бир манбаларда «Мажлиси уламо») номи билан олган илмий муассаса тўла шаклланади.

Бу илмий муассасада худди Афинадаги Платон академияси, Богдодаги «Байтул-ҳикма» академияси фаолиятига ўхшаб илмнинг барча соҳаларида тадқиқот ва изланишлар олиб берилган, жуда кўп манбалар тўпланган, таржимонлик ишлари бажарилган; ҳинд, юнон, араб олимларининг ишлари ўрғинилган; ал-Хоразмий, ал-Фаргонийларнинг ўлмас асарлари, илмий ишларидан фойдаланилган ва тадқиқ қилинган. ХУШ-ХХ асрларда тарихчи олимлар томонидан бу илмий муассаса

ҳар томонлама урганилди ва ўз фаолияти нуқтаи назардан даврининг академияси бўлгани исботланди. Унга «Маъмун академияси» номи берилди.

Али ибн Маъмун вафотидан кейин 999 йилда унинг укаси Маъмун ибн Маъмун Хоразмшоҳлар тахтини эгаллаган. У Берунийни саройга яқинлаштиради ва 1017 йилгача Хоразмшоҳнинг энг яқин маслаҳатчиси бўлиб ҳам хизмат қилади. Маъмун академияси фаолияти учун янада кўпроқ имкониятлар очилади.

Уша вақтда академияда Беруний қўл остида 60 га яқин етук олимлар фаннинг турли соҳаларида хусусан, аниқ фанлар—математика, астрономия, физика (рифъиёт), геометрия, (ҳандаса) медицина (тиббиёт), биология, шунингдек тарих, тил адабиёт, ҳуқуқшунослик ва диншунослик муаммоларини бунича илмий изланишлар олиб борганлар. Ўз илмий кашфиётлари билан жаҳон фани ривожига бебаҳо ҳисса қўшган тубандаги алломаларнинг ана шу илмий даргоҳда фаолият кўрсатганлиги маълум: буюк қомусий олим Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад, ал-Беруний (973-1048), табиатшунос табиб ва файласуф Абу Али ибн Сино (980-1037 й), буюк астроном Абу Наср Мансур ибн Ироқ (958-1034 й), файласуф, табиб ва файласуф Абу Саҳл Масиҳий (970-1042 й), математик ва астроном Абу Наср Мансур ибн Ироқ (958-1034) файласуф табиб ва шоир Абул Хайр ибн Ҳаммор (942-1018 й) Абу Абдуллоҳ Илоҳий, (ваф. 1068 й), Абу Мансур Қаморий, Маҳмуд Ҳамид ибн Хидр, ал-Хўжандий, тарихшунос олимлардан Абу Али ибн Мискавайх (ваф. 1030 й), Абу Мансур ас-Саолиби, (961-1038 й), Кимёгар олим Абдул Ҳоким Муҳаммад ибн Абду-малик ас-Солиҳ, ал-Хоразмий, ал-Ҳамдакий, Абу Абдуллоҳ ал-Биян Найсабурий (ваф. 1004 й.) Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Суҳайли Ал Хоразмий (ваф. 1027 й.) Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Саҳрий (ваф. 1015 й.) Аҳмад ибн Ҳамид ан-Найсабурий ва бошқа олимлар бўлган. Проф. Ҳ. Ҳасанов ва О. Абдуллаевлар Еқут Ҳаммовий томонидан берилган маълумотга асосланиб, академияда яна 3 нафар хоразмлик олимларининг ҳам фаолият кўрсатганликтарини таъкидлайдилар. Булар кимёгар олим Абул Ҳоким Муҳаммад ибн Абу Малик ас-Солиҳ Хоразмий Косий, Аҳмад ибн Ҳамид ан-Найсабурий, машҳур табиатшунос олим абу Абдуллоҳ Ҳўсан ибн Иброҳим ат-Таборий ан-Натулий.

Хоразмшоҳ Маъмун II саройидаги олимлар шуҳрати тез орада узоқ ерларга тарқалади. Бу эса шуҳратпараст Маҳмуд Ғазнавийнинг гашига тегмай қолмасди. У уюштирган фитна натижасида 1017 йилнинг баҳорида Абул Аббос Маъмун II ўлдирилади ва уша йилнинг июнида куёви учун қасос олиш баҳонаси билан Маҳмуд Ғазнавий Хоразмга бостириб киради. Катта қиргинлар, талон-тарожлик натижасида Маъмун академияси фаолияти тугатилади ва бу ердаги олимлар асир олиниди ва тарқалиб кетадилар.

3. МАЪМУН АКАДЕМИЯСИДА ФАОЛИЯТ КУРСАТГАН ОЛИМЛАР

АБУ РАЙҲОН МУҲАММАД БИН АХМАД АЛ—БЕРУНИЙ 973 йил 4 сентябрда Хоразмнинг қадимги пойтахти Кат шаҳрида дунёга келди. Унинг исми Муҳаммад, отасининг исми Аҳмад. Беруний эса унинг исбаси «Берун» — шаҳар ташқариси маъносини билдиради. Абу Райҳон эса унинг лақаби, «Райҳонли киши» маъносиди. Ўша вақтда Амунинг унги қирғоғидаги Кат шаҳри Хоразмнинг энг йирик иқтисодий ва маданий марказларидан бири бўлган. Беруний шу ерда бошланғич ва мадраса таълимини олиб, буюк олим бўлиб етишди. Берунийнинг биринчи устози ва тарбиячиси ўша даврнинг машҳур математиги ва астрономи Абу Наср Мансур ибн Али ибн Ироқ (ваф 1034 й) бўлган. Беруний ёшлигидан кўп тилларни мукамал ўрганган. Қадимги Хоразм тили, форс, араб, юнон, яҳудий ва бошқа тилларни билган. У 45 ёшларида қадимги ҳинд тили санскритни ўрганган. Беруний 17 ёшидан бошлаб Кат атрофида дастлабки астрономик кузатиш ишларини олиб борган ва бунинг учун зарур бўлган астрономик асбобларни ўзи ясаган. Олимнинг дастлабки асарлари шу ерда ёзилган. Жумладан, «Алдамчилик санъати, яъни юлдузлар ҳукмидан огоҳлантириш китоби». Яна «Хоразм тарихи» ҳақида ҳам катта китоб ёза бошлаган.

Хоразмнинг икки ҳукмдори ўртасида ҳокимият учун кураш бошлангандан сўнг 995 йили Беруний 22 ёшида ватанини тарк этиб Эроннинг Рай шаҳрига кетишга мажбур бўлади. Бу ерда кўп олимлар, шу жумладан астрономик асбоблар ихтирочисини Абу Маҳмуд Хўжандий билан учрашади. Икки йилдан сўнг яъни 997 йили Катга қайтиб келган. Ўша йили бухоролик

ёш олим ибн Сино билан хат орқали танишиб, илмий муносабатлар ўтқа зган. 998 йили Жўржон вилоятининг амири Қобус ибни Вушмагир Берунийни ўз саройига таклиф қилади. Амир унинг илмий ишларига ҳомийлик қилди. Беруний ерда устозни машҳур олим Абул Саҳл Масиҳий билан дўстлашиб ва ундан математика ва астрономиядан кўп нарсани ўрганди.

Масиҳий ўзининг 12 китобини Берунийга бағишлаган. Беруний Жўржонда жиддий ижодий иш билан шуғулланади. У бу ерда ўзининг энг йирик асари «Ал-асар ал-боқия» («Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар»)ни ёзиб тўмлаган. Бу асар Қобус Вушмагирга бағишланади. Беруний Жўржонда 1004 йилга ча язшаб ижод қилган. Шу йили Хоразмшоҳ Маъмун ибн Маъмун (999-1017й) таклифига биноан Беруний ушбатанига қайтиб келади. У Гурганжда шоҳ саройига ишга таклиф этилади. Берунийнинг 1017 йилдан то 1048 йилгача бўлган фаолияти Газна шаҳрида, газнавийлар саройида ўтди. 1017 йили газнавийлар султони Маҳмуд Газнавий Хоразмни истило қилиб, бир гуруҳ олимлар ва ёзувчилар қатори Берунийни ҳам Газнага, ўз саройи хизматига олиб кетади. Беруний Маҳмуд Газнавий саройида 13 йил илмий ишларни давом эттирди. У жуда оғир ва мураккаб шароитда ишлади. Шу ерда тўғалланган дастлабки «Масканлар орасидаги масофаларни аниқлаш учун жойларнинг чегараларини белгилаш» яъни «Геодезия» асарини 1025 йилда ёзиб тугатлайди. Асар олимлар орасида Берунийга катта шўҳрат келтиради. Султон Муҳаммад ўзининг Шимолий Ҳиндистонга ҳарбий юришларида Берунийни ҳам ўзи билан бирга олиб юрган. Олим Ҳиндистоннинг кўли шаҳар ва вилоятларида бўлган. Умуман, Беруний Ҳиндистон, Хуросон ва Шарқий Эроннинг 20 дан ортиқ шаҳарларида бўлиб, ўз тадқиқотлари учун зарур маълумотлар тўплаган. Ҳиндларнинг қадимий санскрит тилини ўрганган. Араб тилидаги асарларни санскрит тилига ва санскритдан араб тилига таржима қилган.

Беруний Ҳиндистон ҳаётини чуқура ўрганиб, ўзининг 80 бобдан ibборат машҳур «Ҳиндистон» асарини 1030 йили ёзиб тугатлайди. Беруний «Ҳиндистон» асари учун «биринчи ҳиндолог» деган номга сазовор бўлган.

Султон Маҳмуд вафотидан кейин тахтга ўгли Султон Маъ

суд (1030-1041 й) ўтирди. У илм-фанга қизиқадиган ҳукмдор эди. Шу боисдан у Беруний ижодига кўп имкониятлар яратиб берди. Беруний ўша вақтда ёзиб тугаллаган асарини Султонга бағишлаб, «Қонуний Маъсудий» деб номлади. 1036 йили тугалланган бу асар астрономия ва математикага оид эди. Беруний ҳаётининг сўнгги 7 йили Султон Маъсуд (1041-1048 й) даврига тўғри келади. Бу даврда ҳам олим самарали ишлади яна бир неча йирик асарлар ёзиб тугаллаган. Шулардан бири «Жовоҳирларни билиш учун маълумотлар тўплами», яъни «Минерология» асаридир.

Академия раҳбари Абу Райҳон Беруний 152 та асар ёзган. Шулардан 30 таси бизгача етиб келган. Беруний асарларининг 70 таси астрономияга, 20 таси математикага, 12 таси географияга ва геодезияга, қолганлари физика, минерология, таърих, адабиёт, фалсафа, этнография ва бошқа фанларга бағишланган. Геодезия ва математика соҳасида унинг илмий асарлари, услубиётлари ҳозиргача ўз кучини йўқотмаган. Ер шарини ҳажминини аниқлаш услуби, қуёш ва ойнинг ҳажмлари ердан уларгача масофани аниқлаш услублари жуда содда ва аниқ бўлиб, олимнинг кучли аналитик инроқ эгаси ва таҳлил қилиш қобилияти юксак экалигини кўрсатади.

АЛИ ИБН ИРОҚ.

Баъзи маълумотларга қараганда, у Африкийлар сулоласидан эди. Катининг сўнгги шоҳи Абу Абдуллоҳнинг энг яқин қариндошларидан бўлган. Баъзи бир маълумотларга қараганда эса у Маъмун шоҳларга тоға бўлган. Абу Наср Ироқ бошланғич маълумотни хоразмшоҳлар саройида олган. Ўша вақтда Кат Шарқнинг энг йирик илмий маданий марказларидан бўлиб, бу ерда машҳур олимлар ижод қилганлар. Абу Наср Кат мадрасаларида ўқиб, ана шу етук олимлардан илм ўрганган. Унда ёшлигидан табиий фанларга, айниқса, математика ва астрономияга қизиқиш кучли бўлган. Абу Наср қадимги мўнон олимларидан Евклид, Птоломей, Менелай, Архи-мед ва бошқа олимларнинг асарларини мукаммал ўрганган. У бир неча хорижий тилларни—араб, форс, юнон ва лотин тилларини мукаммал ўрганиб, шу тилларда ёзилган ва шоҳ саройида сақланган кўл ёзма-лардан кенг фойдаланган. Абу Наср шоҳ саройида хизмат қилган олимлар орасида ўзининг чўқур билими, ақл заковати билан тезда танилиб қолган ҳам

да ўз даврининг таниқли олими бўлиб етишган. Ёшлигидан ота-онасидан етим қолган Беруний ҳам унинг қўлида тарбия топди ва унга илм сирларини ўргатишда устозлик қилган. Катта ёзган айрим асарларини махсус Беруний учун тайёрлаган. 996 йилдан бошлаб то 1017 йилгача Абу Наср Гурганиж да «Байтул-ҳикма»да Беруний, ибн Сино Абу Саҳил Масиҳий, Абул Хайр Ҳаммор қаторида улар билан ҳамкорликда ижодий иш билан шугулланади. 1017-1036 йиллардаги фанли яъни ҳақида маълумотлар етарли эмас. Оврупалик тарихчи Заҳавининг берган маълумотига қараганда Абу Наср ҳам 1017 йилда Беруний билан Маҳмуд Ғазнавий саройига олиб кетилган. Олим 1036 йилда шу ерда вафот этган.

АБУ АЛИ ИБН СИНО (980—1037)

«Маъмур академия»сида хизмат қилган ва у Абу Райҳон Берунийнинг энг яқин дўсти, узининг илмий асарлари билан жаҳон фани ва маданиятини бойитган, қомусий олимлардан бири эди. Унинг тўлиқ исми Абу Али ал-Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ал-Ҳасан ибн Али ибн Сино бўлиб, уни Оврупада, Авиценна деб юритадилар. Ибн Сино табиатшунос олим, табиб, файласуф, астроном, математик, мусиқашунос, ҳуқуқшунос адабиётшунос, ёзувчи ва шоир бўлган.

Отаси Абдуллоҳ асли балхлик бўлиб, сомонийлар амири Нуҳ ибн Мансур (976-997 й)нинг сарой хизматида бўлган. Олим 980 йили Бухоронинг Афшона қишлоғида туғилди. Ибн Сино Бухорода Абу Абдуллоҳ Нотийлий ва Исмоил Зоҳидлардан фалсафа, логика, математика ва астрономия фанлари асосларини ўрганди. Шу билан Ибн Сино табиатшунослик фанларидан, хусусан, табиб-олимнинг чуқур ўрганди. Амир кутубхонасидаги нодир қўлжама асарларидан кенг фойдаланди. Ҳатто ёш бўлишига қарамай юнон олимларидан Аристотел, Эвклид, Птоломей, Гелен, Гиппократ, Пифагор ва бляқаларнинг асарларини ҳам ўрганиб чиқди. 17-18 ёшларида Ибн Сино Бухорода машҳур табиб бўлиб танилди. Биология, геометрия, математика ва астрономия билан ҳам шугулланиб, бу соҳада ҳам тадқиқот ишларини олиб борди. Худди ушбу йилларда Ибн Сино Гурганиждаги Маъмур саройига йиғилган олимлар, хусусан ал-Беруний билан хат орқали танишиб, уларнинг илмий ишлари билан қизиқди. Хат орқали Беруний

билан физика, астрономия, механика ва бошқа масалаларда бахслар ва мунозаралар олиб борди.

999 йили қорахонийлар Бухорони такрор забт этгач, сомонийлар салтанати инкирозга юз тутди. Бухорода ўзаро кураш авж олди. Шундай шаронда Ибн Сино Бухорони тарк этиб, Гурганжга кетишга мажбур бўлди. Ибн Сино 1004 йилнинг охирида Гурганжга келганлиги ҳақида маълумотлар бор. Бу ерда машҳур олимлар билан яқиндан танишиб, улар орасида катта обрў-этибор орттиради ва кучли илмий жамоа тузишда ўз ҳиссасини қўшади. Академияда илмий тадқиқот ишларида Берунийнинг энг яқин кўмакдоши бўлди. Ибн Сино академияда ижод билан шуғулланаётган Абу Наср Ироқ, атоқли табиб ва ф. ф. Масуф Абу Саҳл Масиҳий ва Абул Ҳайр Ҳаммордан математика, астрономия ва айниқса табобат соҳасида кўп нарсани ўрганди, улар билан ҳамкорликда илм соҳасида самарали ишларни амалга оширди. Жумладан Ибн Сино ўзининг машҳур асари «Тиб қонунари»нинг биринчи ва иккинчи қисмини айнан шу ерда, «Маъмун академияси»да тайёрлаган. Лекин султон Маҳмуд Газнавийнинг таъқибидан қўриқиб, тезда Хоразмдан маҳфий равишда чиқиб кетади. Хуросон ва Эроннинг кўпгина шаҳарларида қўлгинда ва мусофирликда кўп кечиришга мажбур бўлади. Абшард, Тус, Нишопур, Жужон ва Ҳамадон шаҳарларида бўлади. Жужон шаҳрида ҳоким Ибн Вушмағир саройида машҳур табиб сифатида танилди. 1019-1021 йилларда Ҳамадонда, унинг ҳукмдорли саройида вазир вазифасида ишлади. Лекин лавозимда узоқ бўлмади, уни тарк этиб, ўз шогирди Абу Убайд Жужоний билан Ҳамадондан Исфаҳонга келдилар. Энди улар бутун умрини илмий иш билан шуғулланишга бағишладилар.

Ибн Сино ўзининг «Тиб қонунари»ни қолган қисмларини «Китоб обушшифо», «Китоб ун-нажот», «Китоб ун-инсоф» ва бошқа китоблари билан Ҳамадон ва Исфаҳонда муҳажирликнинг жуда оғир шаронтида ёзди. Ибн Сино 1037 йил 18 июнида 54 ёшида оғир касалликдан сунг, Исфаҳонда вафот этди. Унинг қабри ҳозиргача сақланиб қолган.

Ибн Синонинг ижодий фаолиятида ва дунёқарашининг шаклланишида Эрта Осий, Эрон, Ҳинд ва Юнон олимлари асарлари ва фалсафаси билан бىرга «Маъмун академияси»да фаолият кўрсатган буюк алломаларнинг илмий тадқиқотлари ҳам муҳим рол ўйнаган.

АБУ МАНСУР АБДАЛ МАЛИК ИБН МУҲАММАД АС — САОЛОБИЙ

(961-1038 й) У «Маъмун академия»сининг энг таниқли ва «такчи олимларидан бўлган. 51дан ортиқ асарларнинг муаллифидир. Ас-Саолобий ўзининг «Патимат ад-даҳр фи маҳосин аҳл ал-аср» (Замона аҳлининг фозиллари ҳақида ягона дурдона), «Татиммат ат-ноти» («Потимат ал-даҳр қўшимчаси»), «Латонф ал маориф» («Латиф ахборотлари») каби асарлари билан Маъмун П саройида катта ҳурматга сазовор бўлган. Унинг асарларида Хоразм, Хуросон ва Ўрта Осиёда яшаб ижод этган 124 олим адиб ва давлат арбоблари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар берилади. Ас-Саолобийнинг илмий асарларига Оврўпа ва рус шарқшунослари юқори баҳо берганлар.

Академияда ижод қилган Хоразмлик олимлардан Абу Абдуллоҳ ал-бий ан Насобурний (ваф. 1014 й) Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Саҳрий (ваф. 1015 й) ва Муҳаммад ас-Суҳайли ал-Хоразмий (ваф. 1027 й) ҳақида баъзи маълумотларни Еқут Ҳамовийнинг «Иршод» асаридан топиш мумкин.

Аҳмад ибн Ҳамид ан-Насабурий академиянинг кекса олимларидан бўлиб, Нишопур шаҳрида таваллуд топган. Узоқ йиллар Гурганжда Беруний қўл остида ижод қилган ва шу ерда вафот этган. Ўзгача унинг «Хоразм ҳақидаги маълумотларга қўшимча китоб» асари етиб келган. Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида яна Абу Абдуллоҳ Худдйи ибн Иброҳим ат-Таборийи ан Нотилий тўғрисида ҳам маълумотлар берилиб, унинг академияда табиий фанлар билан шугулланганлиги қайд этилади. Ан-Нотилий ибн Синонинг уй муаллимиларидан бўлиб, унга математика, геометрия, астрономия, фалсафа ва табobatдан дарс берган устоз. Ан-Нотилий Ибн Сино билан ҳамкорликда «Маъмун академияси»да ҳам илмий фаолият билан шугулланиб келган, унинг фан тарихида хизмати шундаки, юнон доришчуси олими ва табиби Диаскуридус (I асрда яшаган) нинг машҳур «Дориворлар ҳақида» номи асарини арабчага таржима қилган. Ан-Нотилийнинг таржимасида юнон олимининг асарида йўл қўйилган барча чалкашлик ва камчиликлар тусатишган ва таҳрир қилинган. Доривор ўсимликлари юнонча номларини арабча номлар билан алмаштирган. («Шарқ табobati» — Тошкент. 1994 йил. 52 бет) Академияда илмий фаолият кўрсатган таби

бат олимларидан Абу Абдуллоҳ ал-Ийлоқий (ваф. 1067 й) Абдул Қосим Абдурахим Али ибн Абу Содик Мутотабиб-ни (980 й. туғилган) ҳам курсатиш мумкин. Улар Ибн Синонинг истеъдодли шогирдларидан бўлган. Шулардан Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф ал-Ийлоқий устози Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асарини чуқур ўрганиб, шу китобга «Муҳтасаф ал-Ийлоқий» («Ийлоқий қисқартмаси») асарини бағишлаган. Бу асарнинг бир нусхаси Қоҳира кутубхонасида сақланмоқда. (

Бу «Қисқартма» кейинги асрлардан Шарқ табобатини орасида кенг тарқатган ва муҳим куллама вазифасини бажарган. Ийлоқийнинг ушбу асарига Шарқнинг машҳур табобат олимлари шарҳ берганлар. Мутотабиб фатсаф ва табобатга доир тубандаги асарларнинг муаллифи: «Фатсаф хазинаси», «Неқоқий тўпلامи» шарҳ», «Галел китобиги шарҳ».

«Маъмун академияси»нинг машҳур олимларидан Абу Маҳмуд Ал-Хўжандийнинг фан оламида атоҳида хизмати бор. Ал-Хўжандий X аср ўрталарида Хўжанд шаҳрида таваллуд топиб, ёшлигида Гурганиж медресаларида ўқиб илм сирларидан барҳам илм бўлган. У математика ва фалокит (астрономия) илми соҳасида ютуқ олим бўлиб, академияда шу соҳада тадқиқот ишларини олиб борган. Ал-Хўжандий математика ва астрономияга доир унлаб асарлар ёзган, шулардан «Мамлакатнинг тузилиши ва жойлашишини аниқлаш ҳақида рисола», «Астрономия қонунлари», «Умумий астрономик асбоблардан фойдаланиш қоидалари» каби асарлари бизгача етиб келган. Ал-Хўжандий Берунийнинг яқин дўсти бўлган, улар астрономик кузатишларни биргаликда олиб бorganлар.

Абул хайр ибн ал-Ҳаммор. (942-1030 й) «Маъмун академияси»нинг етакчи олимларидан бўлган. У 912 йили Ўғдодда таваллуд топган. Бу ерда етуқ олимлардан математик, фатсафа ҳамда табобат илминини пухта ўрганиб, ўз даврининг таниқли олим даражасига кўтарилган. Унинг истеъдоди, айниқса табобат соҳасида намоён бўлиб, шаҳарда иккинчи Суқрот деган номга сазовор бўлган. Кейинчалик у Гурганижга кўчиб келиб, Маъмун II саройида Беруний ва бошқа олимлар қаторида илмий ишлар билан шуғулланади. У ёшларида Ғазна шаҳрида вафот этган. Ибн ал-Ҳаммор араб сурёний ва юнон тилларини муккамал билган. Олим сурёний тилда ёзилган кўпгина асарларни араб тилига тар

жида қилган. Ибн ал-Ҳаммор табобатга доир ўнга яқин китоблар ёзган, уларнинг кўпи бизгача етиб келмаган. Олимнинг қаламига мансуб асарлар тубэндагилар: «Мақола фи имтиҳон ал-атибб» («Табиблар тажрибаси ҳақидаги китоб»). Бу асар Хоразмшоҳ Маъмунга атаб ёзилган. «Мақола фи ҳулқ ал-инсон ва таркиб аъзонҳ» («Инсон ҳулқи ва унинг аъзосининг таркиби ҳақида китоб»), «Китоб ал-Ҳаммил» («Ҳомилдорлар китоби») ва яна «Китоб тадбир ал-машоҳий» («Қариялар тадбири ҳақида китоб») каби асарлардир. Ибн ал-Ҳамморнинг юқоридаги асарлари кўпгина тибобиятнинг назарий масалаларига бағишланган бўлиб, Ибн Синннинг машҳур асари «Тиб қонунилари»ни ёзилишида муҳим манба бўлиб хизмат қилди. «Маъмун академия»сида хизмат қилган олимлар ўз асарларини, асосан, араб тилида ёзиб тарқатганлар. Чунки ўшар вақтда Шарқда араб тили маданий юксалиш, илм фан тили сифатида машҳур бўлган, шу тилда ёзилган илмий асартар дарҳол кўпчилик мамлакатларга ёйилиб, халқаро аҳамият касб этган.

«Маъмун академия»си узоқ умр кўролмади, у ҳаммаси бўлиб 13-14 йил фаолият кўрсатди. Шу қисқи вақт ичида академия ўнлаб жаҳонга машҳур бўлган буюк алломалар етказиб берди. Улардан бизларга меърос бўлиб қолган илмий бойлик шу кўнларда ҳам инсониятга самарали хизмат қилмоқда.

МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ ОЛИМЛАРНИНГ ЖАҲОН ИЛМ—ФАНИ ТАРАҚҚИЕТИГА ҚУШГАН ҲИССАСИ

Ҳота Ҳеиб, жумладан хоразмлик олимлар жаҳон илм-фани тараққиётига салмоқли ҳисса қўшганлар.

Хоразмни, умуман бутун ўзбек элини жаҳонга танитган машҳур қомусий олимлардан бири Абу Жаъфар Муҳаммад бин Мусо ат-Хоразмий ал Мақусий ат-Катраббулий эди. У тахминан 783 йили Хоразмда, Хива яқинидаги Рамл қишлоғида таваллуд топган. Унинг oilаси муг-зардуштий бўлган. Ал-Хоразмий дастлабки билимини oilасида хусусий муаллимлардан олди. Сўнгра илм-фан маркази Марвага келиб мадраса таълимини оладди ва билимини, ақл заковати билан тезда танилиб, қолади. 809 йилдан ал-Хорамий Марвада

халифалик ноиб. илмфан ҳомийси ал-Маъмун саройида фаъолият кўрсатди.

819 йилда ал-Хоразмий халифалик тахтига утирган халифа Хорун ар Рашиднинг ўғли Маъмун (813-833 й) саройида таълиф этилди. Олим умрининг охиригача Богдод яқинидаги Катраббул деган жойда яшади. Ал-Хоразмий бу ерда «Байтул-хикма»га раҳбарлик қилди, шу билан бирга, Богдод мадрасасида талабаларга дарс берди. Халифаликнинг турли вилоятларига илмий экспедициялар ташкил этди. Халифа Восиқ (842-877) Ал-Хоразмийга катта ишонч билдириб уни Қўйи Волга, Хазар ҳоқонлигидаги элчихонасига бошлиқ қилиб ҳам тайинлайди. Лекин бу вазифада у узоқ ишламади ва бутун ҳаётини Богдод академиясида илмий ишга сафарбар этди. Буюк қомусий олим Ал-Хоразмий 850 йили Богдодда оламдан ўтди.

Ал-Хоразмий ўз ҳаёти давомида 20 дан ортиқ асарларини ёзиб қолдирган. Бу асарлар фаннинг турли соҳалари—математика, геометрия, астрономия, география, тарих ва бошқа соҳаларига доир. Шулардан бизгача фақат 8 та асари етиб келган. Улар араб тилида, латинча таржимада ҳамда айрим асарларда бошқа муаллифлар асарларига кирган ҳолда етиб келган. Хоразмийнинг асарлари XI асрдаёқ Оврўпа тилларига таржима қилиниб, кейинча дунёнинг бошқа жойларига тарқалди. Шулардан бири «Ал-жабр вал Муқобала» («Қўйириш ва қарама-қарши қўйиш ҳисобига оид қисқача китоб») Бу китоб XII асрда Испания ва Португалияга тарқалиб, латин тилига таржима қилинган. Бизгача араб ва латин тилидаги нусхалари сақланиб қолган. Ғарбий Оврўпада «ал-жабр» сўзи «алгебра» тарзида қабул қилиниб, тенгламалар ҳақидаги фаннинг номи бўлиб қолган. «Ҳисоб ал Ҳинд» («Ҳиндларнинг ҳисоби ҳақида китоб») асари ҳам XII асрда латин тилига ўгирилиб, бизгача етиб келган.

«Зиж-фи-илм ал-фалак» ёки «Зижи Хоразмий» («Астрономик жадвал»), асарнинг латин тилидаги таржимаси бизгача етиб келган. «Китоб сурат ал-ард» («Ер сурати ҳақида китоб») асарнинг ягона қўл нусхаси Францияда сақланмоқда. «Китоб ал-амал бил усурлабат» («Усурлабат билан ишлаш ҳақида китоб») «Китоб ат-тарих» («Тарих китоби») асарларининг 1037 йилда араб тилида кучирилган нусхалари сақланган. «Рисолаи мусиқий» ва бошқа асарла

ри фанда янги кашфиёт бўлиб, олимнинг тезда жаҳонга танилишига сабаб бўлган. Айниқса унинг математика, астрономия ва географияга доир асарлари жаҳон фани ва маданияти тараққиётига бебаҳо ҳисса бўлиб қўшилди. «Китоб ал-Ҳинд» асарида ал-Хоразмий ҳозирги кунда бутун инсоният фойдаланаётган бирдан тўққизгача рақамлар ва ноль ёрдамида исталган сонни ёзиш, улар билан арифметик турт амални бажариш, ўша рақамлар билан ифодаланган квадрат илдиз чиқариш қоидаларини фан тарихида биринчи бўлиб қоидаларини яратган, бинобарин, ҳозирги замон математикасига асос солган.

Ҳозирги даврда қўлланилаётган лотинча «Алгоритм» тушунчаси ал-Хоразмийнинг номидан келиб чиққан ва у масаланинг тўғри ечилиши йўли маъносини англатади. «Ал-жабр ал-муқобала» асари билан ал-Хоразмий алгебрани мустақил фан даражасига кўтарди. Олим ушбу асарида чизиқли ва квадратли тенгламаларнинг олти асосий турини, шунингдек уларни ҳал қилишнинг умумий усулларини бердики улардан ҳозир ҳам фойдаланилмоқда. Тенгламалар ҳақидаги фanning бир соҳасини ифодаловчи «Алгебра» сўзининг келиб чиқиши «Ал-жабр» сўзининг лотинча ифодасидан иборат.

Ал-Хоразмий «Ал-жабр вал-муқобала» китобида ушбу асарни турмуш талаби заруриятидан ёнганлигини ҳамда аҳамиятини кўрсатиб, «Мен арифметиканинг содда ва мураккаб масалаларини ўз ичига олувчи ал-жабр вал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб ёздим. Чунки у одамларга метрроқ тақсимлаш, васиятнома ёзиб, бойлик бўлиш ва адлия ишлари савдо сотиқ, канал қазиш, геометрик ҳисоблашлар, шунингдек, бошқа турли муносабатларда жуда ҳам зарур» деб таъкидлади.

Ал-Хоразмийнинг «Ер тасвири» китоби география фани соҳасида яратилган биринчи илмий асар бўлиб, унда олим биринчи бўлиб ер куррасининг аҳоли яшайдиган жойларини батафсил изоҳлаб беради. Яна асарда денгизлар, ороллар, тоғ ва дарёлар тасвири туширилган ўнлаб хариталар келтирилади. аҳоли яшайдиган жойларнинг аниқ координатлари берилди. Ал-Хоразмий ўз ҳамкасблари билан ер ўлчамларини аниқлаш устида жиддий тадқиқот ўтказди. Улар ўзла

ри ихтиро қилган усулни қўллаб, ер айланасининг радиусини аниқлашга муваффақ бўлдилар. Уларнинг натижалари ернинг ҳақиқий радиуси ўлчамадан фақат ўнлаган км. атрофида фарқ қилади.

Ал-Хоразмийнинг «Ер-тасвири» китоби сайёҳлар ва олимлар қўлида бир неча аср давомида географиядан энг муҳим қўлланма бўлиб ҳисобланиб келди. Зеро бу асар Шарқ мамлакатларида география фанини ривожланишида муҳим рол ўйнади. Шундай қилиб, ал-Хоразмий фақат ўрта Осиёнинг буюк географ олимигина эмас, ў Шарқ географиясининг асосчиси ва йўлбошчиси дир.

Ал-Хоразмий тарихнавис олим ҳам эди. Унинг «Тарих китоби» асарида араб халифлигининг илк даври, Хуросон, Кичик ва ўрта Осиёнинг УШ-IX асрлар тарихига доир муҳим маълумотлар баён этилган. Ал-Хоразмийнинг илмий фаолирти ўз замонасида, кейинги асрларда ўтган, шунингдек ҳозирги замон олимлари томонидан юксак баҳоланди. Италия шарқшуноси К. Паллино Хоразмийга шундай баҳо берди: «Оврўпадаги ҳеч бир халқ Хоразмий эришган ютуққа эришишга ва бундан асар яратишга қабул эмас эди».

Ал-Хоразмийнинг илмий хизматларига ватандошчанимиз буюк олим Абу Райҳон Беруний ва таниқли файласуф, математик, шоир Умар Хайём ҳам юқори баҳо берган эдилар. Шундай қилиб Муҳаммад ал-Хоразмий ўз замонасида табии ва гуманитар фанларнинг тараққиисига муносиб ҳисса қўшиб қолмасдан, қомусий олим сифатида ҳозирги замон фани ва маданиятини юксак чўққиларга кўтарилишида бе-ниҳоят катта рол ўйнади. Ал-Хоразмийнинг асарлари Ол-ропа ва Шарқнинг кўп тилларига таржима қилинган. 1983 йили ЮНЕСКОнинг қарори билан жаҳон жамоатчилиги, прогрессив инсоният буюк мутафаккир олим, ватандошимиз Муҳаммад ал-Хоразмийнинг 1200 йиллик юбилейини кенг нишонлади. Ўзбек халқи ўзининг қомусий олими ал-Хоразмий билан ҳақли равишда фахрланади.

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ ўз ижоди билан фанда ёрқин из қолдирган буюк алломалардан биридир. Айниқса, олимнинг табиий фанлар, хусусан, астрономия соҳасида, алоҳида хизматлари катта. Унинг «Қадимги халқлардан қолган ёд-горликлар», «Қонуний Маъсудий» ва «Юлдузлар ҳақидаги фаннинг негизларини ўрганиш китоби» ва бошқа жами 70

га яқин асарлари мавжуд бўлиб уларнинг купчилиги астрономияга бағишланган.

Берунийнинг «Ат-Тафҳим» асарининг арабча ва форсча нусхалари дунёнинг кўп давлатлари Техрон, Берлин, Оксфорд, Истамбул ва бошқа шаҳарлар кутубхоналарида сақланмоқда. Астрономияга доир «Қонуний Маъсудий» асари қўлёзмаси эса Франция, Германия, Англия, Туркия, Миср кутубхоналарида мавжуд. Берунийнинг ушбу асари 11 бўлимдан ва ҳар бир бўлим эса бир неча боблардан иборат. Асарда оламнинг тузилиши ҳақида Птоломей қарашлари, Сферик астрономия, қуёш Ой, юлдузлар ва планеталар ҳаракати ва бошқа масалалар баён этилган. Беруний астрономия фанини янги фикрлар ва хулосалар билан бойитди. У уша вақтда Ернинг ҳаракати ҳақида ҳукмрон бўлган Птоломей (II аср) системасига зид бўлган янги фикрларни баён этди.

Қадимги юнон олимлари, шунингдек, Берунийнинг замондошлари орасида ҳам ер ҳаракат қилмайди, деган фикрлар мавжуд эди. Беруний бундай қарашларни нотўғри эканлигини кўрсатди. Беруний ўз тадқиқотларига таяниб астрономия фанида биринчилар қаторида ерни ўз ўқи атрофида ҳаракат қилади, деган фикрни олга суради. Бу гоянда катта кашфиёт эди. Шунингдек, Беруний «Геодезия асарида дунёнинг гелиоцентрик тузилиши ҳақидаги назарияни ишлашга ҳам катта ҳисса қўшган олимлардан биридир. У осмон ғиритгичларининг ҳаракат траекторияси ва шакли эллипсоид эканлиги ҳақида биринчи бўлиб фикр юритди. Бу Кеплер таълимотидан анча олдин қилинган кашфиёт эди. Яна Беруний юлдузлар ҳақида ҳам суз юритиб, уларнинг планеталардан анча узоқда эканликтарини, исботлади. Юнон олими Птоломей (II аср) асарида юлдузлар Сатурнга нисбатан атиги 1,2 баробар, яъни салгина узоқда туради, деб кўрсатган эди. Беруний эса юлдузларнинг Сатурн планетасидан юз ва минг баробар узоқликдаги жисмлар эканлигини кўрсатди.

Абу Райҳон Берунийнинг математика соҳасидаги хизматлари ҳам алоҳида аҳамиятга эга. У ўз даврининг йирик математикларидан бўлган. Беруний асарларида геометрия, арифметика, алгебра, сонлар назарияси ва тригонометрия тушунчалари маълум тартиб билан таърифлаб берилган

Олимнинг арифметика ва алгебра соҳасида катта ютуғи шундаки, унда иррационал сонлар арифметика ва алгебранинг тенг ҳуқуқли предмети бўлиб қолади. Беруний айниса, тригонометрия соҳасида катта ютуқларга эришди. Ҳатто у тригонометрияни мустақил фан даражасига кўтарган биринчи олимлардан ҳисобланади. Берунийнинг география, геодезия ва геология фанлари соҳасида ҳам улкан хизматлари бор. Беруний география соҳасида ўздан олдин ўтган ва замондош бўлган олимларнинг тўплаган маълумотларини умумлаштирди, уларни ўз тузатувлари ҳамда сайёҳ ва савдогарлар келтирган маълумотлар асосида янада бойитди ва тўлдирди. Беруний асарлари орасида махсус географияга доирлари 20 дан ортиқ бўлсада, улардан бизгача бир нечталари етиб келган, холос. Аммо астрономия, тарих тиббиётга доир асарларида ҳам муҳим географик маълумотлар бор.

«Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида Беруний турли халқларнинг календар системаси, ой ва мучал номлари, байрамлари, ой манзиллари, қabila ва жой номлари ҳақида маълумотлар беради.

«Картография» китобида астрономия, картографиянинг ва географиянинг амалий аҳамияти ҳақида гапирилади. Беруний ушбу асарни савдогар ва сайёҳлар учун қўлда ва денгизда юлдузлар ёрдамида йўл топишда, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланувчилар учун, ер юзидаги мамлакатлар, тоғлар, дарёлар ва денгизларнинг вазиятини аниқлаш учун, қўшиннинг ҳарбий юриши ва карвонларни жўнатганда яқин йўлларини ахтариб топиш учун муҳим қўлланма эканлигини кўрсатди.

Олимнинг «Геодезия» рисоласида геометрия, астрономия, география, тарих ва тиббиётга доир маълумотлар бор. Асарнинг бешинчи боби—жойларнинг географик узунлиги ва кенглигини аниқлаш йўлларига бағишланган. Беруний «Ҳиндистон» ва «Қонуний Маъсудий» асарида умумий географик маълумотлар билан бирга, Ҳиндистоннинг табиатига доир қимматли маълумотлар келтирилган. «Қонуний маъсудий»да дунёдаги 603 жойнинг географик координатлари берилган. Шулар асосида дунёнинг географик харитасини тузиш мумкин. Берунийнинг география фани соҳасидаги буюк хизмати шундаки, у қадимги юнон олимларининг пла-

нетамиз шакли ҳақидаги фикрларини ўрганиб, ўз кузатишларига асосланган ҳолда Шарқда биринчи бўлиб курран араз (глобус)ни яратган олимлардан биридир. Кейинчалик бу анъягани Улугбек ва Ҳожи Юсуфлар давом эттирган.

Беруний глобусни ихтиро қилганида, узи яратган асбоблар ёрдамида қуёш баландлигини, эллиптика ва экватор текислигининг қиёлик катталигини аниқлаганида эндигина 20-22 ёшга қадам қўйган эди. Берунийнинг ҳали ўша вақтда Шарқда унчалик маълум бўлмаган Болтиқ ва Оқ денгиз, Сибир ҳақида берган маълумотлари география фани учун янгилик ҳисобланади. Олим Хитой, Ҳиндистон ва Тибет ҳақида ҳам ўша давр учун энг ишонарли ва аниқ маълумотлар қолдирган. Олим яна Атлантика ва Ҳинд океанларининг жануб томони би-бирига яқин эканлигини асослаб берган. Жойларнинг узоқлигини ва кенглигини аниқлашда тригонометрия ва геометрияни кенг қўллаб, ўзидан олдин ўтган астрономларга қараганда жуда аниқ натижаларга эришган.

Берунийнинг ер шарининг ўлчамлари ҳақидаги маълумотлари ҳам киюн, ҳинд олимлари ҳамда ўзига замондош Шарқ олимлари хулосаларига нисбатан анча аниқдир. У ер айланасининг узунлиги ўлчамнинг янги ва қулай усуллари ни ишлаб чиқди. Унинг яратган усули шунга асосландики, юзадаги узунлиқни баландликдан, унинг кўриниб турган чегарасига оғиш бурчаги асосида ўлчашдир. Ана шу икки катталикдан ер радиуси аниқланади. Бу усулнинг афзаллиги шундаки, у бир пунктда турган ҳолда ер ўлчамларини аниқлаш имкониятини беради. Берунийда келтирилган ер ўлчамининг аниқлик даражаси ҳозирги замон фани хулосаларига жуда яқиндир. Берунийда бир градус ер узунлиги 110,275 ми ташкил этади, тўғриси эса 110, 895. Бу кўрсаткич ал-Хоразмийда 111, 189 га тенг эди. Шуниси алоҳида диққатга сазоворки, Беруний асарларида ол. планеталар ва Қуёш ўртасидаги масофа ва уларнинг ўлчамларини аниқлаш усуллари тўғрисида кенг мулоҳазалар баён этилган. Унинг усулларида бири ёриткичлар ўлчамини ёрдамчи предметнинг тўла ёки қисмий сояси бўйича аниқлаш ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Бу усул билан бир жойда турган ҳолда икки тоғ чўққиси ўртасидаги масофани ёки тоғ баландлигини аниқлаш мумкин.

Беруний Ўрта Осиёнинг баъзи районлари, шу жумла-
дан Амударё воҳасининг геологик ривожланиши ҳақида, ху-
сусан, Аму дарё водийси ва Орол денгизининг, пайдо бўли-
ши ҳақида фанда биринчи бўлиб илмий фикрни майдонга
ташлади. Академик Х. М. Абдуллаев Берунийнинг геология
ва минерологияга доир асарларини чуқур ўрганиб, у ана
шу фанларнинг энг йирик назариячиси ва асосчиси, деган
хулосага келган. Берунийнинг геология ва минерология со-
ҳасидаги илмий назарий хулосалари Ўрта Осиёда ер ости
бойликларини очишда ҳозир ҳам ўз аҳамиятини сақлаб кел-
моқда.

Берунийнинг тиббиёт соҳасидаги хизматлари катта.
Олимнинг энг сўнгги асари доришуносликка бағишланган
бўлиб, фанда «Сайдана» («Формокогнозия») номи билан
машҳур У ўзининг ушбу асари билан Ўрта Осиёда биринчи
бўлиб доришунослик илмига асос солган олимлардан ҳисоб-
ланади. Асарнинг асосий қисмида ўсимлик, ҳайвон ва маъ-
данлардан тайёрланадиган бир мингдан ортиқ доривор мод-
далар ҳар тарафлама таърифлаб берилган. Умуман, «Сай-
дана»да доривор моддалар 30 дан ортиқ тил ва лаҳжаларда
ги 4500 номни қайд этади. Шу сабабли Берунийнинг ушбу
асари ўз замонидаги тибб ва доришунослар учун ҳам, шу
нингдек ҳозирги замон тиббиёт фани учун ҳам алоҳида
аҳамиятга эгадир.

Беруний машҳур тарихшунос олим эди. Унинг тарихга
оид тубандаги асарлари маълум: «Оқ кийимликлар ва кар-
матийлар хабарлари ҳақидаги китоб», «Ҳиндистон», «Қа-
димги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Хоразм хабарлари
ҳақида китоб», «Султон Маҳмуд даври тарихининг китоби»
каби. Шулардан дастлабки уч асари бнзгача етиб келган.
Олимнинг «Ёдгорликлар» асари Ўрта Осиё, Эрон, айниқса
Хоразм тарихини, маданияти ва этнографиясини ўрганишда
тенгги йўқ асар, ушбу асарда Хорамликларнинг исломгача
бўлган тарихи, диний эътиқодлари, ёзуви, маданияти ҳақи-
да муҳим маълумотлар бор.

Берунийнинг «Ҳиндистон» асари алоҳида илмий аҳамиятга
эга бўлган қомусий асар. Бу асарни ёзиш мақсадида у
санскрит тилини ўрганиди, кўп йиллар мобайнида Ҳиндистон
да зарур маълумотлар тўплади. Асар 1030 йили ёзиб ту-
галланди. Олимнинг бу асарида Ҳиндистоннинг табиати, та-

рихи, халқнинг урф-одалари, диний ақидалари, фалсафаси, адабиёти ва илмлари ҳақида жуда бой маълумолар берилган. Ҳинд олимлари ва шунингдек Жавоҳирлал Неҳру, Берунийнинг ушбу китобига жуда юқори баҳо бердилар. Бу асар ҳозирда ҳам қадимги Ҳиндистон тарихини ўрганишда энг муҳим манба ҳисобланади. Рус шарқшунос олими В. Розен Берунийнинг «Ҳиндистон» китоби Шарқ ва Ғарбнинг қадимги ва ўрта аср китоблари орасида тенгги йўқ асар, деб баҳолайди.

Беруний тил, адабиёт ва шеърят билан шугулланган. Унинг асарларида ана шу масалага бағишланган янги, илгир фикрларни учратамиз.

Шундай қилиб Абу Райҳон Беруний фан тарихида сонмас из қолдирган қомусий олимлардан бири. Унинг илмий асарлари инсониятнинг бебаҳо бойлиги бўлиб, ҳозирги замон фанининг тараққиётига улкан таъсир кўрсатиб юлмоқда.

АБУ НАСР ИРОҚ — математика ва астрономияга доир кўпгина асарлар муаллифи. Улардан бизгача тубандаги асарлари етиб келган: «Ал-Мажистий уш-шоҳий». Бу асар 999-1010 йилларда ёзилган ва Хоразмшоҳ Маъмун II га бағишланган. «Рисола фил-устурлоб» («Астролябия ҳақида рисола»), «Рисола фил-халли шубхатеи арадат фил-мақолат ис-солис ашара мин китоб ит-усул» («Усул китобининг 13 мақоласида юз берган шубҳани ҳал қилиш ҳақидаги рисола»), «Рисола фил-бараҳини аъмолий жадвал ит-тавқим ар-салаҳа илал Беруний» («Берунийга юборилган тавқим жадваллари амалларининг далиллари ҳақида рисола») каби асарлар ёзган. Абу Насрнинг математика ва астрономияга доир юқоридagi асарлари ўз замонасидаёқ фақат Хоразмда эмас, ҳатто бутун Шарқ давлатларида катта шухратга сазовор бўлган. Шу сабабли Абу Наср ўз даврида «Бахтлимуси соини», яъни иккинчи Птоломей деган юксак унвонга сазовор бўлган. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, математика тарихи билан шугулланган Шарқ ва Оврўпа олимлари Абу Наср асарларини чуқур ўрганиб, текис ва сферик учбурчаклар учун синуслар теоремасининг исботи математика тарихида биринчи марта хоразмлик олим Абу Наср Ироқ томонидан бажарилганини қайд қилдилар. Ҳақиқатан ҳам шундай эканлигини Ал-Беруний ва Насриддин Тусий (1201-

1274 й) ҳам тасдиқлаган эдилар. Дарҳақиқат ватандоши-
миз Берунийнинг содиқ устози, «Маъмур академия» си-
нинг таниқли олими жаҳон математикаси тарихида ҳақли
давишда текис ва сферик тригонометрия илмининг асосчи-
ларидан бири бўлган деб ҳисобланади.

Абу Насрнинг математика ва астрономия соҳасидаги хиз-
матлари уз замонасида яшаган олимлар, шунингдек ҳо-
зирги замон олимлари томонидан жуда юқори баҳоланган.
Бу ҳақда урта осийлик машҳур математик шоир ва файла-
суф Умар Хайёмнинг тубандаги сўзлари жуда характери-
лир. Математика фани билан шугулланадиган олимларнинг
энг улуғи Абу Наср Ироқдир».

ИБН СИНО жаҳон илм фани ва маданияти учун жуда
бор илмий меърос қолдирди. Олим фанинг турли соҳалари-
ни алоқадор 450 дан ортиқ рисолалар ёзган. Шулардан 242
таси бизгача етиб келган. Ибн Сино асарларининг 80 таси
философа ва тасаввуфга, 43 таси табobatга, 23 таси табнат
илимга 8 таси астрономия ва математикага қолганлари му-
сикга, ахлоқ мантиқ, адабиёт ва шеърятга бағишланган.
Олим ўз асарларида фанининг барча соҳаларида илгор ва
лиғи фикрлар билан чиқди. Айниқса унинг табobat ва фал-
сафа соҳасидаги хизматлари алоҳида аҳамиятга эга. Олим-
нинг асарлари араб тилида, айримлари форс тилида ёзилган.
Ибн Синонинг тиббиётга бағишланган 5 китобдан иборат
«Тиб қонунлари» асари ҳозирги Шарқ ва Ғарбда энг нодир
асарлардан ҳисобланади. Бу асар ҳозир узбек, рус ва бир
неча хорижий тилларга таржима қилинган.

«Тиб қонунлари» нинг биринчи китобидаги табobatнинг
назарин асослари ва амалий табobatнинг умумий масалалари
ҳақида сўз юритилади. Иккинчи китобида эса ўша давр та-
бobatiда қўлланилган дори-дармонлар ҳақида маълумот бе-
ради. Шу китобдан ўсимлик, ҳайвон ва маъданлардан олин-
ган 800 дан зиёд дори-дармонлар, уларнинг таърифи, даво-
лаш хусусияти ва қўлланиш усуллари кўрсатилади. Учинчи
китобда инсон танасидаги жами аъзоларида учрайдиган кас-
салликлар ҳақида маълумот беради. Бу китоб хусусий пато-
логия ва терапия масалаларига бағишланган. Тўртинчи ки-
тоб киши аъзоларидаги умумий касалликларга—иситма, шиш
тошма, яра, синиш, чиқиш ва шикастланиш ҳақида маълумот
беради. Бешинчи китоб мураккаб таркибли дори-дармонларни

тайёрлаш ва улардан фойдаланиш масалаларига бағишлангандир. Олимнинг «Юрак дорилари» китоби юрак касалликларини ўрганиш ва даволаш масаласига бағишланган бўлиб, бу асар то XIX асргача Шарқ табиблари қўлида энг муҳим қўлланма назифасини бажарган.

Ибн Синонинг табобатга бағишлануан юқоридаги ва бошқа асарларидан кенинчалик Урта Осиё ва Шарқнинг машҳур табибларидан Ибн Ҳазла (ваф. 1100), Ибн Бойтар (ваф. 1248 й), Хўжа Зайн ал-Аттор (XIV), Ҳокимий (XV аср), Нафиз ибн Аваз Кермоний (XV аср) Ҳалоладдин Муҳаммад Оқ-Сарони (XIX аср), Муҳаммад Солих Бухорий (XIX аср), Насриддин Ҳазораспий ва бошқалар самарали фойдаланиб келганлар.

Ибн Синонинг инсон аъзоларида юз берадиган турли касалликларни аниқлаш, уларни даволаш усуллари, дори-дармонлар тайёрлаш ҳамда улардан фойдаланиш усуллари, касаллиқнинг олдини олишнинг профилактик чоралари ҳақидаги илмий ва амалий аҳамиятга эга фикрлари нафақат Шарқда шунингдек, жаҳон медицинаси соҳасида ҳозир ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келаяпти. Бошқача айтганда, «Мамъун академия»сининг таниқли қомусий олими Ибн Сино табобат илми билан боғлиқ ҳолда анатомия, руҳият, доришunosлик, терапия, жарроҳлик, диагностика, гигиена каби илмлар соҳасида ҳам бир қанча янги кашфиётлар яратди ва уларни янги босқичга кўтарди.

Ибн Синонинг тиб илмида назарий билимлар амалиёт билан узвий алоқада бўлмоғи ва бир-бирига асосланмоғи зарур, акс ҳолда табобат ривож топмайди ва ўз мақсадига эриша олмайди, деган фикри ҳозир ҳам аҳамиятини йўқотгани йўқ. Олим инсон саломатлигини таъминлашда экологик муҳитни катта аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади. Табиий муҳитни ифлосланиши туфайли сув ва ҳаво орқали тарқаладиган кўзга чалинмайдиган микроблар турли юқумли касалликларнинг келиб чиқишининг асосий сабабчиси ҳақидаги фикри фанда катта кашфиёт эди. Бу оврўпалик олим Пастердан 8 аср олдин олга сурилган янги кашфиётдир. Ибн Сино касалликларини олдини олиш ҳақида ҳам муҳим илмий, амалий тавсифлар берди.

Умуман айтганда, Ибн Сино ўз ихтиролари билан жаҳон медицина фани тараққиётига жуда катта ҳисса қўшган қомусий олимлардандир. Унинг «Тиб қонунлари» асари шифокорлар қўлида ҳозирда ҳам муҳим қўлланмадир. Олимнинг бу асари фақат шарқдагина эмас, ҳатто ХУШ асргача Ғарб мамлакатлари университетларида талабалар учун табобатдан ягона қўлланма бўлган. Булардан ташқари, Ибн Сино кимё минерология, астрономия, математика, биология, геология соҳасида ҳам янги-янги фикрларни олға сурди. Унинг тоғларнинг вужудга келиши, даврлар ўтиши билан ер юзасини ўзгартириб бориши, zilzilанинг сабаблари ҳақидаги фикрлари геология илмининг кейинчалик мустақил фан сифатида ривож топишида муҳим рол ўйнади.

Ибн Синонинг минерология илми соҳасида ҳам катта хизматлари бор. У минералларни 4 гуруҳга (тошлар, металллар, олтингугуртли ёнувчи жисмлар ва тузлар)га бўлган. Олимнинг минерологиянинг таснифи ҳамда уларнинг хусусиятлари ҳақидаги фикри фанда янгилик бўлиб, ундан ХУШ асргача фойдаланиб келинди.

Ибн Сино кимё фани, айниқса, органик кимё соҳасида ҳам янги фикрлар билан чиқиб, унинг бу соҳадаги хизматлари кейинги олимлар томонидан юқори баҳоланди. Булардан ташқари Ибн Сино астрономия, фалсафа, адабиёт, ҳуқуқшунослик соҳасида ҳам бой мерос қолдирди. У адабиёт соҳасида араб ва форс тилларида, гузал, мазмундор шеърлар ва рубоийлар ёзди. «Саломон ва Ибсол», «Юсуф қиссаси», «Қуш» ва бошқа қиссаларни ёзиб қолдирди. Ибн Сино асарларида мардлик, инсонпарварлик, меҳнатсеварлик ва ҳалоллик тарғиб этилди. Буюк қомусий олим Ибн Сино ўз асарлари билан ўз даврида ва ўзидан кейинги даврларда Шарқ ва Оврўпа давлатларининг фан ва маданият тараққиётига улкан ҳисса қўшди. Шу сабабли олим Шарқда ва Оврўпада «Шайх ур-райис», «Олимлар сардорӣ», «Табиблар подшоҳи» каби юксак фахрий унвонларга сазовор бўлди. Буюк олимнинг номи гарчи минг йилдан ортиқ давр ўтишига қарамай жаҳон халқлари томонидан ҳурмат билан эъзозланиб келинмоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, Хоразмнинг Маҳмуд Ғазнавий томонидан истило қилинганидан сўнг, Ғурганжадаги «Донишмандлар уйи»нинг фаолияти батамом тўхтаб қолгани

йуқ. Ана шу улуг даргоҳда ижод қилиб келган олимлар, шу жумладан хоразмлик алломалар ҳам Шарқнинг турли мамлакатларига — Хуросон, Эрон, Ироқ, Озарбайжон ва ғазнавийлар салтанатининг турли шаҳарларига кетиб, у ерларда оғир шароитда бўлсада ижодий фаолиятини давом эттирдилар. Бироқ XI аср охирига келиб, хоразмшоҳлар—Ануштегинлар давлати барпо этилгач (1097-1221 й), Хоразм ўзининг сиёсий ва илмий-маданий марказ сифатидаги аввалги мавқени яна қанча тиклаб олишга муваффақ бўлди. Бу ерда олимларнинг илмий-ижодий фаолияти учун яна зарур инқибиётлар тугилди.

Хоразмшоҳлар ўз саройи эшикларини маърифатпарвар кинилар, илм соҳиблари учун кенг очиб қўйдилар. Бу ерга Хоразмдангина эмас, шунингдек Мажороннаҳр, Хуросон ва Эроннинг бошқа шаҳарларидан келган буюк олимлар, табииётлар, шоиру ёзувчилар, бастакору ижрочилар тўпланди. Натижада хоразмшоҳлар саройи машҳур олимлар ҳамда санъат арбобларининг ўзига хос илмий-маърифий марказига айланди. Ана шу илмий-маърифий марказда академик Э. М. Бунятовнинг кўрсатишича, бир юзга яқин илм-фан, санъат ва адабиёт намойندалари фаолият кўрсатган. Улар табиий ва гуманитар фанлар бўйича, жумладан астрономия, математика, тарих, тил, адабиёт, мантиқ, фалсафа, ислом ҳуқуқшунослиги (фиқҳ), диншунослик, табobat, мусиқа ва бошқа фанлар соҳасида тадқиқот ишларини олиб борганлар. Дарҳақиқат улар ўзларининг ижодий ишлари билан X асрда ўтган «Маъмун академия»си бошлаб берган хайрли ишларни янги шароитда қайта тиклаб, Хоразмнинг шон-шухратини жаҳонга машҳур қилишга катта ҳисса қўшганлар. Хоразмшоҳлар ўз саройига тўпланган олимлар ва санъат арбоблари ижодига ҳар жиҳатдан ёрдам кўрсатдилар, уларга ҳомийлик қилдилар.

Ўша даврда хоразмшоҳлар саройидаги илмий-маърифий тўғаракнинг илм фан соҳасида ном таратган ҳамда Хоразмнинг ижтимоий-маданий тараққиётига улкан ҳисса қўшган олим ва давлат арбобларидан қуйидагиларни алоҳида кўрсатиш мумкин: тарихчи олимлардан Абул Ҳасан бин-Абу Али ибн Муҳаммад Ал-Хоразмий (ваф. 1141 й), Абу Муҳаммад Маҳмуд бин Арслон Ал-Хоразмий (1099—1172 й.) Ўлар томонидан ёзилган «Хоразм тарихи» асарлари бизгача етиб келмаган Ал-Ҳаким Али ибн Муҳаммад Ал-Қоний (1061—1151 й). Табobat илми ва амалиётида танилган олим. Унинг «Туркларнинг яхши

хислатлари ҳақида китоб». «Дониш ҳақида китоб» каби асарлари бор. Баҳоуддин Абу Муҳаммад Ҳаббур ал-Қиркий — фалсафа, астрономия, мантиқ, тарих соҳасида бир қанча асарлар ёзган. Олим Марвда туғилган ва таълим олган, 1141 йилдан то умрининг охиригача Гурганжда ижод қилган. Ал-Амид ал-Сайид ал-Имом Заїнаддин ал-Журжоний. У тиббиёт, астрономия, фалсафа ва бошқа фанлар соҳасида машҳур бўлган. Абул Ҳасан Али ибн Арроқ аз-Самнорий Ал-Хоразмий (ваф. 1143 й.). У тилшунослик, ҳуқуқшунослик соҳасида асарлар ёзган. Абул Ҳасан Али ибн Муҳаммад ал-Хоразмий (ваф. 1164 й.), тилшунослик, ахлоқ-одоб соҳасида машҳур эди. У аз-Замашариининг устози эди. Математика, астрономия, география ва табobat соҳасида етук олим Маҳмуд ибн Муҳаммад ал-Чоғминий (ваф. 1221 й.) Шаҳобиддин Хивакӣй (ваф. 1221 й.) — машҳур ҳуқуқшунос ва давлат арбоби. У Такаш ва Муҳаммад Хоразмшоҳнинг сиёсий ва ҳуқуқий масалаларда яқин маслаҳатчиси бўлган. Абу Иброҳим Исмоил ал-Журжоний (ваф. 1136 й.) қаламига мансуб «Захираи Хоразмшоҳ» номли асари бор. Бу асар 12 китобдан иборат ва у Хоразмшоҳ От-сияга бағишланган. Фахриддин Абу Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Умар ар-Розий «Жавони ал-улум» («Илмлар тўплами») асарининг муаллифи. Бу қомусий асар Хоразмшоҳ Такашга бағишланган. Булардан ташқари мусулмон оламининг илм-фан ва маданият тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшган, яна қўшган олимлар, шоирлар ва ислом тариқатининг Шарқда танилган алломалари хоразмшоҳлар даврида яшаб ижод қилганлар Шулардан шоир ва давлат арбоби Рашид Ватват (1114—1182 й.), шоир ва адабиётшунос Жамолиддин Муҳаммад ибн Абдар ал-Раззоқ Исфихоний, Камоладдин Исфихоний ва боз каларни кўрсатиш мумкин.

Хоразмшоҳлардан Такаш ва Аловуддин Муҳаммад замонида Гурганжда яшаб ижод қилган ислом фани, фалсафа, адабиёт ва шеърят соҳасида Хоразмда ва бутун мусулмон Шарқида машҳур бўлган алломалардан яна бири Аҳмад бинни Умар Абулжаноб Нажмиддин Ал-Қубро ал-Хивакӣй ал-Хоразмийдир (1145—1221 й.).

Нажмиддин Кубро Гурганжда, сунгра Миср, Эрон, Ироқда машҳур олимлар қўлида тарбия топган. Узи ҳам мусулмон Шарқида машҳур шайх ва олим сифатида танилган. Ислам таълимоти, адабиёт, ахлоқ-одоб, мантиқ ва бошқа илмларда ўша даврда унинг олдига чиқадиган олим бўлмаган. Нажмид-

дин Кубро ўз замонасида «Кубро» — улуғларнинг улуғи ҳақида «Шайх Валитарош», яъни валиларнинг яратган вали деган юксак унвонларга сазовор бўлган. Бизгача олимнинг араб форс тилларида ёзилган 10 га яқин асарлари етиб келган. Нажмиддин Кубро асарлари мусулмон мамлакатларида жуда машҳур ва маълум бўлган. «Кубровия» таълимоти тарғиблинади. Ислоҳ қадриятларини ўзида мужассамлаштирган фалсафий таълимот негизида инсоннинг улугворлиги, камолоти ва юксак ахлоқий поклиги масаласи ётади. Инсон юксак камолотга эришмоғи учун ўз руҳининг поклиги учун курашмоғи, иймон йўлида юрмоғи, кишини тубанликка элтувчи, унга офат келтирувчи ёмон иллатлардан-ноинсофликдан, дийдатсизликдан, шисқу фасотдан, нафс балосидан, мунофиқликдан сақланмоғи керак, деб таълим беради Нажмиддин Кубро.

1995 йилда мустақил Республикамиз ўзининг улуғ мутафаккири, олим, шоир ва миллий қаҳрамони Нажмиддин Кубро таваллудининг 850 йиллигини зўр ифтихор ва фахр билан кенг нишонлади.

Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Абу Наср Ироқ каби буюк алломалар ишhini давом эттирган олимлардан бири Абул Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий эди. Унинг тўлиқ исми Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад бўлиб, 1075 йилнинг 19 мартида (ҳижрий 465 й.) Хоразмнинг Замахшар қалъасида таваллуд топган. Замахшар (Намухшир) қалъаси харобалари Туркманистоннинг Тошҳовуз вилоятидаги Тахта тумани ҳудудида ҳозир ҳам мавжуд. Замахшарий ўз даврининг машҳур олими, тилшунослик, лугатшунослик, тарих, мантиқ, география, аруз, тафсир, ҳадис, фикҳ (ҳуқуқшунослик), илм ал-қироат соҳасида Шарқда ва Ғарбда жуда ном таратган олимлардандир. Аз-Замахшарий Ироқ олими доктор Фозил Солиҳ аз-Самаронининг аниқлашича, юқорида қайд этилган илмлар соҳасида 50 дан ортиқ илмий асарларни меърос қолдирган. Шулардан бизгача 30 га яқин асарлар етиб келган. Унинг асарлари араб тилида ёзилган, уларнинг қайта кўчирилган нусхалари жаҳоннинг кўп мамлакатлари кутубхоналарида сақланмоқда. Ватандошимиз буюк олим аз-Замахшарий ўз замонасидаёқ «Бутун дунё устози», «Араблар ва ажамлар устози», «Хоразм фахри», «Жаруллоҳ» — илмда худонинг яқин қўшниси каби фахрли унвонларга, ҳурмат-иззатларга сазовор бўлди. Аз-Замахшарийнинг ёшлик даври ва фаолияти ҳақида кам маълумотлар сақланиб қолинган. Олимнинг илмий меросини ўрға

иш ва нашр қилиш борасида араб мамлакатларида бирмунча ишлар қилинган. Бизда эса бу борадаги ишлар мустақиллик шарофати билан эндигина бошланди. Шарқшунос олимлари миздан У. Уватов ва А. Рустамовлар томонидан кейинги йилларда бир қатор илмий мақола ва асарлар олим ижодига бағишлаб нашр қилинди.

Аз-Замахшарийнинг ёшлик йиллари ўзи туғилиб ўсган Замахшар қалъасида ўтган. Унинг оиласи унчалик бадавлат бўлмаган, ўртача даражадаги оила бўлган. Олим бошланғич таълимни ўз уйида, отаси Умар бин Аҳмаддиндан олди. У киши ўз замонасининг саводхон ва маърифатпарвар кишиларидан бўлган. Кейинчалик Замахшарий Гурганждаги медресалардан бирида таълим олди. Гурганжда машҳур олим Абу Музар ибни Жарир Заббий Исфаҳоний Замахшарийга тил, адабиёт, фалсафа илмидан устозлик қилди. Шундан сўнг Бухорога келиб, бу ердаги медресаларда ўқиб таълим олишни давом эттирди. У замонасининг машҳур олимларидан Носир Хорисий, Абусаъд Законий ва Абулхаттоб ибн Абулботир сингари олимлардан араб тили, грамматика, мантиқ илмини ва ҳатто тил, санъатини мукаммал ўрганди. Бухорода ўқишни тугатгач, бир неча йил хоразмшохлар саройида котиблик хизматида ўқишни тугатгач, бир неча йил хоразмшохлар саройида котиблик хизматида бўлди. Лекин бу ерда эътибор топмагач, Марвга келиб салжуқийларнинг маърифатпарвар вазири Низом ул-мулк хизматида кирди. Лекин Замахшарий салжуқийлар хизматида ҳам узоқ бўлмади.

1118 йил оғир касалликка чалинган олим, дардидан тузалгач, энди сарой хизматидан воз кечиб, қолган умрини фақат илм-фанга ва шогирдлар етиштиришга бахшида этди. Замахшарий кўпгина шаҳар ва вилоятларда бўлди. Исфаҳон, Хуросон, Богдод, Ҳияозда бўлиб, шу ердаги машҳур олимлар билан учрашиб, улардан тарих, тилшунослик дугатшунослик илмларига адоир кўпгина билимларни ўрганди. Ўз билимларини бой этди. Шунингдек, Замахшарий бир оз вақт Богдодда яшади, ундан Маккага ўтиб, бу ерда 2 йилгача яшади. Макка амири ибн Ваҳҳос Замахшарийни яхши кутиб олди, унинг ижодий ишларига ҳар жиҳатдан ёрдам кўрсатди. Замахшарий арабларнинг тили, тарихи, адабиёти, урф-одати, илм-фани ва маданиятини чуқур ўрганди. Айниқса, ислом дини, Қуръони Карим ва ҳадис юзасидан тадқиқот ишларини олиб борди. Шундан сўнг Замахшарий ўз ватанини қумсаб, яна Хоразмга қайтади.

Хоразмишох Мухаммад ибн Ануштагин ва Отсиз олимга катта эътибор ана шу хоразмишохларга бағишланган эди. Аммо шунга қарамай, илмий ишларини давом эттириш мақсадида яна Арабистонга, Маккага қайтди ва 3 йил мобайнида шу ерда яшади. Маккада амир Ибн Вахҳос ҳомийлигида ўзининг машҳур асари Қуръони Карим тафсирига бағишланган «Ал-Кашшоф»ни ёзиб тугаллади. Ўғодда ҳам бўлиб, бир неча марта бу ердаги олимлар суҳбатида иштирок этди. Уч йилдан сўнг яна Хоразмга қайтиб келади. 3-замонанинг забардас, фидойи олими Абул Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий 1144 йили Ғурганида вафот этади.

Замахшарийдан бизга тил билими, лугат, тарих, география, этнография, фалсафа, ахлоқ-одоб ва бошқа масалаларга бағишланган 30га яқин асарлар етиб келди. Улар жаҳон илм-фани ва маданияти тараққиётига қўшилган бебаҳо ҳиссадир. Шулардан «Ал Кустоз фил-аруз» («Аруз ўлчови»), «Насойих ул-кибор» («Улуғлар насихати»), «Асос ул-балог» («Сўззмоллик асослари»), «Ал Кашшоф» («Аён этувчи»), Қуръони Карим тафсири ҳамда олимнинг шеърлар девони бизгача етиб келди. Бу асарлар тил тарихи, шеърнат назарияси, фалсафий қарашлар, адабий-эстетик қарашларни ўрганишда ҳозир ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Олимнинг «Муқаддиматул-адаб» («Нафис адабиёт муқаддимаси») ва ал-Муфасссал» номли асарлари араб тили грамматикаси, араб-турк тили, мўғул-турк тиллари лугати масалаларига бағишланган. Замахшарийнинг Қуръони Карим тафсирига бағишланган «Ал Кошшоф» номли асари ҳозирда ҳам араб мамлакатларида мусулмон руҳонийлари қўлида асосий қўлланмадир. Қоҳирадаги диний дорилфунун талабалари аса ушбу асардан дарслик сифатида фойдаланиб келмоқдалар.

Ўз замонасида, шунингдек, ҳозирги кунда ҳам буюк олим аз-Замахшарийнинг илмий хизматлари Шарқ ва Ғарб олимлари томонидан юқори баҳоланди. Масалан, машҳур тарихчи Ибн ал-Кифтий бу ҳақда «Худо раҳмат қилгур аз-Замахшарий илм ул-адаб, нахв ва лугат бобида ўзгаларга мисол бўладиган ал-лома эди», деган. Машҳур олим ибн Халликон: «Аз-Замахшарий тафсир, ҳадис, нахв, лугат ва илм ул-баён бўйича буюк имомдир. Ҳеч бир муболағасиз мазкур илмларда у ўз даврининг яғонаси, кўпдан кўп асарларининг муаллифи эди» деб баҳолади.

Араб тарихчиси Ёқут Ҳамовий (XIII аср) аса аз-Замахша-

рийини «Адиблар пешвоси» деб таърифлади. Буюк ўзбек мутафаккири Алишер Навоий ўзининг «Сабъи Сайёр» достонида Замахшарийга юқори баҳо берган эди.

Замахшарийнинг илмий ишлари ҳозирги замон араб олим-лариинг ҳам юксак ҳурматига сазовор бўлди. Улар бу ҳақда: «Агар шу кўса, чўлоқ бўлмаганида, араблар ўз тилларини билмас эдилар» деган объектив баҳони берганлар. Президентимиз Ислам Каримов халқ депутатлари Хоразм вилояти Кенгашининг 1999 йил 26 мартда навбатдан ташқир сессиясида яна бир араб мутафаккирининг аз-Замахшарий ҳақидаги сўзларини келтириб, шундай деди: «Оламдаги барча қишлоқлар жамланиб, Хоразмнинг биргина Замахшар қишлоғига фидо бўлса арзийди. Чунки бу қишлоқнинг йилдада бир марта дунёга келиши мумкин бўлган буюк аз-Замахшарийдек машҳур алломанинг ватанидир». Дарҳақиқат буюк олим, ватандошимиз аз-Замахшарийнинг илмий меъроси шу кунгача мусулмон оламида ўзининг қимматини йўқотгани йўқ. 1995 йили Республикамизда олим таваллудининг 920 йиллиги катта тантана билан нишонланди. Ҳозир вилоятимизда аз-Замахшарий номи билан аталувчи кутубхона, хиббоналар, боғлар ва ҳушорликлар бор.

Хоразмнинг фихри ҳисобланган юқоридаги олимлар ўз илмий кашфиётлари билан она-Ватан шухратини оширишга катта ҳисса қўшдилар.

Махмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Чағминий (ваф. 1221 й.) ана шу улуг сиймоларнинг пешқадамларидан эди. Чағминий илмий дунёқараши жуда бой олимлардан бўлиб, ўз даврида ва ундан кейин ҳам юқори баҳоланган кўпгина асарларни бизга меърос қолдирди. Ҳозиргача қомусий олим Чағминийнинг ҳаёт йили ва илмий меъроси етарли ўрганилмаган. Чағминий ҳақидаги дастлабки маълумотлар немис олимларидан Г. Зутер (1848—1922 й.), В. Рудольф (1816—1893 й.) А. Хохгейм (1840-1898 й.) ўзбек олимларидан академик Т. А. Қори-Пиёзай, рус олимларидан Б. Н. Беляев, асарлариди тилга олинади. Элдошимиз Хоразм давлат педагогика институтининг доценти Ҳ. С. Сиддиқов Чағминий ҳақида узоқ йиллар излашлар олиб бориб, олимнинг бир қанча ноҳир асарларини топишга мусаллас бўлди. Ана шу рисоаларини ўрганиб, «Чағминий ва унинг ўтмишдошлари» номли асар ёзиб қолдирди. (1976 й.). Юқоридаги дастлабки тадқиқотларга қараганда, Чағминий Гурганиж яқинидаги Чағмин кантида дунёга келган. У Гурганиж

ла 1221 йили вафот этган Бошлангич билимни ўз қишлоғида олиб, кейинчалик Гурганж мадрасасида ўқишни давом эттирган. У ўшликдан математика, астрономия, география ва табиат фанларини қизиқиб ўрганган. Араб, форс, юнон тилларини пухта эгаллаб, ўзидан олдин утган Птоломей, Платон, Евклид, Беруний, Абу Наср Ироқ асарларини чуқур мутолаа қилган. Олимларнинг асарлари Чагминийнинг етук олим бўлиб шаклланишига ижобий таъсир кўрсатган.

Чагминий табиий фанлар соҳасида кўп қимматли асарлар ёзиб қолдирган бўлса-да, шулардан бизгача бир нечаси етиб келган. Астрономияга доир «Мулаҳҳас фи ҳаи атил восита» яъни «Астрономия ҳақида қисқача рисола», математикага доир «Ал-Мулаҳҳас», «Тўққизтиклар арифметикаси», «Меърос тақсим қилинидаги усулларга шарҳ» кэби тиббиётга доир «Қувват» деб номланган асарлари бизгача етиб келган. Чагминийнинг ача шу асарларнинг кўчирма нусхалари Ўзбекистон Республикасининг Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондидан ташқари Москва, Миср, Туркия, Озарбайжон, АҚШ (Принстон университети), Германия, Англия, Франция, Жазоир давлатларининг миллий кутубхоналарида ҳам сақланмоқда.

Шундан кўриниб турибдики, Чагминийнинг илмий меъроси нафақат Шарқда, Ғарбий Оврупа давлатларида ҳам илмий жамоатчилик орасида қизиқиш катта бўлган. Чагминий асарларида ўзидан олдин утган Юнон, Шарқ, Урта Осиё ва Хоразм олимларидан — Менелий, Теодасий, Евклид, Собит ибн Қурра, Абу Наср ибн Ироқ, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Муҳаммад ал-Хорезмий, Котиб Хоразмий кэби олимларнинг астрономия, математика, география, тригонометрия, тиббиётга доир илмий ривожлантириш билан, уларни янги гоёлар ва кашфиётлар билан бойитди. Чагминийнинг илгор гоёлари билан тута ноёб асарлари фақат Хоразмда, шунингдек Самарқандда XV асрда Улугбек раҳномалик қилган астрономия мактабининг шаклланишига ҳам ижобий таъсир кўрсатди. Бунини Улугбек мактабининг етук олимлари томонидан Чагминий асарларига ёзган шарҳларидан ҳам аниқ кўриш мумкин. Ана шундан шарҳлар Улугбекининг устози Қозизода Румий (1412 й.), Улугбекининг шогирди, истеъдодли олим Али ибн Муҳаммад Қўшчи (1474 й. вафот этган), унинг шогирди Ҳожи Муҳаммад Астрободий томонидан ёзилган.

Демак Улугбек астрономия мактабининг кўпгина олимла-

ри Чагминий илмий меъросидан баҳраманд бўлиш билан, унинг ўлмас гояларини бойитди ва ривожлантирди. Чагминийнинг математика «Ал-мулаҳҳас» номли асари уч бўлимдан иборат бўлсада, унинг дастлабки икки бўлими бизгача етиб келмаган. Қўлзманинг учинчи бўлими эса 70 ыарақдан иборат. Чагминий асарида параллел тизиклар, сферик учбурчаклардаги бурчаклар ҳақидаги масалалар, сонлар ва уларнинг сферик тригонометрияда татбиқ қилиш масалалари, шунингдек ясси тўлиқ тўрттомонлик ва уларнинг турлари текширилади. Чагминийнинг ушбу асарида Искандарий математика астрономия мактабининг машҳур воячиларидан Менелай (ми.т. 80 йил) «Сферикаси» ва Абу Наср ибн Ироқнинг бу соҳага доир асарларини чуқур урганиб, таҳлил қилиб улардаги ҳар бир масалага танқидий ёндашган. Чагминий ўзининг сферик тригонометрияга бағишлаб ёзган ушбу асарида ясси тўла тўрт томонликдан сферик тўла тўрт томонликка ўтиш учун унинг томонларини айлана ёйлар билан алмаштирилиш лозимлигини айтади. Шундай қилиб, Чагминий ҳар бир тўла сферик тўрт томонлик битта тўрт бурчаклик ва иккита сферик учбурчаклардан иборат эканлигини кўрсатди.

Чагминийнинг астрономияга доир рисолаи ўз замондоилари ҳамда Птоломейнинг асарларини чуқур урганиш, шунингдек қўбиш, Ой ва бошқа планеталар устида узоқ кузатиш натижасида яратилди. Олимнинг «Астрономия ҳақида қисқача рисола» асари фалокийёт илмига ихлосманд кишилар учун қўлланма сифатида ёзилган. Асарда астрономик маълумотлар усталик билан гуруҳларга бўлинган. Шу сабабли маълумотлар усталик билан гуруҳларга бўлинган. Улар дунда ва аниқ ифодалар билан тушунтирилиб берилган. Шу сабабли Чагминийнинг ушбу асари фалокийёт илми мутахассислари орасида жуда катта қизиқиш уйғотган.

Олимнинг «Астрономия ҳақида қисқача рисола» асари иккинчи қисмидан ва иккита бўлимдан иборат. Кириш қисмида осмон жисмлари классификациясининг умумий ҳолати баён этилади. Биринчи бўлим 5 бобдан иборат бўлиб, унда сфераларнинг кўринишлари, ҳаракати ҳақида, айланалар ҳақида, турли ёшлар ҳақида ва ниҳоят юлдузлар ҳаракати ҳақида масалалар баён этилган. Асарнинг иккинчи бўлими Ер ҳақидаги масалаларнинг таҳлиliga бағишланган бўлиб у 3 бобга ажралган. Улар ернинг аҳоли яшайдиган қисми.

ушнинг кенглиги ва узунликлари, уларнинг иқлимларга бўлиниши; экваторда жойлашган ерларнинг хараakterли хусусиятлари ва бошқа масалалар ҳақида гапиритди.

Чагминий асарида жисмларнинг умумий бўлиниши, ернинг аҳоли яшайдиган қисмини етти булакка ёки иқлимга анъралиши; қудш, ой сфераси, Меркурий, Венера, Марс, Юпитер, Сатурн ва бошқа юлдузларнинг сфералари ҳамда фасллар ҳақидаги фикрлари ҳозирги эъмон астрономиясининг шу соҳадаги хулосаларига жуда яқин туради. Чагминийнинг тиббиётга бағишланган «Қонунча» деб номланган рисоласида инсон анатомияси ва физиологияси ҳақида, диагностика, терапия, жарроҳлик, доришунослик ҳамда касалликнинг олдини олиш профилактикаси масалалари баён қилинган. Биланбарин ушбу рисола тиббиётнинг илмий масалалари амалий тадбирлари билан ўзаро узвий муштаракликда баён этилганлиги учун ҳам алоҳида қимматга эга. Зеро, асарда инсон саломатлигини таъминлашда профилактик тадбирлар, айниқса, жисмоний тарбия, соғлом экологик муҳит, мусавффо ҳаётув ва сайёҳатлар энг муҳим омиллардан, деб кўрсатилади. Шунинг учун ҳам Чагминийнинг «Қонунча» рисоласи ўз вақтида тажрибали тиббиёт олимларини эътиборини ўзига жалб қилди ҳамда уларнинг юксак баҳоларига муяссар бўлди. Ҳиндистоннинг машҳур тиббиёт олими Жони Муҳаммад Акбар Арзобий ўзининг «Юрак қувончи» (1780 й), номли асарида ушбу рисола ҳақида шундай деган эди: «Мен тиббиётга доир жуда кўп китобларни ўқиб чиққанман. Шунлар ичида Чагминийнинг «Қонунча» асари менда алоҳида қизиқиш уйғотди. Дўстларим мендан ушбу рисолага шарҳ ёзишнинг илтимос қилдила. Мен уларнинг илтимосини, фойдадан холи бўлмаса кетак, деган умидда бажо келтирдим. «Қонунча»га баған шарҳимни «Муфтирахил» қўлуб» номи билан тайёрладим».

Шундай қилб Махмуд ибн Муҳаммад ибн Умар ал-Чагминий ва он фани тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшган қомусий олимлардан бири ҳисобланади.

Ушбу даврда хоразмшоҳлар саройида тиббиёт илми билан шугулланган машҳур олимлар ҳам бўлган. Ана шундай табиб-олимлардан бири Абу Иброҳим Исмоил ибн Ҳасан ал-Ҳасаниний ал-Журжоний (1045—1137 й.) эди. У 1045 йилда Эроннинг Исфаҳон шаҳрида, баъзи маълумотларга қараганда,

Журжонда тугилган. Журжоний 1111 йилда Гурганжга кўчиб келган. хоразмшохлар саройида табиб-шифокор вазифасида ишлаган. Ўз замонасидаёқ у Шарқда машҳур олим сифатида танилган. Умрининг охиригача Гурганжда яшаган. Тиббиётга доир кўпгина асарлар ёзиб қолдирган. Олим Ибн Синонинг ёзига устод деб ҳисоблаган. Ўз асарларида Ибн Синонинг илмий ғояларини ўз билими ва тажрибаси асосида янада бойитди. Исмоил ал-Журжонийнинг «Заҳиран Хоразмшоҳий» деб номланган тиббиётга бағишланган жуда катта ҳажмдаги асари бор. Ушбу асар Гурганжда ёзилган ва Хоразм ҳукм дори Абулфатҳ ал-Арслон Хоразмшоҳга бағишланган.

Бундан ташқари, форсча ёзилган тиббиётга оид «Агрози тиббия» («Табибликнинг мақсади»), «Ал Мабоҳис ал-Алоия» («Тиббиётга доир мунозаралар») ва бошқа рисолалар ҳам ал-Журжоний қаламига мансубдир. Яна олимнинг араб тилида ёзилган асарлари борлиги ҳам маълум. «Заҳиран Хоразмшоҳий» асари сўз боши ва 9 бобдан иборат. Муаллиф асарнинг сўз бошида Хоразмнинг ўша даврдаги табиий-иқлим шароити, табиат билан инсоннинг ўзаро муносабатлари, экологик муҳитнинг инсон соғлиғига таъсири ҳақида илмий асосланган фикрларни билдириб кетади. Ал-Журжоний ушбу асарни ёзган экан, Хоразмда санитария аҳволини яхшилашни, аҳолига тиббий хизмат кўрсатишни жонлантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Исмоил ал-Журжонийнинг ушбу рисоласи фақат мутахассислар учун эмас, саводли оддий кишиларнинг фойдаланишини ҳисобга олиб, оддий ва содда тилда форсча ёзилган. Шундан кўринадики, ал-Журжоний биринчи навбатда Хоразмнинг оддий фуқароларини турмуш таъзини яхшилашни, уларнинг медицина маданиятини оширишни мақсад қилганини.

«Заҳиран Хоразмшоҳий» асарининг 1-2 бобида тиббиётнинг, унинг аҳамияти, киши организмнинг анатомияси, инсон танасидаги ҳар бир органнинг функцияси, касалланиш, касалликни аниқлаш усуллари ҳақида гап боради. 3-5 бобларда касалликни олдини олиш чоралари, атроф-муҳитни мусоффолигини сақлаш, касалликни аниқлаш, тутқаноқ касали, унинг белгилари, даволаш усуллари ва бошқа масалалар бор. Кистобнинг қолган бобларидан оғирлиқларнинг турлари, уларни даволаш усуллари, чиқиш, синиш, турли яралар ҳамда уларни даволаш, заҳарланишга қарши чора-тадбирлар ҳақида на-

зарий ва амалий маълумотлар берилади. Кейинчалик Исмоил Ҳуржоний «Қарабодийнинг Заҳиран Хоразмшоҳий» асарини тайёрлаган. Бу асар олимнинг «Заҳиран Хоразмшоҳий» асарига 10 боб сифатида тайёрланиб, унда содда ва мураккаб дорилар ҳақида гап боради.

«Заҳиран Хоразмшоҳий» Шарқ мамлакатларида жуда кенг тарқалган. Ушбу асарнинг XVII—XIX асрларда кўчирилган қўлёзма нусхалардан 12 таси ҳозир Ўзбекистон Республикасининг Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Ушбу китобнинг XVIII асрда ўзбек тилига қисқартиб таъжизма қилинган (72 ыарақ) нусхаси ҳам ушбу институтнинг қўлёзмалар фондида мавжуд. Шунини таъкидлаш лозимки, Исмоил Ҳуржоний асарлари Шарқ мамлакатларида ҳозирги пайтда ҳам тиббиёт мутахассислари учун муҳим қўлланма бўлиб хизмат қилмоқда. Олимнинг бой илмий меъроси Шарқ ва Ғарб олимлари томонидан эндигина ўрганила бошланди. 1965 йилда Тохронда «Заҳиран Хоразмшоҳий» асарининг биринчи жилди нашр қилинди.

Шундай қилиб IX—XIII асарларда Хоразм дийони фан ва маданият соҳасида жаҳонга машҳур бўлган ўйлаб-юзлаб алломаларни етказиб берди. Улар ўз ижодлари билан жаҳон илм фани ва маданияти тарихида ҳақли равишда муносиб ўринни эгаллаб келмоқда.

5. ХОРАЗМДА МАЪМУН АКАДЕМИЯСИНING ҚАНТАДАН ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ

Хоразм меҳнаткашлари ҳали яқиндагина бир-бирига алоқадор иккита тарихий воқеанинг гувоҳи бўлдилар. Жаҳон маданияти дурдонаси саналмиш Хива шаҳри ўзининг 2500 йиллик тўйини кенг нишонлади. Шу унутилмас воқеадан бир неча кун кейин, Республикамиз Президенти Н. Қаримовнинг илҳами билан «Хоразмда Маълум академиясини қантатадан ташкил этиш тўғрисида» махсус фармони эълон қилинди. Зеро бу иккала воқеа Хоразм тарихида янги саҳифа очган унутилмас воқеалардан ҳисобланади.

Шунини таъкидлаш лозимки, мумтоз шаҳар Хиванинг 2500 йиллик тўйининг жаҳон миқёсида нишонланиши, шунингдек Президентимиз томонидан эълон қилинган юқоридаси тарихий фармон тасодифан ўз ўзидан юз берган воқеалар эмас.

Зеро Хоразм диёри ва унинг қадимий пойтахти Хива шаҳридаги кўк-яшил кошнлар билан безатилган меъморий ёдгорликлар—саройлар, карвонсаройлар, бозор расталари, масжиду мадрасалар ва мақбаралар умуман ўтмишдан бизгача меърос бўлиб сақланиб келган осару ориқалар ота-боболаримиз буюк даҳосидан, маънавий бойлигимиз қудратидан гувоҳлик берувчи ёдгорликлардир. Президентимиз И. Каримов ўзининг юбилей тантанасида сўзлаган нутқида, «Хива—гузал диёримизнинг гавҳари, халқимиз санъати ва бунёдкорлиги тимсоли, маданий ва маънавий анъаналаримизнинг абадийлигини ўзида мужассам этган бир мўъжизадир» деган эди. Дарҳақиқат Хоразмнинг қадимий пойтахт шаҳарларидан Хива, Урганч (Кўҳна Урганч) нафақат Ўрта Осиёда, балки бутун мусулмон Шарқида энг йирик марказлардан бири бўлиб келди. Ана шу мумтоз шаҳарлардаги илм масканларида таълим олган алломалар ватанимиз тарихида ёрқин из қолдирганлар. Улар ўз ижодлари билан халқимизнинг юксак маънавий қудратини ва салоҳиятини бутун жаҳонга намойиш этдилар.

Ана шу муқаддас шаҳарларда етишиб чиққан ал-Хоразмий, ал-Беруний, аз-Замахшарий, Чағминий, Мунис, Огаҳий каби ўнлаб-юзлаб даҳолар бутун башариятга бой маданий меърос қолдириб, ҳурмат ва эҳтиромга сазовор бўлдилар. Халқаро ЮНЕСКО ташкилоти шуни ҳисобга олиб, Хиванинг Илон қалъаси мажмуасини очик музей шаҳри, деб эълон қилиб, уни 1990 йилда ўз тасарруфига олди. ЮНЕСКО ташкилоти 1995 йил ёзида азиятчи шаҳар Хиванинг 2500 йиллик тўйини жаҳон миқёсида нишонлаш ҳақида қарор қабул қилди. Худди шу асосда ўша йили Республика Вазирлар Маҳкамасининг «Хива шаҳрининг 2500 йиллик юбилейга тайёргарлик куриш ва уни ўтказиш туғрисида»ги қарори ҳам эълон қилинди. Шу муносабат билан вилоятимизнинг барча шаҳар ва туманларида, айниқса, Хивада юбилейга тайёргарлик ишлари қизитиб юборилди. Кенг кўламда ободонлаштириш ва таъмирлаш ишлари олиб борилди. Ҳукумат томонидан жуда катта миқдорда маблағ ажратилди. Ана шу хайрли ишда фуқаролар, ишлаб чиқариш корхоналари ва жамоа ҳўжаликлари ҳам фаол иштирок этдилар. Ҳамма жойда ватанпарварлик ташаббуси авж олганлигининг гувоҳи бўлди. Хивада тарихий обидаларни таъмирлашда тажрибали мутахассислар, ота-боболаримизнинг бетақ-

роф ноёб касб-ҳунарини авайлаб давом эттириб келаётган энг яхши меъморлар, қурувчилар, ўймакору наққошлар, қошинқору-ганчқорлар иштирок этиб, уз ҳунарларини кўрсатдилар.

Шаҳар атрофларида аҳолининг дам оладиган оромгоҳлари ҳиёбонлар, мевазор боғлар барпо этилди. Жумладан Хивада Феруз боғи, Урганчининг шимолий-ғарбий томонида ал-Хоразмий, ал-Беруний оромгоҳлари ва боғларига асос солинди. Юбилей арафасида Шовот ва Қушқупис туманларида Юсуф Ҳамадоний ва аз-Замахшарий зиёратгоҳлари фойдаланишга топширилди.

Шу билан бирга бу муқаддас диёрда таваллуд топган ва Хоразмни жаҳонга танитган буюк алломалар—шоир ва давлат арбоби Муҳаммад Раҳимхон (Феруз), тилшунос ва ҳадисшунос олим аз-Замахшарий, файласуф шоир ва миллий қаҳрамон Нажмиддин Куброларининг таваллуд топган кунлари кенг нишонланди, уларнинг муқаддас номлари абадийлаштирилди.

Буларнинг барчаси Республикамиз ва вилоятимизда миллий қадриятларимизнинг тиклаш ва ривожлантириш соҳасидаги дастлабки қадамлардир. Ўзининг минг йиллик тарихи, бой маданияти ва анъаналари ҳамда бетакрор меъморий ёдгорликлари билан жаҳонга танилган диёримиз Хоразм ва Хивага ҳурмат ва эҳтиром рамзидир. Шу жиҳатдан ҳорижлик меҳмонлаарининг Хоразм ва Хива ҳақида айтган тубандаги илиқ сўзлари алоҳида эътиборга лойиқдир. Жумладан ЮНЕСКО бош директори Ф. Майор бу ҳақда шундай деганди: «Вухоро ва Хива минг йиллар муқаддам умуминсоний, маънавий меъросини бойитган улкан марказ бўлган. Бу шаҳарлардан жаҳон цивилизациясига бебаҳо ҳисса қўшган буюк алломалар етишиб чиқди». Америкалик олим Артур Рейтам бу ҳақда «Хива—бу очик осмон тагидаги музей. Мен дунё сарҳадларини кезиб юриб, унга тенг келадиган музейни кўрган эмасман», деган. Германиялик олим Вольфганг Шлотман Хивада бўлганида бу ердаги осмонлар меъморий обидаларини томоша қилиб, ниҳоятда ҳайратланиб, ушбу сўзларни ёзиб қолдирган: «Хива—ажойиб шаҳар. Унга таширф буюрганлар бир-бирига тутаниб кетган ёдгорликлар мажмуини кўриб, ўзини эртақлар диёрида юргандек ҳис қилади. Мен тилшунос олим сифатида бу ердаги ҳар бир устун, ҳар бир

тош йулбошчининг изоҳларисиз ҳам ўтмишдан ҳикоялар ай-тиб беришига ишонаман».

1997 йил 20 октябрда Хива шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган юбилей тантаналари бўлиб ўтди. Тўй тантана-сида Республикамизнинг барча вилоятларидан меҳмонлар иш-тирок этди. Шунингдек, тўйда 50 дан ортиқ хорижий дав-латлардан келган давлат арбоблари, влчихона вакиллари, олимлар, ёзувчилар ва дин арбоблари ҳам қатнашдилар.

Юбилей кечаси Президентимиз Исроҳ Абдуганиевич Ка-римов меҳмонларга қарата табрик нутқи сузлади.

Кўрбошимиз нутқида Кўҳна Хоразм ва Хиванинг Ўрта-Осиё, Шарқ мамлакатлари ва умуман жаҳон тарихида, илм-фан ва маданий тараққиётида муҳим рол ўйнаганлиги ало-ҳида қайд этилди. Ўзбек давлатчилигининг асоси, энг қи-дирми ёзув маданияти, илм-фан ва меъморий санъат негиз-и.—қадимги динлардан эрдуштийлик дини ва унинг му-қаддас, «Авесто» китоби худди шу муқаддас дийрда—Хо-размда яратилди, деб таъкидланади.

Президентимиз ўз нутқини «Хиванинг тўйи ёш авлод қал-бида ўзлигини англаш, бебаҳо меъросимизга ворислик, халқ яратувчилиқ даҳосига ҳурмат, бунёдкорлик ишларига рағбат туйғуларини уйғотади. Хиванинг тўйи халқимизнинг ўз ўтмишига, миллий маданиятига самимий иззат эҳтиромни янада кучайтиради», деган самимий сўзлар билан якунлади.

Юбилей кунларида Бухоро ва Хива шаҳарларида «Инсо-ниятнинг илмий ва маданий меъроси-учинчи минг йилликка» мавзуда халқаро симпозиум ва «Хиванинг жаҳон тарихида-ги ўрни» мавзuidaги халқаро конференция ўз ишини давом эттирди. Симпозиум ва илмий конференция ишида ЮНЕСКО вакили Борри Лейн иштирок этди, шунингдек, ушбу анжун-манда АҚШ, Франция, Германия, Греция, Миср, Россия, Ҳиндистон, Эрон, Туркия, Ироқ, Покистондан келган олимлар ҳамда кўпгина жамоат ташкилотлари вакиллари қатнашди-лар. Улар Хоразм ва Хива тарихи, илм-фан ва маданияти-га доир мавзуларда маърузалар қилдилар. Симпозиум ва конференция материаллари алоҳида илмий тўплам қилиб, ўзбек, рус ва инглиз тилларида кўп нусхада нашр қилин-ди. Шунингдек, юбилей муносабати билан «Хива» ўлкашу-нослик илмий-адабий журнаlining 6-7-сонинг ҳам бир қанча илмий мақола ва рангдор суратлар билан кўп нусхада нашр этилиб тарқатилди. Хуллас, жаҳон маданиятининг энг қи-ди-

мий бешикларидан ҳисобланган Хива шаҳрининг тўйи Хоразм тарихида унутилмас воқеалардан бири бўлди.

Мумтоз шаҳар Хиванинг 2500 йиллик юбилейи кунларида Хоразм меҳнаткашлари яна бир қувончли воқеанинг гувоҳи бўлдилар. 1997 йил 11 ноябрида Республикамиз Президентини Ислам Каримовнинг имзоси билан «Хоразм Маъмун академиясини қайтадан ташкил этиш тўғрисида»ги фармони эълон қилинди.

Ана шу тарихий фармонга мувофиқ, бундан деярлик минг йил аввал фаолият курсатган ва довруғи жаҳонга таралган Маъмун академияси Хивада қайтадан ташкил этилди. Ҳукуматимизнинг ушбу фармони нафақат Хоразмда, балки, бутун республикамиз фуқаролари ва жамоатчилиги томонидан зўр қониқиш билан кутиб олинди. Аввало бу тарихий воқеа Республикамизда миллий қадриятларни қайта тиклашга нақадар катта эътибор бераётганлигини яна бир марта тасдиқлади. Шунингдек бу тadbир хоразмлик буюк алломалар руҳига халқимизнинг чексиз садоқат ва ҳурмат ифодаси ҳам ҳисобланади. Ислам Каримов ўзининг Хивада сузлаган нутқида, «бундан минг йил муқаддам одамзод тарихидаги илк академиялардан бўлган Маъмун академияси Хоразм заминидан ташкил топгани билан ҳар қанча фахрлансак арзийди», деб таъкидлаган эди. Маъмун академиясининг қайта тикланиши билан Хоразм тарихи, илм-фани, маданияти, иқтисодий ва бошқа соҳаларни фундаментал тадқиқ қилиш имконияти вужудга келди.

Академиянинг Хоразмда иш бошлаб юбориши тасодифий ҳолат эмас эди, албатта. Мустақиллик шарофати билан Хоразмда университет барпо қилинди, марказий шаҳарлардан кўплаб олимлар таклиф қилинди, кучли илмий потенциал вужудга келди. Бир қатор илмий тадқиқот марказлари ва лабораториялар шаклланди. Айниқса ал-Хоразмий номли Урганч давлат университетидаги кафедралар ва лабораториялар вилоятнинг йirik илмий тадқиқот марказларига айланди.

Бундан ташқари, Хоразмда фундаментал илми тадқиқотлар учун жуда катта имкониятлар ва ечимини кутаётган муаммолар бор. Хоразмнинг ижтимоий-сиёсий воқеаларга бой ўтмиш тарихи, этнографияси, дини, адабиёти, мусиқаси, жаҳонга машҳур алломаларнинг фаолияти, уларнинг илмий меъроси, ижтимоий фалсафий қарашлари, меъморий қурилиш

лар, қишлоқ хўжалиги ва суғорилиш тарихи ва бошқа бир қатор муаммолар етарлича ўрганилган эмас. Тадқиқ қилинган асосий масалалар ва нашр этилган асарлар собиқ Иттифоқ давридаги сиёсий, партиявийлик мафкураси нуқтаи назардан яратилганлиги сабабли ҳам ҳозирги давр талабига жавоб беролмайди. Шунинг ҳисобга олиб Президентимиз фармонида Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг минтақавий бўлими ҳисобланган Хоразм Маъмуи академияси олдига «Ўтмишда илм-фан соҳасида тўплаган бон таҷриба ва анъаналарни қайта тиклаш ва ривожлантириш, бу ишга кўпинча ёш истеъдодли олимларни жалб қилиш» масаласи энг долзарб вазифалардан қилиб қўйилди.

Академия олимлари ўзларининг асосий эътиборини Хоразм тарихи, археологияси, фалсафаси, тил ва адабиёти, халқ оғзаки ижодиёти, биология ва биотехнология масалаларига қаратмоғи керак, деб кўрсатилди фармонда. Академия олимлари, шу билан бирга, фан соҳасида эришилган ютуқларини амалиётга татбиқ қилиш вазифаси билан шугулланмадилар. Хоразм Маъмуи академиясининг фаолияти фақат шу билан чекланиб қолмайди. Булардан ташқари, академия истеъдодли ёшлардан илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлашга ҳам алоҳида эътибор беради. Шу билан у Республика ҳукуматининг кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишга ҳам ердам беради. Ана шу муқаддас Хоразм Маъмуи академияси қошида 3 та бўлим: тарих, археология ва фалсафа, тил ва адабиёт, биология ва биотехнология бўлимлари ташкил этилди.

Маълумки, Хоразм воҳаси, хусусан, Амударёнинг ҳар икки қисмида антик ва урта асрларга тааллуқли мадҳар ва қалъа қолдиқларига жуда бой. Уларнинг кўпи даштларда, қум барханлари остида яшириниб ётибди. Амунинг ўнг соҳилидаги ана шу тарихий ёдгорликларнинг аксар қисми 1937—1970 йилларда академик С. П. Толстов Я. Гуломов раҳбарлигидаги археологик экспедиция томонидан ўрганилди. Ўнлаб ноёб асарлар нашр этилди. Антик Хоразм цивилизацияси кашф этилди. Аммо Амунинг чап соҳили, ҳозирги Хоразм вилоятидаги қадимги Хива, Ҳазорасп, Қолажиқ, Олматиган, Ваянган қалъа, Садвар каби ўнлаб тарихий ёдгорликлар борки, улар ўз тадқиқотчиларини кутиб ётибди. Уларни археологик жиҳатдан ўрганиш Хоразм тарихини янги саҳифалар билан бойитади.

Маълумки, Хоразм Президентимиз И. Каримов таъкидлагандек, ўзбек давлатчилигининг пойдевори қўйилган қўхна диёрлардан бири. Бу ерда милoddан аввалги XVIII аср бошларида тарихда «Катта Хоразм» номи билан машҳур бўлган конфедрация усулида бошқарилган дастлабки улкан, марказлашган қудратли давлат ташкил топган. Ана шу давлатнинг Ўрта Осиё, умуман, қадимги Шарқ тарихидаги ўрни ва аҳамияти фанда ҳали ўрганилган эмас.

Антик Хоразмда илм-фан асослари яратилган. Ёзув, метаморчилик санъати, рассомчилик, ҳайкалтарошлик, musiқа, кулолчилик ва ҳунармандчиликнинг бошқа тармоқлари тараққий этган. Қадимги Шарқда исломгача давлат дини даражасига кўтарилган зардуштийлик ва унинг муқаддас китоби «Авесто» айнан Хоразмда вужудга келган. Бу эндиликда ҳеч кимга сир эмас. Антик Хоразм маданиятининг ўрқин саҳифаларини чуқур ўрганиш ва таҳлил қилиш энг долзарб вазифалардандир.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, IX—XIII аср бошлари Ўрта Осиё, шунингдек Хоразм учун ҳам буюк юксалиш даври бўлди. Ўша даврда Хоразмда ҳўжалик ҳаёти, илм-фан ва маданият мисли қўрилмаган даражада тараққий этди. Фан оламида Маълум академияси номи билан юритилган илмий марказ вужудга келди. Хоразм жаҳон илм-фанни тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшган буюк қомусий олимларни етиштириб берди. Ёзма ва археологик манбалар асосида ана шу давр тарихи ва маданиятини ўрганиш тадқиқотчиларнинг муҳим вазифасидир. Шунингдек Хоразмнинг XIX аср тарихи, айниқса, Хива холигини Чор Россияси томонидан истило қилиниши, мустамлакачилик сиёсатининг моҳияти ва оқибатлари, Хоразм деҳқонларининг миллий озодлик кураши ҳам тарихчи олимларимиз томонидан ҳолисона ўрганишни талаб этади. Кейинги йилларда «Хоразм Халқ Республикаси» (1920—1924) даврига доир кўпгина китоблар нашр этилди, докторлик ва номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинди. Улар эски гоё ва мафкура руҳида бўлганлиги боисдан шу куннинг талабига жавоб бермайди. Ёзма ва архив ҳужжатлари танқидий ўрганилиб, Хоразмнинг республика давр тарихи янгидан ҳолисона ёзилиши керак.

Худди шундай Хоразм собиқ Совет даври тарихи ҳам мутлақо янгидан тадқиқ қилишни талаб эди. Бунда қишлоқ ҳўжалигини коллективлаш даври, қўвғин-қирғин йил-

лари архив ҳужжатлари ҳамда уша давразоб-уқубатини ўз бошидан кечирган кишиларнинг жонли ҳикоялари билан тўлдирилиб тадқиқ қилинса, илмий ва тарбиявий касб этади.

Демак Хоразм тарихи, меъморий ёдгорликлари, маданияти ва санъати тадқиқотчилар учун ҳақиқатдан ҳам очилмаганини кўрдик. Бу ерда илмий изланишлар учун ечимини кутаётган жуда кўп муаммолар бор. Хоразм Маъмуни академияси олимлари тарихимизнинг ана шу долзарб муаммоларини ҳал этишда иштирок этиб, Мустақил Республикамиз тарихини янги саҳифалар билан бойитадилар, деган умиддамиз.

IV 606. ХОРАЗМ ИЛК ДУНЁВИЙ ДИНЛАРДАН БЎЛМИШ ЗАРДУШТИИЛИК ДИНИ ВА УНИНГ МУҚАДДАС КИТОБИ «АВЕСТО» ВАТАНИ

1. ЗАРДУШТИИЛИК ДИНИНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ ВА УНИНГ МОҲИЯТИ

Мавжуд археологик ва ёзма манбалар шуни кўрсатадики, энг қадимий дунёвий динлардан бири бўлмиш Зардуштийлик дини «Арианом Вайжа» мамлакатида— Катта Хоразм— ҳудудида вужудга келган.

Жаҳон халқлари ўз тарихий тараққиёти давомида кўпгина дин ва диний таълимотлар яратганлар. Бу динларнинг аксарияти уруғ, қабила, элат, халқ, миллий динлари бўлиб, ўз доирасидан ташқарига чиқаолмай қолганлар. Аммо динлар орасида кўп халқлар ва мамлакатларга ўз таъсирини кўрсатган ва жаҳон динига айланганлари ҳам бор.

Кейинги давргача биз жаҳон динлари қаторига буддизм, христианлик ва ислом динларини киритиб келган эдик. Бироқ сўнгги илмий тадқиқотлар, тўртинчи жаҳон дини бўлганлигини аниқлашга ёрдам берди. Бу дин зардуштийлик (оташпарастлик) динидир. У жаҳон дини сифатида мил. авв. X—VIII асрларда шаклланган. Зардуштийлик динининг яратувчиси ва бош ислоҳчиси Спитама Зардуш бўлган. У афсонавий шахс эмас, балки тарихий шахс бўлган Зардуш исми «Туя ҳайдовчи», «Туя боқувчи» деган маънони англатади. Унинг отаси—Нурушаси—«Ола-бўла отлар эгаси» ёки «Ола-чинор отлар эгаси», онаси—Дугдава—«Сигир соғувчи» маъносини билдирган.

Зардуштийлик таълимотининг вужудга келиши ҳақида олимлар ўртасида турли фикрлар mavjud. Бир гуруҳ олимлар («Ғарбий назария» тарифдорлари) зардуштийлик дини Мидиядан тарқалган, деб таъкидлайдилар. Яна бир гуруҳ олимлар эса («Шарқ назарияси» тарафдорлари) аксинча, зардуштийлик динининг дастлабки ватани Хоразм, Бактрия, Маргиана, Сугдиёна ва Паркана бўлган, дейдилар.

Шуни алоҳида қайд қилиш зарурки, «Шарқ назарияси» тарафдорларининг аксарият қисми зардуштийлик динини пайдо бўлишини қадимий Хоразм билан боғлайдилар. «Авесто»да келтирилган маълумотларга кўра, Зардуштийликнинг пайғамбари Зардуш «Арианам Вайжа» мамлакатида («Катта Хоразм») тутилган ва шу ерда худо Ахура Мазда билан учрашган. Бунда хиснинг биринчи муқаддас олови—«Адэр Хурро»ни ҳам Жамшид айнан Хоразмда ёққан. «Арианам Вайжа» мамлакати ўзининг географик манзараларига кўра, кўпинча «Катта Хоразм»ни эслатади. Шуни ҳисобга олиб, немис олим Маркварт биринчи бўлиб «Арианам Вайжа»ни Хоразм ўлкасига қиёс қилади. Академик В. В. Бартольд ўзининг ислом энциклопедияси учун ёзган «Хоразм» номли мақоласида Марквартнинг юқоридаги тахминини тўла қувватлайди Кейинчалик шарқ тарихи мутахассисларидан Гамашек, Гейгер, Герцфельд, Андреас, Германи, Тарн ва бошқалар ҳам ўз асарларида «Арианам Вайжа»—бу Хоразм дигри деган фикрга тўла қўшиладилар.

Хоразм археология—этнография экспедициясида С. П. Толстов раҳбарлигида кўп йиллар давомида илмий тадқиқот ишлари олиб борган А. С. Милков, М. С. Андреев, Г. П. Сиссарев, Я. Ғуломов ва бошқалар Хоразмнинг «Авесто» географиясига тўла кирганлиги ва зардуштийлик динининг энг қадимий марказларидан бири эканлигини илмий жиҳатдан асослаб бердилар.

С. П. Толстов ва Я. Ғуломовлар томонидан олиб борилган археологик текширишлар натижасида Хоразмнинг энг қадимги даврига доир кўплаб ашъвий ёдгорликлар, жумладан, аташтарастлларнинг доимий ёниб турувчи муқаддас энг қадимий макони бўлганлигини яна бир бор тасдиқлайди.

1992 йилда «Фан» нашриётида чоп қилинган «Ўзбекистон халқлари тарихи» (1-жилд) китобининг муаллифлари ҳам ёзма ва археологик манбаларга таяниб, «Авесто»да қайд этил-

ган зардуштийликнинг патани қадимги Хоразм эканлигини инкор қилмайдилар.

Ушда эмонларда Хоразм жуда юксалган, бой ва маданий мамлакат бўлган. «Авесто» китобида хоразмийлар яшаган юрт «Аринам Вайжа», яъни арийлар юрти деб аталган.

«Аринам Вайжа» га кирган иккинчи мамлакат «Гава», яъни сўғдийлар яшайдиган диёр бўлган. Учинчи мамлакат Моуру (Марган), яъни Марв подийси бўлган.

Зардуш ёшлигидан оддий халқ ичида, чорвадорлар орасида ўсган. Чорва боқиб, уларнинг урф-одатлари, удумлари ва анъаналарини ўрганган. Шўнинг учун ҳам унинг ғоялари халқчил бўлиб, одамларга маъқул тушган. Халқ Зардуш таълимотини чиндан қабул қилиб, унинг орқасидан эргашиб борган. Худо Ахурамазда ғоялари сифатида кейинчалик «Авесто»да ўз аксини топган. Зардуштийлик дини ибтидоий жамоа тузумидан синфий жамиятга ўтиш даврида вужудга келиб, кўп ҳудудлик (политеизм)дан якка (монотеизмга) ҳудудликка ўтишдан иборат бўлган.

«Авесто»да баён этилган зардуштийлик тизимида дуализм яққол намоён бўлади. Олам икки асоснинг ибтидоининг, яъни ёруғлик ва қоронғулик, яхшилик ва ёмонлиkning тухтовсиз курашидан иборат. Эзгулик худоси Ахурамазда билан ёвузлик худоси Ахримон ўртасидаги кураш абадийдир. Ниҳоят, натижада яхшилик ғалаба қилиши керак.

Зардуш ҳаммани ёвузлик, қоронғуликка қарши кескин курашга чорлайди. Унинг фикрича, инсонлар доимо яхшилик қилиши керак. Мабода, одам ёмонлик, мудҳишлик йўлига кирса, у бари бир улугъ худо Ахурамазда олдида қилимиши учун жавоб бериши керак, дейди?

Мавжуд диний оқидаларга қараганда, Зардуш ғоялари янги ғоялар бўлиб, улар Зардуш гўё эзгулик худоси Ахурамазда томонидан инъом этилган. Ана шу янги ғояларга таянган ҳолда Ахурамазданинг сеvimли ўғли сифатида Зардуш олами ёмонликдан ҳимоя қилиши мумкин.

Зардуштийлар қуёш, олов, ер, сув ва ҳаво каби табиат мўъжизаларини улуғлаб, уларга сиғиниб келганлар. Бу дин ақидаларига кўраер, олов, сув муқаддас ҳисобланган. Уларни ифлослантириш катта гуноҳ ҳисобланган. Ҳатто мурдаларни ерга кўмиш ҳам ман қилинган. Масалан, улар оловга атаб махсус оташгоҳлар қурганлар. Шундай даҳмалардан бири Хоразм воҳасида, Турткул билан Нукус ша-

ҳарлари оралиғидаги йўл устида жойлашган Чиллиқ қўргони. дир. Бу қўргон— даҳма аҳмонийлар ҳукмронлигининг бошланиш даврида қурилган. Мурдаларнинг жасадларини зардуштийлар мана шу «Қўргон»— даҳмага келтириб, диний расм-рўсусларни бажаргандан сўнг, уни очиқ ҳавода қолдириб кетганлар. Мурданинг гўштини қушлар, ёввойи ҳайвонлар ёб кетганлар. Кейин қариндош-уруғлари келиб, гўштдан тозиланган суякларни йиғиб, ассуар деб аталган махсус сопол идишларга жойлаб, абадий сақлаш мақсадида, оташгоҳларда қолдириб кетганлар. Шундай ассуарийлар м.л. авв IV— V асрларга мансуб Кузали Қир, Қалъали Қир, Жанбасқалъа, милодий III асрга оид Тупроққалъада топилди. Мурдалар суякларини ассуарийларга жойлаш Ўзбекистоннинг бошқа ҳудудларида, Туркменистонда, Тожикистонда ва Қозоғистонда ҳам учрайди.

Зардуштийлик дини моҳияти эътибори билан даставвал оддий фуқаролар-деҳқонлар ва чорвадорлар манфаатини ҳимоя қилган. У ер ҳайдаган, сув чиқарган, чорва боққан киши худога маъқул бўлади, ерин авайлаган, ундан мўл ҳосил олган эзн, уни қадрламаган хўр бўлади, деган ғояларни олдинга суради.

Зардуш худо йўлига одамларни ва ҳайвонларни оммави равишда қўрбон қилиш, уларни тириклай ерга кўмиш каби мудҳиш тартибларга кескин қарши чиқади. Қадим замонларда персларда (эронийларда) ва ассуарийликларга ёш йигит-қизларни худолар йўлига қўрбон қилиш, ерга тириклайин кўмиш, одат бўлган.

Антик грек тарихчиси Геродот маълумотларига қараганда, бу одатнинг Бактрия ва Хоразмга ҳам таъсири бўлган. Эрон шўҳи Ксеркснинг хотини Аместрида худо йўлига атаб ўз амалдорларининг 14 та ёш болаларини тириклай ерга кўмдирган. Ксеркснинг ўзи эса Грецияга қарши ҳарбий юриш бошлаб, Фракия вилояти ҳудудида жойлашган Стримон дарёсидан аскарлари билан омон-эсон ўтганлиги ва шу дарё шонига 20 га яқин маҳаллий халқ ўғил-қизларини тириклай ерга кўмдирган.

Зардуш оддий халққа мурожаат қилиб, уларни бундай мудҳиш одатлардан воз кечишга чақирган. Унинг таъкидлашича, одам—бу муқаддас зот, унинг жонини олишга, ўлдиришга худодан бошқа ҳеч кимнинг ҳақи йўқ. Одамлар ва

ҳайвонларни худо йўлига оммавий равишда қурбон қилиш халқ газабини қўзгатган. Бу мудҳиш одатга қарши чиқишлар баъзан оммавий халқ қўзғолонлари шаклида ҳам намоён бўлган. Доронинг подшолик даврида Бактрияда, Хоразмда, Марвада шундай қўзғолонлар бўлганлиги Эроннинг Бехустун ёзувларида сақланиб қолган. Эрон шоҳи Доро Бактрияда бўлган қўзғолонни бостириш чоғида 55 минг қўзғолончини ўлдиртирган. Тарихий маълумотларга қараганда, бу қўзғолокларнинг илҳомчиси пайгамбар Зардуш ўзи бўлган.

Зардуш томонидан халқ ўртасида кенг тарғиб қилинган «эзгулик» ва «ёвузлик» ўртасида кураш ғоялари, унинг одамлар ва ҳайвонларни қурбон қилиш каби мудҳиш одатларга қарши кураш қабил қоҳинларини, уруғ оқсоқолларини, зодагонларни газабга солади. Улар Зардушнинг қувғин қила бошлайдилар. Ҳаттоки уни ўлдиришни мўлжаллайдилар. Зардуш ўз юрти Хоразмда мадад тополмай, қочиб кетишга мажбур бўлди. У Гиркания ва Парфия ҳукмдори, Доронинг отаси Кавч Виштасп саройида бошпаноҳ топди. Виштасп ўз ҳукмрончилигини янги дин орқали мустаҳкамлаш мақсадида, зардуштийлик динини қабул қилди ва унинг кенг тарқалишига ёрдам берди. Зардуштийлик куртаклар ибтидоий жамоа даврида вужудга келиб, қулдорлик ва илк ўрта асрлар даврида Эрон, Ўрта Осиё ва Озарбайжоннинг асосий динига айланган.

Шу нарса диққатга сазалорки, бошқа жаҳон динларининг яратган пайгамбарлар ҳам Шарқ мамлакатларидан чиққанлар. Юқорида айтганимиздек, буддизм динига асос солган Будданинг ватани Ҳиндистон эди. Христианлик динига асос солган пайгамбарлар Мусо—Мисрда, Исо—Иерусалим шаҳри яқинидаги Вифлеем деган жойда туғилганлар. Қараб туриб, сизки, барча дунёвий динлар Шарқ мамлакатларида вужудга келиб, бутун оламга ёйилган.

Эрон ва Ўрта Осиёни VII—VIII асрларда араблар истило қилгач, ота-бизларастлар дини таъқиб остига олинган. Уларнинг кўпгина қисми қириб ташланган, китоблари ўтга ёқилган. Бу ҳақда Абу Райҳон Беруний шундай деб ёзган эди: «Қутайба Хоразм ҳатини яхши биладиган, уларнинг хабар ва ривоятларини ўрганган ва билимини бошқаларга ўргатадиган кишиларни ҳалок этиб, буткул йўқ қилиб юборган эди». Зардуштийлик дини ўрнини Ислом дини эгаллаган.

Араблар иститосидан кейин оташпарастларнинг бир қисми ўз юртини тарк этиб, Ҳиндистонга кўчиб кетганлар. Ҳозир Бомбей, Гужорат штатларида зардуштийликка эътиқод қилувчи 200 мингга яқин киши яшайди.

Мавжуд ривоятларга кўра зардуштийлик динининг асосчиси Зардуш 77 ёшда саклар билан жанг вақтида, ибодат ўстида турган пайтида, рақиблар томонидан найза санчиб ўлдирилган. Унинг жасади қаерда қўйилганлиги ҳақида маълумотлар йўқ.

Хулоса қилиб шунини айтиш зарурки, Зардуш нафақат «Авесто» ғоялари ижодкори эди, у ўз даврининг буюк мутафаккири, файласуфи ва ниҳоят, оламда биринчи пайгамбар ҳам эди. Унинг дини кўпгина халқлар маданияти ва динига сезиларли таъсир кўрсатган, жаҳондаги қатор динларнинг шаклланишида ғоявий-назарий негиз сифатида хизмат қилган.

2. «АВЕСТО» — ЖАҲОН МАДАНИЯТИ ДУРДОНАСИ

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов Хива шаҳрининг 2500 йиллик тантаналарида сўзлаган тарихий нутқида «Зардуштийликнинг муқаддас китоби» «Авесто» ҳам айнан Хоразмда яратилганлигини таъкидлаб ўтган эди.

«Авесто»нинг муқаддаслиги шундаки, унга гўё эзгулик худоси Ахумазда томонидан Зардушга инъом этган ғоялар ёзиб борибган. «Авесто» сўзининг маъноси халигача тула аниқланмаган. Олимларнинг тахминига қараганда, бу сўз «Насиҳатнома», «Қонунлар тўплами» («қонун-қондалар тўплами»), «Билимлар тўплами», «Муқаддас китоблар тўплами» маъноларини билдирэди. Сосанийлар даврида «Авесто» 21 китобдан иборат бўлган. Шундан бизгача фақат 4-та қисми этиб кетган, ҳозир: 1) «Вазовдат» — («Девтарга қарши кураш қонунчомаси») деб номланиб, Зардуш битан Ахурга Мизда ўртасидаги диалогдан иборат. 2) «Виспарат» — («Барча боблар, барчасиям асосий») деб номланиб, муножот ва ибодат қўшиқларини ўз ичига олади. 3) «Есин» — («Сажда қилиш, худо йўлига қурбонлик бериш») деб номланиб, худоларга сўғиниш ва уларга дуо қилишдан иборат. 4) Бундахш (Яшт) — («Гимнлар») деб номланиб, худолар ва илоҳий кучларни улуғловчи ўзига хос гимн-қўшиқлар тўпламидан иборат.

«Авесто»да баён қилинган маълумотларнинг энг қадимги қисмлари мил. авв. II-нинг йилликнинг охирлари. I минг йилликнинг бошларига онд. Бу қисмлар «Гатлар» ва «Яшт» номлари билан маълум. Сўнгги асрларда бу қисмларга турли диний урф-одатлар, ахлоқий ва ҳуқуқий қонун-қоидалар қўшилиб борган. «Авесто»даги кўп маълумотлар асосан оғзаки шаклда авлоддан-авлодга ўтиб кетганлиги тахмин қилинади.

«Авесто»нинг илк ёзма қисмлари, бандлари мил. авв. VII--VIII асрларга тўғри келади. Асрлар давомида «Авесто» янги матнлар билан тўлдиритиб боришган.

«Авесто» Ўрта Осиё, Эрон, Озарбайжонни ўз ичига олган катта ҳудудларнинг турли жойларида, турли даврларда пужудга келган. Ўзида узоқ тарихни ифодалаган диний қарашлар, табиат, жамият ҳақидаги турли битим ва тасаввурларни қамраб олган қомусий асардир.

«Авесто» катта ҳажмда бўлгани учун диндорларнинг кундалик фаолиятида фойдаланиш учун «Кичик Авесто» яратилган. У «Катта Авесто»дан танлаб олинган дуолар тўптамидан иборат бўлган.

Эрон шоҳи Доро III нинг қароргоҳи ва қимматбаҳо буюмлари сақланадиган хазинаси бўлиши Персеполь шаҳрининг македониялик Искандар Зулқарнайн (Александр Македонский) босиб олган вақтида (мил. авв. 331 йил) олтин хаврфлар билан 12 минг мол терисига ёзилган «Авесто»нинг ноёб қўлёзмаси ўтда куйдирилган.

«Авесто»нинг бошқа бир нусхаси қўлга олиниб, Юнонистонга юборилган. Юнон антик академияси олимлари, жумладан, буюк файласуф Аристотель ҳам зардуштийларнинг муқаддас китоби билан танишиб, унга юксак баҳо берган.

«Авесто»да баён этилган зардуштийлик дини дуализмга асосланади, яъни олам икки асоснинг, икки ибтидонинг— ёруғлик ва қоронғулик, яхшилик ва ёмонликнинг тўхтовсиз курашидан иборат. Яхшиликнинг бош худоси Ахурамзода, ёмонликнинг бош худоси Ахриман ҳисобланади. Бош худолардан ташқари, бир қанча майда худолар ҳам бўлиб, улар ибтидий жамоа тузуми қолдиқлари сифатида намоён бўлади.

Келажақда инсониятни фалокатдан сақлаш учун ёмонликка, ёвузликка, зуравонликка, инсофсизликка ва уларнинг

ҳомийларига қарши доимо кураш олиб бориш, инсонларга яхшилик қилиш, «яхши фикр», «яхши сўз» ғоялари «Авесто» таълимотининг асосий негизини ташкил этади.

«Юзта аблаҳдан ҳам ёмондир

Ўз сўзида турмайдиган беафолар.

Маҳкум этиб фалокатга софдил қалбларин.

Юртни бузар жуттаҳам ва сотқинлар».

Бу сатрларда инсон жамиятида учраб турадиган ноинсофларга, ниймонсизларга, беадабларга, жуттаҳам у сотқинларга қарши кескин кураш олиб бориш юртни фалокатдан сақлаш мумкин, деган ғоялар олдинга сурилган.

«Авесто»да натурфилософия, космогония, тарих, табобатга оид маълумотлар ҳам бор.

«Авесто»нинг таълимоти гарчи дуалистик характерга эга бўлсада, уни диалектиканинг ибтидоси дейиш мумкин. Чунки айнан «Авесто» ғоялари қадимги юнон философиясига ҳам таъсир қилган. Масалан, ундан эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги доимий кураш—бу қарама-қаршиликлар кураши қонунининг ибтидоий кўринишидир.

Агар «Авесто»га тарихий нуқтан назрдан ёндошсак, кўз ўнгимизда бош антик тарихимиз гапдалланади.

«Авесто»да бошланғич жамоа тузумидан қулдорликка ўтиш давридаги иқтисодий-иқтисодий ўзгаришлар диний шаклда ифодаланган ва кўп ҳудудлик (политеизм) дан яқка ҳудудликка (монотеизм) ўтиш жараёни баён қилинган. Асарда уруғ-қабилла жамоаларининг маъмурий—ҳудудий бўлинишларининг ташкил топиши ҳақида аниқ маълумотлар келтирилган. Жамиятнинг негизини «Вис» деб аталган қишлоқ уруғ жамоалари ташкил қилган. Бу уруғ жамоалари атрофидаги ерларни биргаликда эгаллаб, ундан фойдаланганлар. Бир қанча уруғлар бирлашиб, қабилани ташкил қилган. «Авесто» тилида қабилла «Зенту» деб аталган. Жамият ташкилотининг ҳар бир шохобчаси бошида ўзининг бошлиқлари—«уй доҳийлари», уруғ, қабилла, вилоят бошлиқлари турган. Ҳар бир вилоят қабилалар иттифоқи «Кавч» ҳокимиятига, яъни доҳийга, подшога итоат қилган. Доҳинлар ва подшоҳлар, бир вақтнинг ўзида, олий руҳоний вазифасини ҳам бажарганлар. Улар қошида жамиятнинг энг ҳурматли кишиларидан тузилган кенгаш ҳам бўлган. Хорезм, Сўғдиёна, Бақтрия подшоҳлари ҳудудий қабилалар иттифоқининг доҳийлари вазифасини ҳам бажарганлар.

«Авесто» Шарқий Эрон ва Ўрта Осиёда истиқомат қилувчи қадимий қабилаларнинг ижтимоий тузуми, диний қарашлари ҳамда жамиятда рўй бераётган табақаланиш ҳақида қимматли маълумотлар беради. Уша даврда жамият турли табақаларга бўлиниб, бойлар ва камбағаллар синфлари пайдо бўла бошлаган. «Авесто» руҳонийлар, жанг харобаларида юрувчи ҳарбинлар, деҳқон-чорвадорлар, ҳунармандлар, қуллар вужудлиги ҳақида хабар беради. У даврда қуллик патриархал—оилавий характерга эга бўлган. Қуллардан мол послиларни боқишда, деҳқончиликда, оила-рузгор ишларида, ирригация қурилиши ишларида фойдаланганлар.

Жамиятнинг синфларга бўлиниши натижасида дастлабки давлатчилик ҳам вужудга келади. «Авесто»да баён қилинган воқеалар асосан, «Арианзм—Вайжа» мамлакатида, яъни олтилар томонидан «Катта Хоразм» деб аталган давлатда рўй беради. Бу давлат, юқорида айтганимиздек Проурата (Парфия), Моуру (Марв), Сугдишна, Хвайрсам (Хоразм)ни ўз ичига олган. Бу давлат ўша вақтда ҳарбий демократия тамойиллари асосида вужудга келган.

«Авесто»да подшоҳлар, олтий табақа вақиллари, руҳонийлар ва диний урф-одатларга ҳам катта ўрин ажратилган. Унда қадимий кишиларнинг дунёқарашини, эзгу ниятлари алоҳида баён қилинган. Меҳнат—ноз-неъматлар манбаи, йилсон камолати, ахлоқий соғломлиги ва эзгулик манбаи сифатида улуғланади. Меҳнат инсониятнинг фазилатларини намоён этади, унинг маънавий ҳушёрлигини баҳолашда бирламчи мезон бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун зардуштийлик болаларни ёшлигидан меҳнатга ва касб-ҳунарга ўргатишга алоҳида аҳамият беришга даъват этган.

Зардуштийлик ахлоқининг асосини «Эзгу фикрат» (Хумата), «Эзгу Калом» (Хухта), «Эзгу амал» (Хваришта) каби уч хусусият ташкил этади. Зардуштийлар бутун ҳаёти давомида анг шу учликни қалбига жо килмоғи зарур. Шунинггина унинг қалби ҳаддан зиёда покиза бўлади. «Эзгу фикрат»—ниятнинг яхшилиги, яқинларга нисбатан яхшилик қилиш, зарур бўлганда, мадад беришга тайёралик, кишилар бахт саодати учун ёвузликка қарши курашда ҳозирлик руҳидаги ўй-фикрлар барча билан тинч ва тотув яшашга интилиш ниятидир.

Инсон бошиқаларга нисбатан бахиллик қитмаслиги лозим. Биронга ҳасад қилишдан, ўғирлик, талабчилик, ўзгалар мо-

личин ўзлаштиришидан, зинога берилиш, бировнинг дилини огритишдан ўзини тийиш, аҳд-ваъдага риоя қилиш, савдо-сотиқ ишларида ҳалол бўлиш ва қарзларни вақтида тўлаш «эзгу сўз» деган хусусиятда ўз ифодасини топган.

«Авесто»да онлавий масалаларга, уни мустаҳкамлигини ва фаровонлигини татминлаш, бола тарбиясига ҳам катта эътибор берилган. Онла бахтиёрлиги ва фаровонлигини маънавий тукини-сочинтикдир, деб таъкидланади. Қавм ва уруг қонини тоза, авлодни бенуқсон сақлаш учун қариндошларнинг ўзаро онла қуриши маънавий қилинган.

«Авесто»да табиат, уни ёвуз кучлар (девлар)дан муҳофаза қилиш ҳақида ҳам қимматли фикрлар айтилган.

«Авесто»да қайд қилинишича, зардуштийлар табиатни, ер, сув, дарахт, ўсимлик, жониворларни эъзозлаш, ерға ишлов бериб, сугориб, ундан унумли фойдаланиш, бог-роғлар яратиши, чорвани ривожлантириши шарт. «Ўт-ўлонлар ҳамда мепални дарахтлар экилган, сувлари ҳамيشа равоин замининг яхши ерди», деб таъкидланади.

Хулоса қилиб шуни айтиш зарурки, «Авесто» зардуштийлик диний фалсафий тизимининг тамойил ва қоидаларини умумий тарзда баён қилади. Ўзоқ аجدодларимиз кўзига тутиб қолган «Авесто» муқаддас китоби фақат диний қўшиқ, ҳикоят ва ривоятлардан иборат бўлибгина қолмасдан, балки ўтмиш маржумининг бебаҳо билимлари ҳазинаси ҳамдир. Унда мужассамлантирилган умуминсоний қадриятлар бугунги кунда ҳам ўз қадр-қимматини йўқотган эмас.

«Авесто» кўп халқларнинг, жумладан, Ўрта Осиё халқларининг тарихий ёдгорлиги ҳисобланиб, уларнинг қадимги тарихи, ижтимоий-сиёсий ҳаёт, маросимлари, анъаналарини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

V. БОБ. ХОРАЗМДА ЖАВОИМАРДЛИК ҲАРАКАТИ

Сирасини айтганда, жавоимардликнинг моҳияти икки сифатда мужассамланган: биринчиси—ўз халқига, дўстларига наф етказиш, яъни саховат, иккинчиси—ўз ватанини, дўстларини душман зараридан ҳимоя қилиш, яъни шижоат, инсоний камалат, маънавий етуклик, мардлик, элга хизмат қилиш, аҳдга в.фо қилиш, барчага мурувват кўрсатиш эъзига ҳеч нарсга талаб қилмаслик, олижаноблик асосий ҳаётий тамойиллари ҳисобланади.

Миллат ва Ватан шарафини ҳимоя қилиш, уни мустақиллиги ва озодлигини сақлаш учун курашиш, бу йўлда жонини қам аямаслик—жавонмардларнинг асосий талабларидан биридир.

Аждодларимизнинг ташқи душманларга қарши ўз мустақиллиги ва озодлиги учун курашларида Хоразм халқининг баҳодир ўғлонлари ва қизларининг ҳиссаси каттадир. Асрлар давомида бизнинг халқимиз Эрон аҳмонийлари, араб истилочилари, мўғул босқинчилари, рус мустамлакачилари асоратига қарши кескин кураш олиб борганлар. Бу курашлар жараёнида ўнлаган—юзлаган халқ қаҳрамонлари етишиб чиққан.

1. ЖАВОНМАРДЛИК ХАРАКАТИНИНГ БУЮК

НОМАЕНДАЛАРИ.

Т У М А Р И С .

Мил. аввалги 529 йилда Эрон шоҳи Кир II Мидия, кичик Осиё Сўғдиена, Парфия давлатларини босиб олиб, массагетлар иттифоқига қарши босқинчилик ҳужумини боштайди. Шу мўъжизот билан мил. авв. V асрда яшаб ижод қилган, юнон тарихчиси Геродот массагетлар ҳақидаги Тўмари (Тўмарис мил. авв. 530-520 йй), Ктесий,—Саклар подшоҳи Аморг (мил. авв. 550-521 йй), Дербиклар подшоҳи Амарей ва бошқаларнинг бирлашиб, душманга қарши бир тан бир жон бўлиб кескин кураш олиб борганликлари ҳақида ҳикоя қиладилар. Геродотнинг хабар беришича, Эрон шоҳи Кир II билан массагетлар ўртасида шундати жанглар бўлиб, массагетлар ғалаб қозongan. Кир қўшинлари тор-мор қилинган, ўзи эса жангларнинг бирида ҳалок бўлган. 10 мингдан ортиқ Эрон қўшинлари қириб ташланган.

Ўрта Осиёда яшовчи массагетлар, саклар дербиклар ва бошқа қбилалар чет эл босқинчиларига қарши курашда ўз ватанига садоқатлик, ҳарбий маҳорат, бирдамлик намуналарини намойиш этдилар. Дербиклар подшоҳи Амарей 2 та ўғли билан ўз ватани озодлиги йўлида қурбон бўлди. Эрон шоҳи Кир II га қарши жангда саклар подшоҳи Аморг ўзининг 29 минг қавандозлари билан иштирок қилиб, душманга қақш тигич зарбалар берди.

Массагетлар матикаси Тўмчиёв жангда ҳалок бўлган Эрон шохи Кирининг бошини кестириб, қон тўлдирилган мешга солиб, унинг жасадига қараб шундай деган: «Мана қонхўр! Сен ҳийла ишлатиб номардларча менинг ўғлим Спарганисини асир олиб, унинг ўлимига сабабчи бўлдинг. Бу билан сен мени тириклай ёқдинг. Мен бўлсам сени ҳақиқий жангда енгиб, қатлангани олдим, энди мешга солинган қондан ҳоҳлаганингча тўйиб ичишинг мумкин».

ФАРАСМОН (Хоразмшоҳ-мил. авв. 329-328)

Эрон аҳманийлари 519 йилда Хоразмни ўзига бўйсундиришга муваффақ бўлдилар. Гарчи Хоразм уларга бож тўлаб турса ҳам тўла қарам бўлмади. Аҳманийлар Ўрта Осиёда 200 йил ҳукмронлик қилдилар. Хоразмликлар Эрон тоҳларичини Фарбга томон ҳарбий юришларида Суз шаҳарини сарой қурилишларида фаол қатнашганлар.

Искандар Зулқарнайнинг Шарқда истисночилик юришлари муносабати билан Юнон тоғончилари Хоразмшоҳ Фарасмон ҳақида қисқача маълумот ёзиб қолдирганлар. Аррианнинг «Анчабасис» асариди таъкидлашча мил. авв. 329 йилда Хоразм шохи Фарасмон 1500 отлик аскарлар билан Искандарнинг Марокаондаги (Самарканд) қироргоҳига ташриф буюрди. Фарасмон Искандар билан мустақил давлат ҳукмдори сифатида музокара олиб боради. У ўз давлати чегараларини Калх (Гарбий Грузия) ва амазонларга (Қора денгиз бўйидаги сарматлар) билан туташ эклигини билдиради. Маълум, Искандар уларга қарши юриш ниятида бўлса, унинг аскарлари учун озик-овқат, отлари учун ем-хашак, зарур бўлса, аскарлар билан ёрдам беришни билдиради. Фарасмон Искандар билан ҳарбий сулҳ тузади. Бундан шу хулоса келиб чиқадики жаҳонни дунёга келтирган буюк саркарда Искандар Зулқарнай Хоразм давлатини тин олган ва режаларини ундан яширмаган. Фарасмон оқитон дипломатия ишлатиб, ўз юртига келиши мумкин бўлган офатнинг олдини олган ва ўз давлатининг халқсизлигини ва мустақиллигини таяминлаган. Фарасмоннинг 1500 отлик битти ёрдам бериши масаласи эса табиий равиш билан бўлган. Искандарнинг кун мунча кишини аскарини олдики бу «ёрдам» ҳеч қанча рол ўйнамаган.

ШАЙХ НАЖМИДДИН КУБРО (1145-1221 йи)

Ҳазрати Навоий томонидан «Кутби Даҳр» дея юксак баҳол нгай Шайх Нажмиддин Кубро марказий Осиёда вужудга келган йирик тасаввибий тариқатлардан бири «Қуброия» нинг асос чиси, буюк мутасаввиф, донишманд, улуг шоир, саркарда ҳам да забардаст ватанпарвардир. Шайх Кубронинг «Одоб-ул-заки рийн», «Илал Ҳойим», «Фавойиҳ ул-жамоил ва фанотиҳ-ул-жа лал» номли араб ва форс тилларида ёзилган асарларида, руб онийларида мутасаввуф донишмандининг узига хос мураккаб таълимоти баён этилган. Ватан, ишқ, худо, инсон муносабат лари, меҳр-муҳаббат, мурувват, жавонмърдлик, поклик, ҳалол лик, меҳнатсеварлик каби умуминсоний, умумийсоний илгор ахлоқий қадриятлар Кубро таълимоти ва тариқатининг асоси ни ташкил этади.

Шайх Кубронинг илгор умуминсоний, ахлоқий ғоялари мус тақил Ўзбекистоннинг истиқбол Мафкурасини яратишда муҳим аҳамият касб этади. Нажмиддин Кубро ўз ватанпарварлигини, халқига садоқатлигини чет эл босқинчиларига қарши кураш да намён қилган халқ қаҳрамонларидан ҳисобланади. 1221 йилда Чингизхон босқинчилари хоразмшоҳлар давлати ҳудуд ларини босиб олиб, уларнинг пойтахти Гурганж (ҳозирги Қўҳ на Урганч) шаҳрини ўраб олганларида Хоразмшоҳ Алааддин Муҳаммад ва унинг онаси Туркман Хотун юртини ташлаб қо чиб кетишган. Шаҳарда маълум бир боли бўлмаган. Шунда шаҳар аҳолиси Шайх Нажмиддин Куброга мурожаат қилиб, тақсир, энди нима қиламиз деганларида, у шундай деб жа воб берган: Бир томчи қонимиз қолгунча юртимизнинг ҳар бир қарич ерини босқинчилардан ҳимоя қиламиз, ҳамма душ манга қарши умумхалқ курашига отлансин, деб хитоб қилган Ўзи халқ курашининг бошида туриб, мўғул истилочиларига қарши курашган. Душман шаҳарни етти ой қаъмал қилиб ол олмаган. Чингизхоннинг 3 та ўгли (Жўжи, Чагатэй, Убадей лар) бошчилигида мўғулларнинг 50 минг қўшини Гурганжни олиш учун шиддатли жанглар олиб борганлар. Бироқ шаҳар аҳолиси таслим бўлмаган.

Чингизхон Нажмиддин Куброга мактуб йўллаб, «Сизнингдек улуг эотин, шайхлар шайхини ўлимга маҳкум қилинган Урганч аҳолиси ичида қолишингизини ва беҳуда ҳалок бўлишингизини биз раво кўрмаймиз. Шунинг учун сиз шаҳар аҳолиси ичи-

дан чиқиб, биз томонга ўтинг. Сизнинг жонингиз ва молингизни сақлаб қолишга биз кафолат берамиз», деб ёзган эди.

Бу хатга жавобан Нажмиддин Кубро шундай деган: «Мен 70 ёшга тўлдим. Бутун ҳаётимнинг яхшию ёмон кунларини шодлику гамгинлик дамларини шу халқ орасида ўтказдим. Эндilikда халқим бошига огир кулфат тушган дамларда, уни ташлаб кетиш бу инсофдан эмас, буни на худо, на банда кечи ради. Мен ҳамиша халқим билан бирга бўлганман, ҳозир ҳам у билан бирга қоламан».

Бу жавобдан кейин Чингизхон газабланиб, янги кучлар сафарбар қилиб, ички душманларнинг хойинлиги туфайли, шаҳарни ишғол қилишга муваффоқ бўлган. Шаҳар аҳолиси ҳар бир уй, ҳар бир куча учун шиддатли жанглар олиб борган. Чет эл босқинчиларига қарши курашда Шайх Нажмиддин Кубро бево сита иштирок қилган. Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг таъкидлашича, «Нажмиддин Кубро ватанимизни Чингизхон босқинидан озод қилиш учун жанг қилиб, қулида озодлик байроғини маҳкам тутиб жон таслим» этган. Мўғуллар жуда кўп аҳолини қириб ташлаганлар, 50 минг мўғул аскарининг ҳар бирига 24 урганчлик жасади тўғри келган. 100 мингдан ортиқ усталар, ҳунармандлар, меъморлар асир қилиб мўғулистонга жўнатилган. Еш хотин-қизлар, йигитлар ҳам асир олинган. Қолган аҳоли қирғин қилинган. Амударё тўғонини бузиб, сувни шаҳар томон буриб юборганлар. Шаҳар сув остида қолган. Бир вақтлар гўзал ва бой, Шарқ билан Ғарб ўртасидаги саядо маркази Гурганж шу тариқа харобага айланиб қолган.

ЖАЛОЛИДДИН МАНГУБЕРДИ (1200-1231 йй)

1219 йилларга келиб хоразмшоҳлар давлати юксалиб, чоргаларни кенгайиб, Шарқда қудратли давлатлардан бирига айланди. Уша вақтда Ироқдан Ҳиндистонгача, Орол денгизи дан Ҳинд океанигача бўлган ҳудудлар ва давлатлар хоразмшоҳларга қарам бўлган. Шарқда хоразмшоҳлар давлатига қарама-қарши турган Чингизхон империяси мавжуд эди. Шарқнинг бу 2 йirik давлати ҳам жаҳонга ҳукмронлик қилиш нигоида эди. 1218-1219 йилларга келиб, бу 2 та буюк давлатли империялари тўқнашиб қолди.

1219 йилда Чингизхон 600 минглик, яхши қуrolланган жангларда чиниққон қўшин билан хоразмшоҳлар давлатига

қарши ҳужум бошлади. Уша даврдаги Хоразмшоҳлар давлатининг ички аҳволи ҳам душманга қўл келди. Ҳарбий галабалардан эсанкираган Хоразмшоҳ Муҳаммадининг манманлиги, ўзбошималиги, онаси Туркон хотун ганидан чиқмаслиги, бошқаларнинг фикрини менсимаслиги, шоҳзодалар ўртасида тахт талашувлар, ҳарбий раҳбарлигида бирдамликнинг йўқлиги ички зиддиятларни кескинлаштириб юборди.

Асосий кучларни Сирдарё бўйига туплаб, босиб келаётган душманга шу ерда катта куч билан қақшатқич зарба бериш ҳақидаги ҳарбий кенгашда айтилган тўғри таклифлар Хоразмшоҳ Муҳаммад томонидан рад этилиб, ҳар бир шаҳар, ҳар бир қалъа ўзини-ўзи мудофаа қилиши зарур, деган Хоразмшоҳ таклифи қабул қилиниб, ҳарбий кучлар шаҳарларга бўлиниб тарқатиб юборилди. Бу нотўғри ҳарбий тактикадан душман усталик билан фойдаланиб, шаҳарларни катта куч билан кетма-кет, анча осонлик билан ишғол қилишга муваффақ бўлди. Оқибат натижада душман 1-1,5 йил мобайнида бутун Мо вароуниаҳрни босиб олиб, 1221 йил бошларида Хоразм пойтахти Гурганж (Қўҳна Урганч)га етиб келди ва уни қатъи қилди. Аллади Муҳаммад душмонга қарши кўпроқ куч туплаш бўлхонаси билан мамлакатнинг жанубий-ғарбий улкалари бўйлаб, сафарга кетди ва 1220 йилда Каспий денгизига келиб, унинг оғолларидан бирида вафот этди. В фотидан сал бурун у ўз олдида ўғиллари Жалолиддинни, Ўзлокшоҳ ва Оқшоҳларни чақириб, Ўзлокшоҳни тахт вориси этиб тайинлаш ҳақидаги ахвални қарорини ўзгартиб, Жалолиддинни Хоразмшоҳ деб эълон қилди. Отасининг жасадини дафн қилиб ўғиллари Гурганжга қайтиб келдилар. Бироқ Хоразмшоҳ Муҳаммадининг онаси Туркон хотун тарафдорлари Жалолиддиннинг шоҳлигини тан олмадилар. Ҳаттоки унга қарши фитна ҳам тайёрланган эдилар. Туркон хотун ўз ниниси Хумор Тегинни Хоразм султони қилиб тайинлаган эди. Тахт учун курашиб қон тукишини истамаган Жалолиддин Хўжанддан келган дўсти Темур Малик билан бирга 300 отлик бўлиб, Гурганждин жуъиб кетди. Жалолиддин, даставвал, Нишапурга келиб, Мугул-татар босқинчиларига қарши муқаддас уруш эълон қилди. У амирларига, виллоятлар ҳокимларига хат юбориб, улар ихтиёридаги барча қуролли кучларни босқинчиларга қарши кураш учун бирлаштиришга даъват этди. Биринчи бўлиб Ҳирот ҳокими Амин ал-

Кейинги жангда енгилган, ҳолдан тойган, кўп аскарларини йўқотган Жалолиддин қолган одамларни билан шимолий Ҳиндистонда жойлашган Ҳуд тоғлари этагига келиб қўш ташлади. Жалолиддиннинг ночор аҳволдан фойдаланиб, Ҳуд тоғлари атрофида жойлашган Шатра округининг подшоҳи бир минг отлиқ ва 5 минг пиеда аскарлари билан Жалолиддинга қарши ҳужум бошлади.

Жалолиддин бор куч-гайратини жамлаб, мисли қурилган шижоат билан, «Ё ҳаёт, ё улим» шiori остида душманга таш ланиб уни тор-мор келтирди. Бу ғалабадан кейин Шимолий Ҳиндистоннинг Синд, Уччи, Мултан, Лахор ва Пешавар вилоятларининг ҳукмдорлари Жалолиддинни тан олдилар ва унга вассал бўлишга рози бўлдилар. Шимолий Ҳиндистондан кўпроқ вақт туриб, Жалолиддин узини ростлаб олди. Кичкина давлатини тузди, кўп миқдорда аскар тўплади ва ўз номидан қумуш ва мис тангалар зўрб қилдирди. Бироқ бу ёт ва ғаним мамлакатда кўп туриб қолиш мумкин эмас эди. Унинг асосий мақсади мўғул босқинчиларига қарши курашдан иборат эди. Жалолиддин Ироққа кетишга қарор қилди. Ўша вақтда Ироқ ҳукмдори унинг иниси Ғияс ад-Дин Пиршоҳ эди.

1225 йилда Озарбайжонни эгаллаб, яқин Шарқ мамлакатлари ҳукмдорларига (Ироқ, Озарбайжон, Дамашқ, Қония, Миср, Гуржистон, Керман, Тибриз ва ҳоказо)хатлар юбориб, уларнинг кучларини бирлаштириб, мусулмон дунёсининг ашаддий мўғул босқинчиларига қарши курашга чорлайди.

Кўп мамлакат ва вилоятлар ҳукмдорлари Жалолиддин таклифни қабул қиладилар. Бироқ Гуржистон маликаси Русудана бу таклифни қабул қилмади ва Жалолиддинга қарши урушга тайёрлана бошлади. У 60 минглик қўшин тўплади. Бундан хабар топган Жалолиддин Гуржистонга қарши ҳужум бошлади. Русудана қўшинини тор-мор қилиб, Тбилиси шаҳарини ишғол қилди. Лекин шартини қабул қилмадилар. Жалолиддин Гуржистонга иккинчи марта ҳужум қилди. Кўп қон тўкилди, лекин гуржилар бари бир Жалолиддинга қўшилмадилар.

Жалолиддин таклифни Богдодда ўлтирган араб халифаси ан-Наср ҳам жавобсиз қолдиради. Ан-Насир Жалолиддинга қарши эди. Чунки унинг отасини Алладдин Муҳаммад Хоразмишоҳ бир вақтлар Богдодни босиб олиб, Халифани тахт

дан тушириш мақсадида, ҳарбий юриш бошлаган эди. Аммо бу юриш табиий сабабларга кўра натижасиз тугаган эди. Жалолиддин Халифага қарши уруш бошлади. Қўш Темур бошчилигидаги Халифа қўшинларини тор-мор келтириб, Боғ дод атрофида 12 кун туриб, шаҳарни ишғол қилмай Озарбожонга қайтиб кетади.

1227 йил январида Жалолиддин Табриз шаҳрида турган вақтида мўғуллар Ғарбга янги юриш бошладилар. Улар Дамаган ва Рай шаҳарлари атрофига етиб келдилар, деган хабар келди. Дарҳол ўзининг таянч базаси бўлган Исфахон шаҳрига етиб келди. 1227 йил 5 сентябрда Исфахон яқинида Жалолиддин катта куч билан мўғул отрядларига қарши жанг бошлади. Қаттиқ жанглар натижасида мўғул лашкарлари тор-мор қилинди. Бироқ Жалолиддин қўшинларининг ҳам чан қаноти мағлубиятга учради.

Бу жангда иштирок қилган таниқли мўғул саркардаларидан бири, Тайнал-нўйан Жалолиддиннинг мисли қурилмаган қаҳрамонлиги, жасорати ҳақида шундай дейди: «Чиндан ҳам бу одам ўз даврининг буюк паҳлавони ва ўз тенгқурларининг сардоридир».

Яқин шарқ мамлакатларида Жалолиддин 1225 йилдан то 1231 йилгача гоҳ ўзлари учун умумий душман бўлган мўғуллар хавфини тушунмаган ва Жалолиддин амрига бўйсунмаган ҳукмдорлар, гоҳ унинг кетидан қувиб юрган мўғул босқинчиларининг айрим гуруҳ қўшинлари билан кун жанглар олиб борган. Жами у мўғул босқинчиларига қарши 1220 йилдан то 1231 йилгача (11 йил), ҳозирги Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Ироқ, Туркия, Сурия, Озарбайжон, Туркистон ҳудудларида кескин ва мурасасиз кураш олиб борган. Бу жангларининг деярлик барчасида Жалолиддин қўшинлари ғолиб чиққан. Бу ютуқлар Жалолиддиннинг ўша давр ҳарбий санъатини чуқур эгаллаганлиги, буюк стратегик ва оламга машҳур саркарда эканлигидан далолат беради.

Бироқ узоқ давом этган жанглар кичик Осиё, Сурия, Эрон, Ироқ, Кавказ орти халқлари зиммасига огир юк бўлибгина тушмасдан, балки кун миқдорда қурбонлар беришга ҳам сабаб бўлди. Бу ҳол халқ норозилигини кучайтирди. Бундан ташқари бу мамлакатларда Жалолиддин таъсирининг кучайиб бораётганидан, мол-мулки, ҳокимияти қўлдан кетишидан чўчиб қолган маҳаллий амалдорлар, султонлар, у тузга

иттифоқдан чиқиб кета бошладилар. Улар Жалолиддиндан қутилиш йўлини ахтара бошладилар. Юқорида номлари тилга олинган мамлакат ва улкалар ҳукмдорлари Қўния султони Қай Қубод 1 атрофига жипслашиб, Жалолиддинга қарши коалиция (иттифоқ) туздилар.

Жалолиддиннинг 700 отлиқ аскари билан Қай Қубод 1 нинг уч минг отлиқ аскари ўртасида 1239 йил 7 августда Ясени чаман тоғлари атрофидаги текисликда биринчи туқнашув бўлиб, бу жангда ҳам Жалолиддин ғалаба қозонди. Тор мор бўлиб, қочиб кетаётган Қай Қубод 1 аскарларини Жалолиддин орқасидан қувмади. Улар омон эсон, бутунлаш, қирилиб кетишдан қутилиб қолдилар.

Биринчи жанг натижасида омон қолган Қай-Қубод 1 янги кучлар тўплаб 1230 йил 10 августда Жалолиддинга қўшин иккинчи ҳужум бошлади. Бу коалиция билан Хоразмшоҳ Жалолиддин қўшинлари ўртасидаги охириги ва ҳал қилувчи жанг бўлди. Бу жангда Жалолиддин аскарлари тор-мор қилинди.

Исмоилийлар бошлиғи Ала ад-Дин Муҳаммад Ш Жалолиддиннинг мағлубияти ҳақида дарҳол мўғулларга хабар юборди. Бу хабарни олган замон мўғуллар Озарбайжонга бостириб кирдилар ва уни ишғол қилдилар. Улар Жалолиддинни тириклайин ушлаш учун уни кетидан қува бошладилар.

Мағлубиятга учраган, аскарсиз қолган, қолдан тойган Хоразмшоҳ Жалолиддин Майафрикни тоғлари томон от қўйди. Унинг орқасидан қувиб келаётган 15 мўғул отлиқ аскарларидан иккитаси Жалолиддинни қувиб етади. Бироқ Жалолиддин улар билан олишиб, иккаласини ҳам ўлдиради. Бошқа мўғул отлиқлари эса орқада қолиб кетадилар. Айндор қишлоғи яқинида Хоразмшоҳ Жалолиддинни курдлар ушлаб олади ва уни талайдилар. Курд қорақчилари уни ўлдирмоқчи бўладилар. Шунда Жалолиддин қарақчилар бошлиғига мурожаат қилиб, мени ўлдиришдан сизларга ҳеч қандай фойда йўқ. Агар сиз мени Майафрикни ҳокими Ал-Малик ал-Музаффар Шихоб ал-Дин Ғазига топширсангиз, жуда катта мукофот оласиз, деган. Курд бу таклифга рози бўлиб Жалолиддинни уйига олиб келади ва ўзи от топиб келиш учун кетади. Ўша вақтда Ағур исмли қўшни курд келиб қолади. У унда ухлаб ётган одамни кўриб, уй эгасининг хотинидан бу қандаб бўлди деб сўрайди. Хотин бу Хоразмшоҳ, деб жавоб беради. Ағур

нинг акиси жанларининг бирида ҳалок бўлган эди. Акисининг ҳуни учун у ухлаб етган Хоразмшоҳ Жалолиддинга нидо саяиш ўлдирди. Бу воқеа 1231 йил 17 ва 20 август оралигида содир бўлди.

Жалолиддиннинг душманларидан бири Дамашқ ҳокими ат-Малик ал-Ашрафга қувонч билан Жалолиддиннинг ўлганлиги ҳақида хабар қилганларида, у шундай деган: «Сизлар мени уни ўлими билан табрикляйсизлар! Лекин сиз ҳали бу ўлимнинг ачиниқ оқибатларини курасиз. Оллоҳга қисамёд қилиб айтаманки, Жалолиддиннинг ўлими Ислом мамлакатлари ҳудудларига мўғул босқинчиларининг бемалол бостириб келишларини билдиради. Чунки эндиликда мўғул босқинчиларидан бизни ҳимоя қилиб, уртада дечор бўлиб турган Жалолиддин йўқ».

Ватан озодлиги йўлида жонини фидо қилган довжорак курашчи, миллий қаҳрамон, жаҳон тарихидеги учмас из қолдирган Жалолиддин Мангубердиннинг бутун оғли ҳаёти чет эл босқинчиларига қарши курашда ўтди. Унинг хотирасини абадийлаштириш ва тарихий адолатни қарор топтириш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1999 йили Жалолиддин таваллудининг 600 йиллигини нишонлаш ҳақида 1998 йил 24 сентябрда махсус қарор қабул қилди.

ТЕМУР МАЛИК

Мўғул босқинчилари 1220 йил февраль-март ойларида Мовароуннаҳрнинг қатор йирик шаҳарларини— Бухоро, Самарқанд, Ҳанд шаҳарларини ишғол қилиб, Хўжанд шаҳрига етиб келдилар. Уша вақтда Хоразмшоҳ томонидан тайинланган Хўжанд шаҳари ҳокими машҳур саркарда ва оташин ва танпарвар Темур-Малик эди.

Мўғуллар 20 минг қўшин билан Хўжанд шаҳрини қамал қилдилар. Албатта, би шаҳар ҳимоячилари кучидан бир қанча маротаба зиёд эди. Душман диққатини шаҳардан четга тортиш мақсадида Темур Малик 1000 га яқин сайланган аскарлар билан Сирдарё уртасида жойлашган Оролга ўтиб, мўғулларга қарши курашни давом эттирди. У оролни мустаҳкам ҳарбий қўрғонга айлантирди. Орол дарё қирғоғидан анча узоқда жойлашган бўлиб мўғуллар отган ўқлар ва тошлар унча бориб етмас эди. Темур Малик жангчиларини эса пайт пойлаб, кемаларда қирғоққа яқинлашиб мўғул босқинчиларини

га катта талофатлар етказиб турганлар. Темур-Малик буйру- ги билан 12 та кема ҳўлланган кигиз билан ўралиб, лай билан сувалиб, сиркага шимдирилган. Шунинг учун ҳам бу кемаларга ўқ ўтмаган, улар оловда ёнмаган. Чунки мўғул- лар фақат ўқ ёйдан ўқ, манжанақдан тош отибгина кифоя- ланмасдан кемаларни ўтга ёқиш мақсадида ёндирилган фа- келлар ҳам отганлар.

Бироқ Темур Малик ва унинг лашкарлари қанча қаҳ- рамонона курашмасин, кучлар нисбати тенг эмас эди. Мўғул босқинчилари дарё қирғоқларини ўраб олиб, кун сайин ҳу- жумни кучайтира бошладилар. Аҳволни тўғри англаган Те- мур Малик шаҳарни мўғулларга топшириб, 70 кема билан Сирдарёда сузиб, Хоразм томон кетишга қарор қилди. Ҳат- то Сирдарё орқали чекинаётиб ҳам Темур Малик мўғуллар- га қарши курашни тўхтатмаган. Тўхтовсиз жанглар билан, мисли қўрилмаган қийинчиликларни енгиб, қолган аскарлар ва кемалари билан Темур Малик Жанд шаҳарига етиб кела- ди. У Сирдарёда ёғочдан ясалган паромлар билан олдини тўсиб турган мўғул қўшинларига дуч келди. Ёв тўсиб турган жойга яқин бормасдан кемаларни қирғоққа бурди ва қуруқ- ликқа чиқиб олди. Қуриқликда ҳам кўп сонли мўғул лашкар- лари уни олдини тўсиб турган эдилар. Қаттиқ жанглар қи- либ катта талофатлар бериб, озгина лашкарлари билан мў- ғуллар мудофаасини ёриб ўтиб, Гурганжга етиб келди. Хора- змшоҳлар пойтахтида мўғулларга қарши курашнинг қаҳра- монли сифатида кутиб олдилар.

Гурганжга келиб, Темур Малик Хоразм лашкарларига бошчилик қилди. У Жўжи лашкарларига қарши бирқанча муваффақиятли жанглар уюштириб, ҳатто Сирдарёнинг қуйи оқимида жойлашган Янгикент шаҳарини ҳам Жўжидан тар- тиб олган.

1221 йил қишида нафот этган отасини Каспий денгизида ги оролларнинг бирида дафн қилиб, укалари Азлагшоҳ ва Оқшоҳлар билан бирга Жалолиддин ҳам Гурганжга етиб кел- ган эди. Хатқ Жалолиддинни катта қувонч билан кутиб ол- ди. Лекин уни кўролмаган қипчоқ ҳарбий бошлиқлари Жало- лиддинга қарши фитна уюштирдилар, уни Шоҳ деб тан от- мадилар, ҳатто қатл қилишни ҳам режалаштиридилар. Буни пайпаган Жалолиддин ва Темур Малик 300 га яқин отлиқ ас- карлар билан Гурганжни ташлаб кетишга мажбур бўлдилар.

Хуросон, Афғонистон вилоятларига бориб, улар мўғул босқинчиларига қарши кураш ташкил қилдилар. Темур Малик Жалолиддин билан бир қатор мамлакатларда бўлиб, мўғулларга қарши жанг қилиб, Жалолиддин ўлдирилгандан кейин кўп йиллар сарсон-саргиздонликда яқин Шарқ мамлакатларида юриб юрти Хўжандга қайтиб келади. Бу ерда у мўғуллар хизматига кирган ўғлини кўрди, қариндош-уруғлари билан учрашди. Хўжанд аҳолиси Темур Маликни келганидан ташвишга туша бошлади. Чунки мўғуллар билиб қолса, уни яширгани учун халқни жаолаши мумкин эди.

Бу аҳволни ҳисобга олган Темур Маликнинг ўзи Хўжандга мўғул маъмуриятига бориб, уларни ҳақорат қила бошлади. дўқ-пўписа қилди. Бунга чидай олмаган мўғул маъмурлари уни ўлдирдилар.

Бу олижаноб инсон, машҳур саркарда, она юртининг асл фарзанди қолган бутун умрини Жалолиддин билан бирга мўғул босқинчиларига қарши курашга бағишлади, душманга таслим бўлмади, лекин қаҳрамонларча ҳалок бўлди.

ПАҲЛАВОН МАҲМУД (1247-1323 йй)

Машҳур файласуф олим, инонпарвар шоир, Умар Хаёем анъаналарининг давомчиси Паҳлавон Маҳмуд Пирёввалий 1247 йилда Хива шаҳри яқинидаги қишлоқларнинг бирида пустиндўз оиласида дунёга келган. Кўҳна Урганч ва Хива мадрасаларида таълим олган. Турли билимларни пухта эгаллаш билан бирга жисмоний тарбия билан мунтазам шуғулланган. У елкаси ерга тушмаган паҳлавон бўлган. Эрон, Ҳиндистон Покистон, Ўрта Осиё халқлари Паҳлавон Маҳмудни кураш тушадиган палвонларнинг пирин деб тан олишган.

Ислам динидаги тасаввур оқимининг етакчи намоёниси бўлган Паҳлавон Маҳмуд жавоимардликни ўз шеърларида кенг тараннум этган.

Эронлик олим Сайид Нафисий «Сарчашман тасаввуф дар Эрон» номли асарида «Фатувват-жавоимардлик гуруҳининг улуг пешволаридан бири машҳур шоир Паҳлавон Маҳмуд Хоразмийдир», деб таъкидлайди.

Олимлар Абу Муслим, Муқанна, Яқуб ибн Лайс, Муҳаммад Тарабий, Жалолиддин Мангуберди, Темур Маликни

Сайид Муҳаммад Раҳимхон Соний марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш борасида катта ишларни амалга оширган. Саройга билимли, тажрибали, инсофли ва диёнатли амалдорларни туплаган, уларнинг хизматларига қараб, мартабаларини мунтазам ошириб борган. Сарой аъёнларига, вилоят ҳокимлари ва қозиларига давлат хозинасидан иш ҳақи белгиллаган. Олий Кенгашнинг роли ва масъулияти оширилган. Иброҳим Хужа, Сайид Абдулла Хужа, Сайид Иллом Хужа каби узоқни кўра биладиган, ташаббускор шахслар саройда хоннинг бош вазири лавозимида хизмат қилганлар. Жасур, уддабурон Еқуб Меҳтор, Муҳаммад Мурод девонбеги, Муҳаммаб Ниёз ва Раҳматулло Ясовулбошилар, Ҳасанмурод ва Худоёр қушбегилар, Ислоҳ Ноқиб Хужа ва шулар каби амалдорлар саройда энг масъул лавозимларни эгаллаганлар. Шунингдек Юсуф Ҳожиг Охун, Муҳаммад Латиф Охун, Огаҳий, Комил Хоразмий, Юсуф Баёний каби илғор, тараққишпарвар олимлар, тарихчи ва шоирлар хоннинг устозлари ва яқин маслаҳатчилари бўлган.

Муҳаммад Раҳимхон Соний ўзининг буутди ҳукмронлик даврида эл-юрт фаровонлиги, тинчлиги ва осойишталиги учун курашган Мамлакатда зироат, савдо-тижорат ишларининг ривожланиши, ирригация қурилишларининг жадаллашуви ҳақида тинмай ғамхўрлик қилган. Айниқса, Хоразмда фан, маърифат, адабиёт, мусиқа ва меъморчилик қурилишларига алоҳида эътибор берган. Унинг даврида Хивада наъбтрихий, илмий, бадний асарлар яратилган, юксак дид билан меъморчилик ёдгорликлари бунёд этилган. Ана шу бой мадания ва маънавий қадриятларимиз жаҳон маданияти равишига муносиб ҳисса қўшган. Бу нарса ҳозирги кунда жаҳон илмий жамоатчилиги томонидан тан олинган.

Муҳаммад Раҳимхон Соний подшо Россияни қўшинлари Хива хонлигига асоссиз равишда тажовуз қилганларида (1873 йил), ўз мамлакатини душманларидан ҳимоя қилиш учун баъза чора тadbирларни кўрган. Мамлакат муҳофаазига раҳбарлик қилган. Бироқ душманининг кучи икки қарра зиёд бўлганлиги ва у янги қўроқлар билан қўроқланганлиги боисдан Хива аскарларидан устун келиб, хонлиكنи босиб олишга муваффақ бўлган. Хива хонлиги Чор Россиянинг мустам

лакасига айлانган. Бу аҳвол хон фаолиятини қанчалик че-
гаралаб қўйишига қарамай, унинг ижодий бунёдкорлик иш-
ларини тўхтата олмади. У ўзининг яқин мулозимлари билан
бир қанча бор Москва, Петербург ва бошқа шаҳарларга бориб
улардаги фан ва маданият соҳасидаги янгиликлар билан та-
нишиб, уларни ўз мамлакатига татбиқ этишга ҳаракат қилди.
1880 йилда хоннинг топшириғи билан Хивада биринчи амбу-
латория очилди. 1884 йилда эса хон саройида биринчи рус
тузем мактаби очилди, унда ўқувчиларга рус тили ва бошқа
дунёвий билимларни ўргатиш йўлга қўйилган.

1910-1912 йилларда хоннинг бош вазири Сайид Ислом
Хужанинг ташаббуси ва моддий ёрдами билан Хивада почта
телеграф, касалхона, дорихона бинолари қурилиб ишга ту-
ширилди.

Муҳаммад Раҳимхон Соний даврида бир қанча масчит
мад асалар қурилган ва хонлиқнинг кўп ҳудудлари ободон-
лаштирилган.

МУҲАММАД МУРОД ДЕВОНБЕГИ

Муҳаммад Раҳимхон Соний даврида девонбеги лавозими
да ишлаган, хоннинг барча крим-чиқим ишларига раҳбарлик
қилган. 1873 йилда Фон Кауфман бошчилигида подшо Рос-
сиясининг Хива хонлигига қарши босқинчилик уруши вақти
да хоннинг буйруғи билан Хива аскарларининг катта бир
гуруҳига бошчилик қилиб, Шарқ томонидан бостириб кела-
ётган Кауфман қўшинларига рўпара чиқиб, улар билан жанг
қилиб, кўп талафот етказган. Бироқ Хива аскарлари қанчалик
мардонавор жанг қилмасин, яхши қуролланган рус қўшинла-
ри устун келиб, девонбеги аскарларини чекинишга мажбур
қилган.

Фон Кауфман Хива хонлигини босиб олгач, рус қўшинла-
рига қарши жангда жонбозлик кўрсатган Муҳаммад Мурод
девонбеги ва яна бир қанча қаҳрамонларни унинг қўлига топ-
ширилиши талаб қилади.

Фон Кауфман талаби билан Муҳаммад Мурод ҳибс қили-
ниб, Россияга 10 йилга сургун қилинади. Муҳаммад Раҳим-
хон Соний илтимоси билан Россия подшоҳи уни муддатидан
илгари, яъни 7 йилда қамоқдан озод қилади. Хивага келгач
яна ўз лавозимига қайта тикланади. 1901 йилда вафот этади

2. ЖАДИДЧИЛИК ВА ЁШ ХИВАЛИКЛАР ҲАРАКАТИ

Маълумки, 1873 йилда чор Россияси Хива хонлигини бошиб олди ва Гандимён шартномасига мувофиқ, уни ўзининг мустамлакасига айлантирди. Хива хонлиги Чоризмнинг хом ашё базаси сифатида Россиянинг ички иқтисодий бозорига тортилди.

Рус капиталистлари, банкирлари ва савдогарлари Хива хонлигига келиб, ўзининг завод ва фабрикаларини, банкларини қурдилар, бу ердаги арзон хом ашё бойликларини Россияга жўната бошладилар.

Капиталистик муносабатларни ривожланиши билан Хива хонлигида ёш миллий буржуазия ҳам шакллана борди.

Хивалик савдогарлар, прогрессив кайфиятдаги илғор кишилар Россияда, Туркияда ва Оврупаннинг айрим давлатларида бўлиб, у ердаги илғор фан ва маданият билан танишиб қолмасдан, бу мамлакатларнинг давлат бошқарув услубини ҳам урганиб, Хива хонлигида ҳам давлатни Оврупадагидек мажлис (парламент) орқали бошқариш фикрларини илғорни сура бошладилар.

Шу йўсинда хонлиkning мустабид давлат бошқарув тизимида туб ўзгаришлар қилиш зарурлигини англаган тараққийпарвар демократик ҳаракат аста-секин шакллана борди ва у тарихда жадидчилик ҳаракати номи билан маълум эди.

Россия мусулмонлари ҳаётида янги ҳодиса бўлган «усули жадид»га Исломбек Гаспирини (1852—1914) асос солди.

Жадидчилик ҳаракати дастлаб мактаб-маориф (янги типдаги мактаблар очиш) ишлари билан шуғулланган бўлса, кейинчалик матбуот, театр ва ниҳоят сиёсий соҳалар билан ҳам шуғулланди.

XX аср бошларида шаклланган Хива жадидчилик ҳаракати иккита оқимдан иборат эди. Унинг ўнг оқими ўлкада ривож топётган савдо-саноат капитали ҳамда йирик бойлар вакилларини ўзига бирлаштирган. Бу оқимга хоннинг бош вазири Илом Хўжа бошчилик қилган. Жадидчиликнинг ўнг оқими ўз олдига мамлакатда хон ҳокимиятини сақлаган ҳолда, социал иқтисодий ислохотлар ўтказиш орқали капиталистик муносабатларининг ривожланишига кенг йўл очиб беришни мақсад қилиб қўйган.

Хива жадидчилик ҳаракатининг сўл оқими эса ўрта ва майда буржуазия, ҳунармандлар ҳамда меҳнаткашларнинг турли табақа вакилларини бирлаштирган. Бу оқимнинг раҳбари Бобо Охун Салимов бўлган. Сўл оқим аввал бошда ноқ Хива хонлигида янги услубдаги жадид мактаблари очиш орқали халқ оммасининг маънавий-сиёсий онгини ва фаоллигини ўстиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Прогрессив кайфиятдаги савдо-сотиқ доиралари жадидларнинг сўл оқимини қувватлаб, 1904 йилда «Жамияти Хайрия»ни туздилар. Бу жамият жадидларга янги типдаги мактаблар очишда ёрдам берган.

Кейинчалик Хива жадидлари маърифий ишлар билан кифояланиб қолмасдан хон истибдодига қарши кураш иши билан ҳам шугулланганлар. 1914 йил августидан бошлаб Хива жадидларининг сўл оқими Ёш хиваликлар ҳаракати деб номланган. Бу ҳаракатнинг гоявий-ташкилий жиҳатдан шаклланиши ва мустаҳкамланишида Полвонийёз Ҳожи Юсупов, Бобо Охун Салимов, Ҳусайнбек Матмурод Деванбеги ўгли, назир Шоликоров, Мулла Жуманиёз Султонмуродов, Мулла Бекчон Раҳмонов, Худойберган Девонов ва бошқаларнинг хизматлари катта. Ёш хиваликлар ҳаракатининг бошлиғи Полвонийёз Ҳожи Юсупов эди.

Полвонийёз Ҳожи Юсупов (1861—1936 йй.) Хива шаҳрида майда савдогар oilасида туғилган. У 10 ёшигача ота-онаси қиёти остида ҳам гуссани билмай болалик чоғларини ўтказган. Кейин ота-онаси оламдан ўтгач, амакаси Юсуфбой уни ўз тарбиясига олган. Хивадаги кўна услуб мактабида ўқиб, савод чиқарган. Сўнгра тижорат ишлари билан Москва, Петербург шаҳарларига, Туркия, Сирия, Миср мамлакатларига сафар қилган. Бу давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти билан танишиб катта таассуротлар билан Хивага қайтиб келган. У араб, форс ва рус тилларида бемалол гапиришга олган.

Полвонийёз Ҳожи Юсупов XIX аср охирида Хивада пайдо бўлган жадидчилик ҳаракатининг сўл оқими Ёш хиваликлар ҳаракатига бошчилик қилган.

Россида 1917 йил февраль давлат тунтарилиши ва оқ подшоҳнинг тахтдан туширилиши Хива хонлиги итжиимоий-сиёсий ҳаётига ҳам таъсир қилди. 1917 йил 4 апрель кунин Хива кўчаларида кўп кишилик намойишлар бўлиб, «Пу-

қолсин зурлик, шафқатсиз жабр-зулм!». «Яшасин, озодлик!», деган шиорлар янгради. Намойишчиларга жадидлар, ёш хиваликлар бошчилик қилдилар. Хивадаги Рус гарнизонининг аскарлари намоёнга қўшилиб, хонга қарши қўзғолон кўтаришга чақирган булсаларда, ёш хиваликлар ўз мақсадларининг тинч воситалар билан эришишга умид қилдилар.

Демократия кийфияти юксалган бир пайтда, ёш Хиваликлар раҳбарлари Полвонийёз Ҳожи Юсупов, Назир Шолқаровлар хон олдида бориб, уни ён беришга кўндира олдилар. 1917 йил 5 апрель кунин Асфандиёрхон Хивада ёш Хиваликлар тағдим этган Манифестни имзолади. Манифестга мувофиқ Хивада янги давлат муассасалари—мажлис ва козирлар кенгаши жорий қилинди. Бу ислохотлар, жамиятнинг янги демократия йўлига кирганидан дарак берар эди. Бу янгитиклар ёш хиваликларни б. ҳад қувонтирди.

Ёш хиваликлар манифестни эълон қилиб, демократик ислохотлар дастурини баён қилдилар. Уларнинг мақсади мамлакатни ўзбошимчалик билан идора қилишга чек қўйиш. Хива хонига, шоҳзодаларга, бекларга ва вазирларга қарашли пуллар ва мол-мулкларни халқники деб эълон қилиш. Йирик эминдорларнинг ерларидан камбағаллар турмушини яхшилаш учун фойдаланиш, вақф ерлардан отинадиган барча даромадларни шариат ҳукмига кура фақат халқ маорифига сарфлаш. Хиванинг унумсиз ерларини сугориш учун ариқлар қазиш, болаларга бепул таълим бериш учун ҳамма жойда мактаблар, бепул касалхона ва шифохоналар очиш, йўллар ва кўприкларни тузатишга киришишдан иборат эди.

Асфандиёр хон атрофига тупланган йирик бойлар, рухонийлар, маҳаллий амалдорлар мамлакатни демократия йўлида ривожланишга қарши эдилар.

1917 йил март кунин хон тарафдорлари Кўҳна Арк олдида махсус намоён ташкил қилиб, ёш хиваликлар партиясини «диндан қайтганлар» деб эълон қилдилар. Мажлис (Парламент) аъзолари, ёш хиваликлардан 17 киши қамоққа олindi, айримлари қатл қилинди. 23 май кунин мажлис (Парламент) тарқатилиб, хон ҳокимияти тўла тикланди. Ёш хиваликлар раҳбарлари Полвонийёз Ҳожи Юсупов, Назир Шолқаров, Мулла Ҳумайёз Султонмуродов, Ёлбохон Салимовлар Тошкент, Тўрткўл, Чоркўй томонларига қочиб кетишга мажбур бўлдилар.

Полвонийёз Ҳожи Юсупов Тошкентга келиб, бу ерда Ёш хиваликлар қўмитасини тузиб, ўз фаолиятини давом эттирдди. Ушбу воқеадан кейин Ёш хиваликларнинг хонга бўлган «Ишончи» батамом йўқолди. Эндиликда улар хон ва унинг мустабид тузумига қарши очиқ кураш йўлига ўтишга мажбур бўлдилар. Бироқ, Ёш хиваликлар ихтиёрида хонга қарши курашиш учун зарур куч йўқ эди. Шунинг учун ҳам улар Туркистонда ва Амударё бўлимида (Турткулда) ўрнатилган шўролар ҳукуматига мурожаат қилиб, хон ҳокимиятини ағдарилшга ёрдам сўрашга мажбур бўлдилар. Ёш хиваликларнинг бу таклифи большевиклар ва шўраларга жуда маъқул бўлди. Чунки улар тез орада Хива хонлигини тугатиб, унинг ўрнида Хоразм шўролари ҳукуматини ўрнатиш ниятида эдилар.

Ёш Хиваликлар партияси большевиклар ҳамда шўролар ҳукумати қуролли кучларига таяниб, ўша вақтда Хивага таклиф қилинган ва хонлик жиловини ўз қўлига олиб, шўролар ва Ёш хиваликларга қарши кескин курашаётган Жунандхон қуролли кучларига қарши уруш бошладилар.

Бу уруш деярлик икки йил давом этди. Охир натижада Шўролар қўшинлари Жунандхон аскарлари устидан ғалаба қозондилар. 1920 йил 1 февраль кuni қизил қўшинлар билан бирга Хивага Ёш хиваликлар қўмитаси ҳам кириб келди. 2 февраль кuni Хива хони Сайид Абдулла тахтдан воз кечганлиги ҳақидаги манифестга имзо чекишга мажбур бўлди.

Хивада бутун ҳокимият 5 кишидан иборат муваққат ҳукумат—ревком қўлига ўтди. 1920 йил 27-30 апрель кунлари Хивада бутун Хоразм халқ вакилларининг биринчи қурултоғи бўлиб, унда «Хоразм халқ» шўролар ҳукумати сайланди. Бу ҳукуматнинг биринчи раиси лавозимида Ёш хиваликлар партиясининг раҳбари Полвонийёз Ҳожи Юсупов сайланди. Янги ҳукумат 1920 йил 13 сентябрь кuni РСФСР ҳукумати билан давлат шартномасини имзолади. Бу ҳужжатга мувофиқ, РСФСР ҳукумати «ХХР»нинг мустақиллиги ва дахлсизлигини тан олди. Полвонийёз Ҳожи Юсупов ҳукумати ўзини мустақил давлат ҳисоблаб, мустақил сиёсат юргизишга ҳаракат қилди. Бироқ РСФСР ҳукуматининг Хивадаги комит ҳуқуқли вакиллари бунга йўл қўйишмади. Улар ўлкани аввалгидек мустамлака ҳолатида сақлашга уриндилар. Ҳукумат бошқарувининг барча жиддий масалаларида Хоразмнинг янги маҳаллий ҳукумати билан РСФСРнинг Хивадаги комит ҳу-

ЎҚИЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ

1. Ислам Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. —Тошкент, Ўзбекистон, 1997 й.
2. Ислам Каримов. Хиванинг 2500 йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзланган нутқ. «Хоразм ҳақиқати» 1997 йил, 22 октябрь.
3. Ислам Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. «Туркистон» 1998 йил, 22 август.
4. Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайн турк. Тошкент 1992
5. Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайн тарокима.—Тошкент 1995.
6. Абул Фазл Байхоки. История Масуда (1030-1041). Тошкент, 1962.
7. Абул Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Нозик иборатлар. Тошкент, 1992.
8. Абдуллаев Х. Хоразм адiblари, Урганч, 1998.
9. Абдуллаев А. А. Очерки истории развития медицины в Хорезме, Ташкент, 1980.
10. Абдурасулов Абдулла. Социально-экономическая и культурная жизнь города Хивы на конце XIX нач. XX вв. Ташкент, 1998.
11. Авеста. Изб. анны егимни Душанба, Адиб., 1990.
12. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Тошкент, 1994.
13. Баёнӣ, Муҳаммад Юсуф, Шажарайн Хоразмшоҳӣ, Тошкент, 1991.
14. Болтаев А. Хива хонлари шажараси. Қўлёзма, 101 ғарақ.
15. Беруний урта асрнинг буюк олими.—Тошкент, 1950.
16. Беруний А. Р. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар, тантанган асарлар, том, Тошкент, 1968.
17. Беруний. Сборник статей под ред. С. Н. Толстова. М. — Л. 1950.
18. Бичурин И. Я. (Накинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. т. I — II. М.—Л. 1950; т. III. М., 1953.
19. Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов—Ануштегинидов (1097—1231). М., 1986.

20. Булатова В. А., Ноткин Н. И. Архитектурные памятники Хивы. Ташкент, 1963.
21. Булгаков П. Г. Жизнь и труды Беруни.—Ташкент «Фан» 1972.
22. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. Изд. второе. М., 1874.
23. Ахмедов Бўрибой. Амир Темура. Тарихий роман. Тошкент, 1995.
24. Веселовский Н. И. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего СПб., 1977.
25. Великий ученный средневековья Ал-Хорезмий. Ташкент, 1985.
26. Геродот. История. Кн. первая. КЛИО (Историки античности в двух томах—М.: Правда, 1989.
27. Гуломов Я. Г. Хоразмнинг сугорилиш тарихи (Қадимги замоналардан ҳозиргача)—Тошкент, 1959.
28. Гуломов Я. Г. Памятники города Хивы. (Труды института языка, литературы и истории Узбекистанского филиала АН СССР. Серия: История археология. Вып. 3 Ташкент.
29. Давлатёр Раҳим. Шихназар Матрасул. Феруз: шоҳ ва шоир қисмати. Тошкент, 1991.
30. Данилевский Г. И. Описание Хивы и Хивинского ханства. Составлено в 1843 году... Записки Русского географического общества, кн. V.—СПб., 1851.
31. Джабборов Н. М. Городского ремесла узбеков Хорезма в конце XIX и начале XX в. Историко-этнографический очерк. М., 1954.
32. Древние авторы о Средней Азии. (VI в. до н. э.—III в. н. э.) Хрестоматия, под ред. Л. В. Баменова. Ташкент, 1940.
33. Ибн Арабшоҳ. Амир Темура тарихи. 1-ва 2 китоб. Тошкент, 1992.
34. Иванов П. П. Архив Хивинских ханов XIX века. исследование и описание документов и историческим введением. Л., 1940.
35. История древнего Востока. М., 1998.
36. Инсониятнинг илмий ва маданий меъроси—учитчи минг йилликка, Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йил

СУНГ СУЗ УРНИДА

Қўлингиздаги ушбу рисола Президентиниз Исрол Каримовнинг Хива шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган таъиноти маросимда сўзлаган тарихий нутқида ва 1998 йил 26 июл куни бир гуруҳ тарихчи олимлар билан учрашувда, «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» номли рисоласида ҳамда бошқа илмий мақолаларида кутарилган, Хоразм тарихига оид муаммоларни кенг кулабда ёритишга бағишланган.

Китоб катта илимий изланишлар, археологик тадқиқотлар, тарихий манбалар асосида битилди. Асарни яратиш жараёнида Ўзбекистонда хизмат курсатган фан арбоби, фалсафа фанлари доктори Н. Жабборов, ЎзРФА тарих институти илмий ходими, тарих фанлари доктори Д. Бобожонова беинтибат, ҳолисона ёрдам бердилар.

Шунингдек, бу асарни яратилишида Маъмур Академияси раиси, академик Азимбой Садуллаевнинг хизматлари катта. Мазкур рисола у кишининг бевосита раҳбарлиги ва ҳомийлигида чоп этилди.

Биз, муаллифлар, А. Садуллаевга, ёрдам берган бarchа олимларга, шунингдек, Оғаҳий номидаги жамғарма раиси, шоир ва драматург Комил Авазга ўз миннатдорчилигини билдирамыз.

Албатта, китоб баъзи бир камчиликлар ва нуқсонлардан ҳоли эмас. Бу ҳақда китобхонлар ўз фикр ва мулоҳазаларини айтади деб умид қиламыз.

МУНДАРИЖА

СУЗ БОШИ.

II-4

1 БОБ. Хоразм дийрида ўзбек давлатчилигига асос солиниши.

1. Хоразм воҳасида илк давлатчилик ва Хоразм элатининг шаклланиши	4-10
2. Хоразм давлатининг бошқарган сулолалар.	10-12
1) Хоразмшоҳлар шажараси	12-14
2) Хива хонлари шажараси	14-20
3) Хоразмшоҳлар ва Хива хонлари пойтахтлари	20-21
4) Хоразм давлатчилиги тарихидаги муҳим саналар	22-41
3. Хоразмда давлат бошқариш тартиби ва услубларининг тарихан такомиллашиб бориши	41-67

II БОБ. Хиванинг жаҳон маданияти тараққиётида туталган урни ва роли

1. Жаҳон маданияти марказларидан бири бўлиш Хиванинг шаҳар сифатида шаклланиши ва тарихий тараққиёти.	67-84
2. Хива нафис санъат-адабиёт ва шеъринг маскани	84-98
3. Хиванинг тарихий обидалари Шарқ меъморчилигининг юксак намуналари.	98-100

III. БОБ. Хоразмда одамзод тарихидаги илк академиялардан бири бўлган Маъмун академиясининг ташкил топиши.

1. «Байтул ҳикма» — донишмандлар уйи.	100-103
2. Маъмун академиясининг ташкил топиши ва тугатилиши.	103-110
4. Маъмун академияси олимларининг жаҳон илм-фани тараққиётига қўшган ҳиссаси.	110-132
5. Хорамда Маъмун академиясининг қайтадан тикланиши.	132-139

IV БОБ. Хоразм илк дунёвий динлардан бўлиш Зардуштийлик дини ва унинг муқаддас китоби «Авесто» ватани

1. Зардуштийлик динининг вужудга келиши ва унинг моҳияти.	139-143
2. «Авесто» — жаҳон маданияти дурдонаси.	144-148

V БОБ. Хоразмда жавонмардлик ҳаракати.

1. Жавонмардлик ҳаракатининг буюк намояндалари	149-165
2. Жаҳидчилик ва ёш хиваликлар ҳаракати	166-171
Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар рўйхати	172-175
Сўнг сўз ўрнида	176

На узбекиском языке научно-популярное издание
МАТЪЯКУБ МАТНИЯЗОВ.
АБДУЛЛА САТЛИКОВ

Хорезм в мировой истории и культуре

Масъул муҳаррир:

АЗИМБОЙ САДУЛЛАЕВ,

Ал-Хоразмий номидаги Урганч
давлат университети ректори,
Хоразм Маъмун Академияси
раиси, академик.

Тақризчилар:

И. ЖАББОРОВ,

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
Фан арбоби, ф. ф. д., профессор.

Д. БОБОЖОНОВА,

тарих фанлари доктори.

Бадий муҳаррир Комил Аваз, рассом Солий Қо-
диров, техмуҳаррир Қўзибой Саапов, мусахҳихлар
Рузимбой Нулдошев, Озод Сотлинов.

Босмахонага 26.09.99 да берилди. Босишга 28.09.99 да
рухсат этилди. Бичими 60х84, 9,7 б.т. Вукюртма № 9 б. Ада-
ди 1000 нусхада. Баҳоси келишилган нархда.

Огаҳий номидаги Хоразм вилоят жамғармаси

«Хоразм» нашриёти

О. Абдолов номидаги вилоят босмахонаси,

Урганч шаҳри 74000

Азиз ўқувчилар! Хоразм тарихига оид масалаларни кенг
кўламда ўз ичига олган мазкур асарда Хиванинг жаҳон тари-
хи ва маданиятида тутган ўрни ва мавқеи, Хоразмда ўзбек
давлатчилигига асос солиниши, зардуштийлик дини ҳамда
унинг муқаддас асари «Авесто»нинг яратилиши, Маъмун
Академиясининг ташкил қилиниши илмий жиҳатдан асослаб
берилган. Айниқса, адабиёт ҳамда мусиқа санъати ривожла-
ниши ва бу соҳада ижод қилган машҳур ўзувчилар, шоирлар
бастакорлар фаолияти батафсил баён этилган.

Қатта илмий ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлмиш маз-
кур асар сизнинг доимий маслакдошингиз бўлиб қолади де-
ган умиддамиз.